Tartalom

Újlaki-Nagy Júlia **Lefolyó** *(vers)* 3

Horváth Eve **Pizsamában; Eldobott flakonok; Semmi értelmes** *(versek)* 6

Pátkai Tivadar **Vetkőzős** *(vers)* 8

Déri Anna **kelet-európai nyár** *(vers)* 11

Bíró-Balogh Tamás **Dokumentumok József Attila életrajzához** *(Öt dedikációja és egy hozzá írott levél)* 12

Lengyel András **József Attila „Bartók Béla disszonanciájáról"** *(A tanulmányvázlat margójára)* 26

Takáts József **Az *Erősítő* politikája** 51

Mészáros Tibor **„Mit gondolsz, segíthetünk még?..."** *(Néhány gondolat Márai Sándor 1957-es felolvasásai elé)* 61

Márai Sándor **Felolvasások 1957-ből** 72

Zalán Tibor **Baráth Ferenc képei elé Baráth Ferencről** 90

Gyenesei József **„Hát a múlt szelleme bujkál itt?"** *(A kecskeméti szeszfőzde épületének 1945 utáni sorsa – II. rész)* 109

Sinkovicz László **„Olyan kertet akarok, ahol megérthetem végre, ki vagyok én..."** *(Darvasi László: Neandervölgyiek)* 121

Füzi László **Lengyel Andrásról – hetvenötödik születésnapján** 126

Baráth Ferenc képei

FORRÁS

57. ÉVFOLYAM | 2025. 4. SZÁM

Megjelenik Kecskemét Megyei Jogú Város Önkormányzata és
a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával.

SZÉPIRODALMI, SZOCIOGRÁFIAI ÉS MŰVÉSZETI FOLYÓIRAT ► Megjelenik havonként ► *Főszerkesztő:* **Füzi László** ► Kecskemét Megyei Jogú Város folyóirata ► Kiadja a Katona József Könyvtár; *Felelős kiadó:* **Bujdosóné dr. Dani Erzsébet** könyvtárigazgató ► *A szerkesztőség címe:* 6000 Kecskemét, Piaristák tere 8.; *Telefonszáma:* **76/500-550/111. mellék**; *Honlapcím:* **www.forrasfolyoirat.hu**; *E-mail cím:* **forras@forrasfolyoirat.hu** ► *Tördelés:* VideoPix Bt., Kecskemét; Tel.: 76/508-160; videopix@videopix.hu ► *Nyomdai kivitelezés:* Print 2000 Nyomda Kft., Kecskemét, Nyomda u. 8.; Tel.: 76/501-240; Felelős vezető: **Szakálas Tibor**

A szerkesztőség tagjai: **Buda Ferenc** *(főmunkatárs)*, **Csenki Nikolett, Füzi Péter, Pál-Kovács Sándor Attila** *(szerkesztő)*, **Bosznay Ágnes** *(szerkesztőségi titkár)*. A szerkesztésben közreműködnek: **Bahget Iskander, Komáromi Attila, Pintér Lajos** ► Szerkesztőségi órák: kedd–csütörtök 10 és 12 óra között. ► Kéziratot nem őrzünk meg és nem adunk vissza! Terjeszti a Lapker Zrt. 1097 Budapest, Táblás u. 32. ► Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Zrt. Postacím: 1900 Budapest. Előfizetésben megrendelhető az ország bármely postáján, és a kézbesítőknél, www.posta.hu WEBSHOP-ban (https://eshop.posta.hu/storefront/hirlapok/m-veszet-es-kultura/forras/prodB040714.html), e-mailen a hirlapelofizetes@posta.hu, telefonon 06-1/767-8262, levélben a MP Zrt. 1900 Budapest. Külföldre és külföldön előfizethető a Magyar Posta Zrt.-nél: www.posta.hu WEBSHOP-ban (https://eshop.posta.hu/storefront/hirlapok/m-veszet-es-kultura/forras/prodB040714.html), 1900 Budapest, 06-1/767-8262, hirlapelofizetes@posta.hu. **Belföldi előfizetési díj: 7200**,– Ft ► Index: 25947 ► HU ISSN 0133–056X

Újlaki-Nagy Júlia

Lefolyó

Szabó Magda Danaidáját olvasom.
Valamiért nem annyira ismert és felkapott,
mint a többi regénye, pedig
micsoda nő ez a Csándy Katalin!
Itt ülök a Méhész és a Gyümölcskertész
utca között egy lépcsőn, vagyis az Api-Pomiban,
ahogy a piros irattartó mappán írja:
„str. Apicultorilor, str. Pomicultorilor."

Minden kedden itt kezdem a vízóra-leolvasást,
16:23-kor lépek be Cs. Kati néni káoszába.
Milyen kár, hogy nem Csándy ő is,
pedig ahogy végignézem, ugyanaz a típus.
Csak a saját életét éli, azt sem tudja,
milyen évben vagyunk, csak özvegységének
éveit számolja, s hogy hány gomb maradt
néhai férjének ingein, mégis
kétségbeesetten szór szét mindent,
amihez az öreg ragaszkodott.
Láttam, hogy minden könyvből kettő
van náluk is, mint gyermekkoromban
a Kriterion Horizont-sorozatából,
színes, kusza, kollázsos borítókkal.
Egyiken egy csupasz női mell volt
egy kivágott szem és száj mellett.
Persze a Danaidával nem akkor találkoztam.
Könyvtáros éveim alatt hallgattam
a hangoskönyvet munkaidőben,
hogy el bírjam viselni a sehova se tartást,
hogy lyukas edényekbe folyik a fiatalságom,
s bár senki sem kérdezte, mondogattam
naponta, hogy 1992. szeptember 17-én
születtem Sáromberkén, apám néhai
Marosi Aladár, agrármérnök,
anyám néhai Márton Ilona, varrónő,
mint ahogy azt sem kérdezték, hogy milyen

emberek voltak, vagy milyen volt a fürdőszobánk.
A sok könyvtől alig férek oda a vízórához,
ebben a negyedben egyik lakásban
sem használják a kicsi mosdót,
a lehajtott vécécsészék tetején könyvek,
kedves rokonoktól kapott konyhai gépek,
nyári ruhák, kopott plüssjátékok,
amiket majd később hátha az unokák…
De azért minden hónapban be kell oda is mennem,
utat vágni magamnak a lakók múltjába,
majd boldog arcukba mondani, hogy
ennyit írtam be múltkor is a piros mappába.
De hiszen a tudatlanság bátorrá is tehet, futsz,
végzed a dolgod, nem törődve a hatalommal,
nem értve, hogy mi változik az országban,
én is mintha amolyan Csándy Kati lennék…

Egyszer beszívott egyetemisták nyitottak ajtót,
bokszeralsóban volt egyik, a másik részeg,
akkor kicsit féltem, de mi közöm hozzájuk,
kifizették az olvasást, azóta más lakik ott.
S. Imre bácsi is rám ijesztett először,
azóta mindig Fantával vár, kristálypohárral,
háromféle Fornettit vesz, mindegyikből kettőt,
elmeséli, hogy a falumba jár halászni a Marosra –
két barackos, két meggyes, két tehéntúrós.
Mindegyik tömbházat fentről kezdem,
csak az Api 15-ben megyek a földszintről felfelé,
hogy Imre bácsival tudjak beszélgetni a negyediken.
Most várnia kell rám, késni fogok 8 percet,
mert végighallgatom Somos Aranka hegedűjét.

Nem gondoltam volna, hogy ma ez lesz soron,
eddig csak vackokat adott Cs. Kati néni.
Minden hónapban ugyanaz a panasz,
hogy kicsi a nyugdíj, lelkem, s itt ez a sok könyv,
aztán megegyeztünk, hogy nekem semmi az a 2 lej 70,
kifizetem én a részét, bőven futja a csubukból,
mások 3 lejt fizetnek, összegyűl a sok bani.
Kati néni fizet egyedül könyvvel. Ha tudná

Szabó Magda, hogy 2 lej 70 baniba került nekem
a regénye, amit egy bokor mellett olvasok a lépcsőn!

Hiába tesznek színes függönyöket, tudom,
hogy mit takarnak az adventi naptár ablakai,
tudom, hogy melyik lakásban ki lakik,
mit rejtegetnek a vendégek elől, milyen sampont,
fogpasztát, arckrémet, borotvát használnak,
felnyitom sorra a számozott ajtókat,
szemem előtt folyik az életük a lefolyóba.
Ki mit gondol, mit hisz, mire vár, ezeket nem,
ezeket nem tudom, én csak egy-egy fejezetet,
pár keddi betűt látok, 16:20 és 16:56 között.
Nem is fejezetek, nem egy életrajz,
csak összefüggéstelen novellafüzér,
és egyik szereplő sem válaszol:
Danaosz király lányai ostobák
vagy még csak nagyon fiatalok?

Horváth Eve

Pizsamában

Már majdnem esett, amikor leültem
az ágyra. Nincs mit tenni,
elállt a lélegzetem, de a gyöngytyúkok ordítottak.
Talán fordítva kellene gondolkodni.
Indok-lodnog.
Ne add fel, súgom a felhőnek, aki a sógorával jött,
egy szürke, szakállas taggal, jéggolyókat formázó
ujjai meg sem érintették a kertet. Ránccal teli
maradt minden vonása a zöldarcú földnek. Bent,
az ágyon már nem volt senki. Ijedten figyelt a lámpa,
ledszeme majdnem kiégett, amikor hangosan felolvastam
egy Nemes Nagy Ágnes-verset.
Álmomban foszforeszkál a szám, és az árnyékom is
szunyókál. Nincs mit átugrani, mondom a lábamnak,
a hajnali görcsnél. Talán túlzok, amikor mégis
elered az eső, és pizsamában a teraszra állok.

Eldobott flakonok

Amikor azért gyűlnek össze, hogy szétszéledjenek. Hullámok,
homlokotok magas, fürtjeiteket Dávidról szakítottátok.
A kutya sörhabot iszik. Felelőtlenség robog át gáttalanul a
vidéken, szigetemen fáradhatatlan igyekezettel sorakoznak
a hangyák. Nem tutajjal, de szörffel jövök eléd. Hajadat
hátrafeszítem a napnak, feltörhetetlen kókuszban pattog
egy újabb dimenzió. Elázott ruháimból homokszemcséket
szórok az Isten talpa alá. Az angol beszédfordulatok 94-es
kiadásában felfedezek egy kiemelést; *we get on well with each other.* Nyugalmam úgy megrémiszt, mint egy utolsó darab
fornetti a pultban, vagy a lejárt szavatosságú sajtok. Jegelem
a vállam, a fejem forró. Holdamba nem kapaszkodhatok,
vagyok, mint sorozatomban a hullák, azonosítatlanul.
Egy patak medre maradt talán, amiben gázolhatok, tele
szeméttel, eldobott flakonok között.

Semmi értelmes

Miért meredeznek azok a hajszálak a kocsiúton? A lovat
fölterjesztették a legfelsőbb ítélőszékre. Hegemóniára tör az
olvadó csirkemellem, nem hagyja magát elkészíteni. Nyálakat sző
a pók, bekapja kincseinket, legyet köp ki a csend. Már nem értem
az előrejelzést. Ha majd fúj a szél, átkarolom azt az árbócot ott.
Ha esik, ha dörög, akkor meg kutyaugatásból sátrat, hollóepéből
fényt, hajam kazlából tüzet csinálok. Miért néznek a szobrok?
Hiszen fejüket leverték a szívritmus-forradalmak. Képüket
eltörölték, lusta oligarchák fekszenek rajtam, nem tudnak elmenni.
Ki a csuda vagyok én, akit ennyire szeretnek a meg nem valósult
álmok? Köztörvényes köszvény babrálja körmeit a villamossínen.
Nem tudom, milyen régóta mondom, hogy a sintérek el fognak
altatni, ha nem vigyázok a házra. Idekötöttem, gipsz,
az ereim befalazva, nem spriccel aortámon semmi értelmes műsor.

Pátkai Tivadar

Vetkőzős

(moszkvai útinapló, részlet)

siheder költőként még
az úgynevezett *átkosban*
metróval mentünk száguldoztunk
órák hosszat hokikorcsolyáért
a böszme-nagy Moszkvában
nem mondhatnám hogy
a *NOSZF (nagyoktszocforr)*
lángja lobogott ifjonti lelkünkben
sőt szidtuk a rendszert szokás szerint
(persze takarék lángon) szidtuk
magunkban gyáván
szidtuk az írószövetséget is hogy
nem tudott valami előremutató
programot szervezni nekünk
ifjú magyar költők *delegáciájának*
akiket állítólag azért utaztattak
ilyen messzire az édes otthontól
hogy tanuljuk szomjúhozzuk
a *testvéri nép* kultúráját –
ehelyett a Vörös téren kókadoztunk
rothadoztunk a dögmelegben azaz
álló napig a végtelennek tűnő
sorban kellett volna állnunk
hogy a bebalzsamozott
Vlagyimir Iljics Lenin
(böcsületes nevén Uljanov)
elvtársat meg tudjuk csudálni egy
üvegszarkofágban több ezer másik
sorban állóval együtt –
külön fölhívták figyelmünket hogy
aztán nem ám keresztet vetnek
tovarisok…

akkor meg mi a túrót csináljunk
kérdeztünk vissza…
maximum főhajtás a megengedett
mondták

de mielőtt beálltunk volna a sorba
láncdohányos B. J. barátommal
rágyújtottunk egy ruszki mahorkára
gondolván azt még elfüstöljük –
mázlinkra azonban lecsapott
ránk azonnal két tagbaszakadt rendőr
Az én rendőrségem gondoskodik Rólam…
jutott eszünkbe menten a fasza Majakovszkij
verssor és kivezettek bennünket a térről
erről az egyébként télleg csodásan csicsás de
korántsem olyan bazinagy Vörös térről
mint amilyennek mutogatják a magazinokban

istenem hát nem elkerülték figyelmünket a figyel-
meztető táblák? *Nye kurity! No smoking!*
jót röhögtünk magunkban – legalább nem kell
LeninIstenElvtárs előtt hajbókolnunk
bemehetünk a közeli híres GUM áruházba ahol
nyálcsorgatva bókolhatunk inkább a lenszőke szovjet
komszomolista lányoknak akár
ha már usankán sarki kékróka bundán
és negyvennyolcas gumicsizmán kívül mást
nem nagyon lehet ott kapni –
(na jó halkonzervet és zongorát dögivel)

csakhogy visszaparancsolt bennünket
szállodánk éttermébe tolmácsunk Olja
ebédelni szerettünk volna
persze a szakácsok és pincérek éppen
akkor fontos párttaggyűlést tartottak
így az ebédünknek is konyec
ezért jószívűen megengedték hogy
elvegyülhessünk a pórelvtársak
között a nyílt úlicán ahol
mindenütt hosszú sorok álltak

egyébként Moszkvában
szinte minden sarkon
mindig hosszú sorok álltak
mindegy mi a lószart árultak
mi fagylaltot szerettünk volna
ha már késett az ebédünk de mire
odaért sorunk a rozzant bodegához
már nem fagylaltot árultak ott
hanem gyanús dobozos gyufát
ettől úgy fölment a pumpám
inkább nem kértem gyufát
helyette előkaptam zsebemből
az anyaszült meztelenre vetkőzős
kacsintós pucér nőt ábrázoló
öngyújtómat és dacból rágyújtottam még
a seremetyjevói repülőtéren átcsempészett
keménydobozos Marlboromra…

erre sokkot kapott és
rám kacsintott egy gyezsurnajára hajazó
tátott szájú lila rúzzsal vastagon kikent
pultos elvtársnő aki utánam ugrándozva
térdig letolt bugyogójában
csak azért is megmutatta
hogy a Szovjetuniónak is „lenni”
szőrös-kacsintós-vetkőzős öngyújtója
miközben elkezdett hadonászni
orrom előtt két igazi nagydobozos
szovjet családi gyufával…
(p.s.: tavaly 100 éve balzsamozták V. I. Lenint)

Déri Anna

kelet-európai nyár

úgy képzelem, ilyen az igazi kelet-európai nyár;
idős asszonyok gyomlálnak a kertben,
mialatt felhevült testek égnek a parton,
az apák nyugodtan isszák a sört,
az anyák főtt kukoricával tömik a gyerekeket.
anyám kérlel az egykori téesz üdülőjében,
hogy maradjak itt apámmal, amíg ő tetováltat.
napközben elirigyelt néhány mintát
a strandon a csinos, egyetemista lányoktól.
azt ígéri, hogy visszafelé megveszi nekem
azt a színes, mesefigurás törölközőt,
amit már napokkal azelőtt kiszúrtam a bazársoron.
mindketten tudjuk, hogy csak ezzel
tud meggyőzni. végül apámmal maradok,
aki hamar ájultan esik az ágyra.
a fotelben kuporogva imádkozom,
hogy ne ébredjen fel, amíg anyám vissza nem ér.
de túl gyorsan felriad,
beront a fürdőszobába, a mosdó felé hajol.
meg sem várom, hogy hányni kezdjen,
magára hagyom, és lerohanok a lépcsőn.
feldobom a kulcsot a recepciós pultjára,
nem tud megállítani, pedig csak nyolcéves vagyok.
rohanok Balatonlelle villogó fényeiben,
próbálom felidézni a helyet, ahol anya
a partról felfelé jövet elidőzött egy kicsit.
segítséget kérek egy családtól,
akik aggódva kísérnek a tetoválószalonig.
meglátjuk anyát hason fekve. otthagynak,
meg sem tudom nekik köszönni,
mert az anya hátán lévő kék pillangóra
figyelek. hirtelen felkavarodik a gyomrom.
egyszerre hányunk apámmal,
ő az üdülőben, én a szalonban.
visszafelé anya megáll a bazársoron,
és a kezembe nyomja a törölközőt,
hogy legyen mivel letörölni a számról
a délután megevett kukoricaszemeket.

Bíró-Balogh Tamás

Dokumentumok József Attila életrajzához

Öt dedikációja és egy hozzá írott levél[1]

I.

Két dedikáció Pollatschek Sándornénak (1932)

A *Döntsd a tőkét, ne siránkozz* című kötet címlapjára József Attila az alábbi dedikációt írta:

Pollacsek Sándornénak / szeretettel / József Attila

A példány története két szálon futott.

Ebből egyik a könyvé. A *Döntsd a tőkét, ne siránkozz* kötetet ugyanis elkobozták, és így nem került annyi példány az olvasók kezébe, mint kerülhetett volna. A nyomda 1931. március 21-én készült el a munkálatokkal, az első dedikációk is ezen a napon születtek. Valamivel több, mint egy hónappal később, május 6-án a budapesti királyi ügyészség azonban elrendelte a nyomozást a kötetben található *Szocialisták* című vers és egy Villon-fordítás ellen, a vád sajtó útján elkövetett izgatás volt. Május 8-án és 9-én kobozták el a nyomdai kliséket és a még fellelhető példányokat (pl. József Attilától). Május 11-én hallgatták ki a költőt, június 12-én elkészült a vádirat, szeptember 5-én volt a nyilvános főtárgyalás (a költőt nyolc napi fogházra ítélték), a fellebbezést követően pedig 1932. április 30-án tartották meg a fellebbviteli főtárgyalást, mely végén helybenhagyták az elsőfokú ítéletet. Szeptember 27-én volt a kúriai fellebbviteli tárgyalás, itt a korábbi ítéletet szintén helybenhagyták, viszont a büntetést három évre felfüggesztették, József

▾

A 120 éve született József Attilára Bíró-Balogh Tamás és Lengyel András írásaival emlékezünk.

1 A hat tételből öt az utóbbi időkben bukkant fel az Antikvárium.hu árverésein. A *Döntsd a tőkét, ne siránkozz* a 2024. május 12-én zárult 22. Dedikált könyvek és kéziratok aukció 83. sz. tételeként; a *Medvetánc* Gerő Erzsinek adott példánya a 2023. október 22-én véget ért 20. Dedikált könyvek és kéziratok 87. sz. tétele volt, a Kárpáti Aurélnak adott a 2022. október 23-án véget zárult 17. Dedikált könyvek és kéziratok aukció 97. sz. tételeként cserélt gazdát, a Rapaport Samunak dedikált kötet pedig a 2023. február 26-án véget ért a 18. Dedikált könyvek és kéziratok 79. sz. aukciós darabjaként. Bányai László levele 2024. február 25-én lett új tulajdonosáé, a 21. Dedikált könyvek és kéziratok online aukció 14. számú tételeként. Köszönöm az Antikvárium.hu Kft. tulajdonosának és vezetőjének, Chovanecz Balázsnak, hogy a tételeket még az aukciók kezdete előtt láthattam és írhattam róluk. A hatodik kapcsolódó tétel (*Nincsen apám, se anyám*) pedig a Központi Antikvárium 2024. december 5-én rendezett 168. aukcióján kelt el, 30. sz. tételként; ezt is láthattam korábban, köszönet ezért Bene Miklósnak. – A Pollatschek Sándornénak dedikált *Döntsd a tőkét* és a Rapaport Samunak adott *Medvetánc* kötet kapott némi médiavisssshangot, az árverező cég sajtóanyagai alapján.

Attilának tehát nem kellett fogházba mennie. A könyv elkobzott példányait viszont természetesen nem kapta vissza.

A perrel párhuzamosan futott a könyv történetének másik szála, a történelmi-életrajzi kontextusé. 1932. július 15-én a budapesti politikai rendőrség letartóztatta Sallai Imrét és Fürst Sándort, az illegális Magyar Kommunista Párt vezetőit, mindketten statáriális bíróság elé kerültek. A baloldali értelmiség akcióba kezdett, s megalakították a Társadalmi Egyesületek Halálbüntetés Ellenes Szövetségének Statárium Ellenes Bizottságát, mely röpiratot adott ki és aláírásokat gyűjtött. József Attila is szervezője és lebonyolítója lett ennek az akciónak, ő is aláírásgyűjtésbe fogott. 1932. július 21-én kezdődött a gyűjtés, és pár nap alatt „mintegy tízezren írták alá az íveket. A *Magyar Hírlap* július 28-i száma a következő hírt közli: »Szerda délelőtt a Halálbüntetés Ellenes Szövetség nevében Mellemé Miskolczy Eugénia, Szimonidesz Lajos, Illyés Gyula és József Attila tízezer aláírással ellátott kérvényt nyújtott be az igazságügyminiszter részére, amelyben a statárium és a halálbüntetés megszüntetését kérik.« Valószínűleg még kedden – 26-án – kísérelték meg a tiltakozó íveket átadni József Attila és társai, mert szerda délelőtt más feladat várt rájuk."[2] Az íveket végül július 27-én az Igazságügyi Minisztériumban adták át.

A két történetszál a most felbukkant példányban s annak dedikációjában ér össze.

József Attila ívét – vele együtt – huszonnyolcan írták alá, köztük negyedik helyen a dedikáció címzettje: „dr. Pollatschek Sándorné, VI. Landau u. 4 I 4".

Az első aláíró József Attila maga volt, és tudható, hogy „Dénes István, a Bartha Miklós Társaság egykori alelnöke, különféle parasztpártok alapítója, nevét és címét [is] felismerhetően a költő írta saját neve alá. A többi aláírás hiteles. Az aláírók: József Attila író- és művészbarátai, ismerősei."[3] Ez viszont azt jelenti, hogy a József Attila által beírt két név után Pollatschek Sándorné valójában másodikként, közvetlenül Nagy Lajos után (és Gelléri Andor Endre előtt) írta alá az ívet. Azaz József Attila vagy ismerte őt már korábban, és tudta, hogy érdemes megkeresni, ezért az elsők között fordult hozzá, vagy Pollatschek Sándorné éppen olyan környezetben tartózkodott – Nagy Lajos vagy Gelléri társaságában –, ahol József Attila aláírásokat gyűjtött. Mindenesetre az, hogy ilyen korán, másodikként írta alá a költő ívét, jelzés értékű és jelentéssel bír.

Ehhez képest meglepő, hogy dr. Pollatschek Sándorné kilétét a kutatás még nem tisztázta, bár az ív 1975 óta fotómásolatban is ismert.[4]

▾

2 Tasi József: *József Attila a Bartha Miklós Társaságban – másodszor*. Irodalomtörténeti Közlemények, 1979. 5–6. sz. 554–569.

3 Tasi József: *József Attila és a Halálbüntetés Ellenes Szövetség*. Párttörténeti Közlemények, 1980. április 90–110.

4 Közli: M. Pásztor József: *József Attila műhelyei*. Bp., 1975. 176. és 177. k.

József Attila feltehetően ekkor, vagy nem sokkal ezután adhatott egy példányt az ívét aláíró hölgynek. A keltezés elmaradása és a kézzel írt sorok helyzete (a dedikáció sorait a költő a cím alá, ahhoz képest srégen írta) szintén arra utal, hogy az ajánlás nem a versgyűjtemény megjelenése idején, hanem valamivel később került a könyvbe.

És minden bizonnyal ekkor adott korábbi, *Nincsen apám, se anyám* című kötetéből is a címzettnek. Az 1929-ben megjelent kötetgyűjtemény 1000 számozott példányban készült, ezek közül ez a 611. sz. darab volt. A költő ugyanazt írta bele:

Pollacsek Sándornénak / szeretettel. / József Attila

József Attila tehát kétszer is tévesen írta le az aláírásgyűjtő ívét kitöltő címzett nevét; de ez is magyarázható, és magyarázandó is. (És analógiája is akad.)

Az igencsak kiterjedt és szétágazó Pollacsek/Pollatschek/Pollatsek stb./Polányi családnak József Attila adatolhatóan a Pollacsek/Polányi ágával volt a legközelebbi kapcsolatban. Tudható, hogy Polányi Cecil, azaz „Cecil mama" művész-értelmiségi szalonjában (Ferenciek tere 9.) többször megfordult. A szalon mindig is ellenkulturális bázis volt; ahogy a század első évtizedeiben Cecil mama „a magyar szellemi progresszió színe-javát látta vendégül", s ekkor „ide járt többek közt Szabó Ervin, Jászi Oszkár, Lukács György, Balázs Béla, Lesznai Anna és még sokan", úgy később „a legfiatalabb József Attiláig és Illyés Gyuláig csaknem minden baloldali író, művész és tudós eljárt, sőt az időnként hazalátogató emigránsokat, mint Mannheim Károlyt is ott találjuk a vendégek közt".[5] Cecil mama férjezett nevén pedig Pollacsek Mihályné (született Cecilia Wohl; 1862–1939) volt. Az ő gyerekei magyarosították nevüket Polányira (pl. az emigrált és világhírűvé lett Károly és Mihály). És ebbe a családba tartozott, a következő generációban, Cecil mama unokái közül az a két hölgy, akinek József Attila adott a Döntsd a tőkét kötetből: „Polányi Eszternek és Verának igaz szeretettel. Bp. 1931. márc. 30. József Attila".[6]

Bizonyosan a Pollacsek névalak ilyetén közelsége miatt téveszthette el a költő Pollatschek Lili (a későbbi Bródy Lili festőnő) nevét is egy *Nincsen apám se anyám*-dedikációban: „Pollacsek Lilinek / szeretettel. / Pest, 1929. febr. 21. / József Attila"7 – itt a helyesen írt tulajdonosi névbejegyzés bizonyítja a címzett személyét és a tévesztést.

▾

5 Vezér Erzsébet: *A Polányi család*. In: *Írástudó nemzedékek. A Polányi család története dokumentumokban*. Szerk. V. E. Bp., 1986. 5–15., azon belül: 8., 10.

6 *József Attila kéziratai és levelezése. Katalógus*. Összeáll.: M. Róna Judit. Bp., 1980. PIM. 2063. sz. 399.

7 Krisztina Antikvárium 52/147.

II.

Dedikált Medvetánc – Gerő Erzsinek (1934)

Egyszer egy József Attila-kutató arra a kérdésre, hogy milyen könyveket vinne magával egy lakatlan szigetre, első helyen említette József Attila *Medvetánc* című kötetét. Mégpedig azért, mert abba a költő maga válogatta össze korábbi költői termésének javát, s hozott létre így egy, a saját munkásságát reprezentáló gyűjteményt. Az erősen megrostált anyag nagyobb részét József Attila korábbi köteteinek igencsak megválogatott darabjai adták. Ahogy maga a költő írta ezekről a kötet 6. oldalán: „Ez a kötet 1922–1934 esztendőkben írt verseim válogatott gyűjteménye; elkallódott füzetekben javarészt már megjelentek. A régi szövegen itt-ott változtattam, kimondott gondolatuk és képzeletük így találóbb forma érzéseimhez. Az első versek kora ifjúságom kísérletei." Mellettük azonban újabb versek is kerültek bele. Azaz akinek József Attila ebből a gyűjteményből adott, annak költészete relevánsnak tekintett „egészét" nyújtotta át megismerésre.

A kötet egyik példányába a költő ezt írta bele:

L. Gerő Erzsinek / szeretettel / Bp. 1934. dec. 4. / József Attila

A *Medvetánc* 1934. december elején jelent meg – legkorábbi dedikált példányai 2-án kelteztek –, a címzett tehát valóban az elsők között kapott a költőtől névre szóló ajánlást.

A dedikáció különlegességét az adja, hogy a címzett – a korai dátum ellenére – *nem* tartozott József Attila belső körébe, sőt a kutatás eddig egyáltalán nem regisztrálta ezt a kapcsolatot. A kötet léte tehát bizonyító jellegű, s általa bővült József Attila irodalmi kapcsolathálózatáról való tudásunk.

De ki is volt a címzett, aki ilyen korán kapott a költő saját válogatáskötetéből?

Gerő Erzsi (Grünstein Erzsébet, 1903–1972) színésznő volt. 1927-ben végezte el a Színművészeti Akadémiát, majd rögtön az Új Színházhoz szerződött. 1941–42-ben az Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület Művészakció előadásain szerepelt. A háború után is színpadra állt még, később visszavonult. Férje Lengyel István (1892–1970) író, újságíró, szerkesztő volt – őt jelöli az L. a nevében –, akivel 1929. június 1-jén kötöttek házasságot. (Amelyről, valami egyelőre még feltáratlan ok miatt, a budapesti napisajtó „csak" 1931. júl. 25-e után adott hírt.) Lengyel az *Aradi Közlöny*nél kezdett, majd – mint baloldali újságíró – a Tanácsköztársaság ideje alatt középvezetői szerepet töltött be, ezért perbe fogták, meghurcolták. Később a Muskátli és Bonbonnier Kabaré szervezője is volt, de dolgozott a *Pesti Hírlap*nak, az Érdekes Újságnak, a *Ma Esté*nek

stb.; a háború után a *Népszavá*nak, a *Népszabadság*nak és az Új Életnek, ahol a szerkesztőség tagja is volt.

Az ajánlás azonban hangsúlyosan a házaspár női tagjának szól – tehát a színésznő valóban alanyi jogon, saját személye miatt kapta a dedikált könyvet.

Gerő Erzsi Grünstein József gyári hivatalnok és Guttmann Fanni lányaként született, akik azonban az 1902-es házasságkötésük után öt évvel, 1907-ben már külön éltek, 1911-ben el is váltak, Erzsi az anyjával maradt, de az apát nem kötelezték tartásdíj megfizetésére. Így Erzsi négyéves kora óta apa nélkül nőtt föl, és gyakorlatilag ettől kezdve csak az anyja jövedelméből éltek. Már fiatalon szerette az irodalmat, a verseket. Tizenöt éves korában erre figyelt fel az addigra Európa-hírű Beregi Oszkár, aki akkor az Intim Kabarében vállalt vendégszereplést (Zemplényi Klára *Fogság alatt* c. darabjában): „Gerő Erzsit annak idején Beregi Oszkár, a Nemzeti Színház egykori kiváló művésze vitte a színipályára. Meleg szeretettel, valósággal kézenfogva. Az új tragika-kisasszony édesanyja, a Leopold Gyula igazgatósága alatt álló Teréz körúti Intim Kabarében volt alkalmazva, ahol lánya ott szaladozott a szoknyája körül. Pihenő óráiban szavalni szeretett, s egyszer az ott vendégszereplő Beregi Oszkárnak elmondotta Alba Nevis *Csúnya lány* című költeményét. / Beregi a szavalat meghallgatása után valósággal önfeledten kiáltott fel: / – Kisasszony! Maga lesz a jövő Legnagyobb tragikája." Majd beprotezsálta a lányt a színiakadémiára, ahol az igazgató azon nyomban „megszavaltatta és felvette az iskola növendékei közé, méghozzá — mert a kisasszony zsebe üres volt – tandíjmentesen."[8]

A Színiakadémia elvégzése után Erzsi szinte rögtön nagy sikert ért el: az Új Színházhoz szerződve megkapta An-Ski *Dybuk* című darabjának főszerepét. Még a próbák alatt írták róla: „Érdekes, feketehajú, nagyszemű fiatal leány. Múlt évben végezte a színészakadémiát és az akadémiai vizsgán Medea szerepében tűnt fel. Most, úgyszólván minden átmenet nélkül, a *Dybuk* női főszerepét kapta. Érdekes és figyelemreméltó kísérlet, különösen Pesten, ahol egész sor fiatal tehetség kallódik el, mert a színigazgatók nem mernek velük kísérletet tenni."[9] A darab nagy siker lett, lelkes méltatások sora jelent meg a bemutatóról, még az 50. előadás után is. A *Nyugat*ban József Attila későbbi szerkesztőtársa, Ignotus Pál írt róla: „A színészek szintén becsületesen és tehetségesen játszottak, emeljük ki közülük a fiatal Gerő Erzsit, aki a rabbinusi parancs és a földöntúli szuggesztió közt vergődő, megszállott leány szerepében egy csapásra beérkezett a közismert, szeretett és méltán szeretett pesti színésznők sorába."[10]

▾

8 *A függöny mögött – Hétfő*. Esti Kurir, 1928. febr. 14. 11.
9 (zekas): *Egy óra*. Pesti Napló, 1928. jan. 27. 14.
10 Ignotus Pál: *Dybuk. An-Ski legendája az Új Színházban*. Nyugat, 1928. febr. 16. 321–322.

Az aktív színészi karrier azonban nem tartott sokáig, mert Gerő Erzsi házasságkötése (1929) után lemondott a színpadról férje és hamarosan megszületett lányuk kedvéért. Alkalmi fellépéseket azonban vállalt.

Mégpedig legtöbbször irodalmi rendezvényeken. Már diákként kedvelte a költészetet – erre figyelt föl Beregi Oszkár –, és ez az attitűd később is megmaradt: 1927 őszén, az Új Színház nyitóműsorában Adyt szavalt, és az „új magyar versek" továbbra is a repertoárjában maradtak: Ady mellett többször adott elő Heltai Jenőtől, Ignotustól stb. verseket. A *Medvetánc* megjelenésének évében, 1934 márciusában pedig éppen a Füst Milán irodalmi munkásságának huszonötödik évfordulóján rendezett szerzői esten szerepelt a Zeneakadémia nagytermében. A bevezető ünnepi méltatást Kosztolányi Dezső mondta, majd „Füst Milán, Ascher Oszkárnak és az általa vezetett, szinte zenekari hatású Fodor-zeneiskolai szavalókórusnak döbbenetes erejű számai mellett Gerő Erzsi izzó drámaiságú előadása magaslott még ki".[11] Mindezt más lapok is megerősítették: „Két költeményt adott elő Gerő Erzsi, aki az előadóművészet terén komoly, nagy értéknek bizonyult",[12] másutt „nagy odaadással és rátermettséggel", „igazi drámai erővel" tolmácsolta a verseket,[13] stb. És bár József Attila valószínűleg nem volt jelen az esten (bő fél évig Hódmezővásárhelyen élt ekkor), a színész, illetve előadóművész kvalitásait már ismerhette ekkor, s vélhetően más rendezvényekről ismerték egymást.

József Attila máskor is dedikált színésznőknek: Fedák Sári, Gombaszögi Frida és Honthy Hanna is kapott a költőtől névre szóló ajándékot. Hozzájuk csatlakozott Gerő Erzsi.

III.

Dedikált Medvetánc – Kárpáti Aurélnak (1934)

József Attila és Kárpáti Aurél kapcsolatának léte eddig is ismert volt a kutatók előtt, viszont a jelen felbukkant könyvpéldány az első közvetlen dokumentuma ennek. És mivel tudható, hogy a költő és a kritikus már egy évtizeddel korábban ismerte egymást, talán joggal lehet reménykedni abban, hogy fog még előkerülni kapcsolattörténeti dokumentum.

A *Medvetánc* szennycímlapjára a költő ezt írta kék tintaírással:

Kárpáti Aurélnak / barátsággal / Bp. 1934. dec. 12. / József Attila

▾

11 *Szerzői est*. Pesti Hírlap. 1934. márc. 28. 14.
12 (t. l.) *Füst Milán szerzői estje*. Az Ujság, 1934. márc. 28. 10.
13 *Füst Milán szerzői estje*. Esti Kurir, 1934. márc. 29. 3.

A válogatott gyűjtemény ötlete még előző évben született meg, maga a kötet azonban – főleg anyagi nehézségek miatt – csak egy évvel később, és az eredeti elképzeléstől megváltozott tartalommal és más címmel jelent meg.

Viszont a két időpont között, 1934. június elején jelent meg – és éppen Kárpáti Aurél szerkesztésében – az Új magyar líra című antológia, amely az akkori fiatal költészetből szemlézett, és József Attila is helyet kapott benne. Mégpedig nem akármilyen darabokkal: itt jelent meg az Óda és az *Elégia*, az életmű e két fontos darabja – amelyek természetesen szintén bekerültek a fél évvel később kiadott reprezentatív gyűjteménybe.

Kárpáti Aurél – mint a *Nyugat* első generációjának a fiatalabb nemzedékekre is figyelmet fordító kritikusa – természetesen már jóval korábban ismerte József Attilát és költészetét. Már a második kötetéről (*Nem én kiáltok*, Szeged, 1925) kritikát írt: „József Attila *Nem én kiáltok* című verskötete nyissa meg a sort, éppen a fiatalság jogán. Húszéves ember második könyve. Érdekes, tehetséges, új és régi ütemeket, formákat, érzéseket és gondolatokat egyaránt befogadó, benső harmónia megteremtésére törekvő költőre vall. A vezérverse, amelytől a kötetcímét kapta, csiszolt, tiszta, majdnem teljesen egyéni hangú. De azután megbomlik az egység s ezt a meglepően biztos technika, a jó mesterekre valló formai készség sem tudja feledtetni. […] De nem is a hatások sokasága a baj – hiszen József Attila még vigasztalóan ifjú ember –, hanem az egyéni kristallizáció folyamatának pihenése. A lázas nyugtalanságból, amelyben a sorok papírra vetődnek, a végén csak a konglomerátum születik. Igaz viszont, hogy így is sok komoly, figyelmet érdemlő csillám akad benne. Az utolsó prózai *Allelujá*ra azonban lenne egy szavam. Maga a *világnézet* még nem teszi a költőt, a művészt. Ennek milyensége pedig, esztétikai szempontból, irreleváns. Csak legyen, mint alap, fundamentum, hogy építeni lehessen rá."[14] Elég kemény szavak, de mint láttuk, később József Attila maga adta az akkor legfontosabbnak és legjellemzőbbnek tartott verseit Kárpáti Aurélnak közlésre. Még később pedig már a költő is igazat adott a kemény bírálatnak: első két verseskötetét „megtagadta", és ezekből alig vett föl darabokat az évtizeddel később megjelent *Medvetánc* válogatásába.

IV.

Dedikált Medvetánc – Rapaport Samunak (1934)

Habent sua fata libelli – szokás a csonkított Terentianus-idézetet mondani arra, amikor arról beszélünk, hogy minden könyvnek, illetve könyvpéldánynak megvan

▾

14 Kárpáti Aurél: Új költők. PN, 1925. márc. 15. 12.

a maga sorsa. Egy ilyen történet lehet egyenes vonalvezetésű (az örökösöknél megmaradt a kötet), de lehet kanyarokkal teli (több tulajdonosváltás után előkerült), sőt szövevényes is (ez utóbbira volt példa egy másodlagos tulajdonos kislánya által átfestett ajánlás[15]). És persze ezernyi féle még: minden könyvnek a magáé.

Sajátos történetváltozat az, amikor egy könyv „lappang" valahol, azaz van rá adat, hogy egykor létezett, de mára nyoma veszett, s a kutatók nem tudják, hol van. Meg is semmisülhetett, vagy – és ez az optimistább forgatókönyv –, helyet adva a lehetőségnek, hogy egyszer még előkerülhet, lappangónak tituláltatik.

József Attila esetében több ilyen darabról tudunk. Ezek közül pedig az egyik éppen a Rapaport Samunak dedikált *Medvetánc*-példányt. Bizonyosan tudni lehetett, hogy József Attila adott belőle és elvitte a címzettnek, azonban „e példány nem maradt fönn, vagy lappang, de hogy volt, nemcsak Rapaport emlékezése […] tanúsítja, hanem a költő egy listája is, amelyen a tiszteletpéldányokat osztotta szét".[16]

A most előkerült példány sorsa hasonló, mint a Terentianus-idézeté: megrongálták. A latin költőtől a mondat elejét („pro captu lectoris") tüntették el (amely az olvasótól és az olvasásától teszi függővé a könyv történetét), a szóban forgó dedikációból pedig a címzett, illetve címzettek nevét.

A *Medvetánc* kolofonja szerint a könyv „a rendes kiadáson kívül száz, kézzel számozott példányban" készült. Jelen darab ez utóbbiak közé tartozó bibliofil változat, József Attila kék tintaírású aláírásával és autográf számozásával: az így készült száz darabból ez a 42. számú. A „hivatalos" aláírás alatt azonban József Attila külön, ugyanazzal a tollal és tintával névre szólóan, „régi barátsággal" dedikálta is a kötetet. De hogy kinek, elsőre nem tudható, ugyanis valaki egy ugyancsak kék színezékű tintával író eszközzel, fűrészfogszerűen sűrű szárú firkálással gondosan eltüntette a „címzést".

Az ajánlásból ennyi olvasható:

[……] / […….] / régi barátsággal. / Bp. 1934. dec. / J. A.

Az igazságügyi írásszakértői vizsgálat azonban „közvetlen megfigyeléssel, […] digitális mikroszkóppal, számítógépes képfeldolgozó programmal, fehér és UV. fényben, elkülönítő-elemző módszer alkalmazásával" láthatóvá tette a törölt részt is, és a dedikáció így rekonstruált teljes szövege ez:[17]

▾

15 Lásd: Bíró-Balogh Tamás: *József Attila és Rátz Kálmán kapcsolatának történetéhez. Egy újabban előkerült dedikációról*. Forrás, 2022. dec. 60–64.

16 Lengyel András: *József Attila első analitikusa. A pszichoanalitikus Rapaport Samuról*. In: Uő.: *A modernitás antinómiái. József Attila-tanulmányok*. Bp., 1996. Tekintet. 55–96.

17 Szilágyi Lajos (igazságügyi írás-, nyom- és okmányszakértő. Iü. nyilvántart. szám: 1203): *Írásszakértői vélemény*. Szeged, 2022. dec. 27. – A dokumentum fotómásolata birtokomban.

Rapaport Samu / doktornak és Etsy Emiliának / régi barátsággal. / Bp. 1934. dec. / J. A.

A számozás, aláírás és dedikáció mellett, a *Medvetánc* több ismert példányához hasonlóan, a költő sajátkezűleg kijavította a 65. oldalon található *Háló* című vers 3. sorában hibásan szedett szót: a „halász bástyám" kifejezésből áthúzással „kivette" a szedő által akaratlanul is fölöslegesen kiszedett s betűt, és lett így a versben – legalább utólag – a szerzői szándék szerinti „halász bátyám" szókapcsolat.

Rapaport Samu (1888–1970) és felesége, Étsy Emília (1884–1948) személye nem ismeretlen a magyar művelődéstörténetben, a József Attila-életrajzban pedig a „doktornak" kiemelt szerepe van: ő volt József Attila első analitikusa.

Étsy Emília 1918 őszétől a szegedi színház társulatának tagja volt, Rapaport miatta költözött Szegedre; esküvőjük 1921. február 3-án volt. Étsy Emíliába korábban viszont szerelmes volt Juhász Gyula is, de ez a rajongás később barátsággá alakult át. Azaz a kapcsolat megmaradt, és így, amikor József Attila Szegedre (illetve Makóra) került, Juhász közvetítésével már megismerhette egymást a költő és későbbi orvosa. Fotóval adatolt, hogy 1923 májusában egy társaságban vannak – azaz legkésőbb ekkor már találkoztak. Rapaport ez idő tájt azonban még nem analitikus volt, Juhász Gyulát is „csak" belgyógyászként kezelte 1926-ban. 1929-ben viszont már analitikusként volt orvosa a szegedi költőnek – s lett pár évvel később József Attiláé.

Szántó Judit visszaemlékezése szerint a költő és analitikusa 1931 őszén ismerkedtek össze igazán, már Budapesten, egy villamoson. A „hogy van, mi újság után Attila soványságát hozta fel R., Attila említette, hogy sokáig gyomorbeteg volt és passzírozott dolgokat evett […]. R. egy könyvet írt akkor az ideges gyomortünetekről és kérte Attilát, látogassa őt meg, szeretne vele beszélni. Akkor még Attila […] analyzis ellenes volt. […] De dr. R. S.-t mikor felkereste és barátságos beszélgetés közben megkérte R., hogy az ő stylusa nem egészen hibátlan, [ezért készülő könyvét] dolgozza és nézze át Attila. S amíg Attila a könyvet stylizálta, gyomrában csupa rendezetlen zavarokról panaszkodott, minden ideges tünetet magáénak vállalt, és amikor a könyvet befejezte, arra kérte R.-t, hogy vegye őt analyzisbe. A könyvért 250 pengőt kapott volna Attila, ezt leanalyzálták."[18] Rapaport könyve (*Ideges gyomor- és bélbajok keletkezése és gyógyítása*) 1931. október elején jelent meg. (Jelek vannak rá, hogy később talán Rapaport másik könyvét is stilizálta a költő, de ezeket a jeleket többen többféleképpen értelmezik.)

József Attila azonban nemcsak páciens volt és néger munkatárs, hanem szinte családtag. „Miután a kezelési órának vége volt, J. A. általában bement R. S. családjához, és ott ült ebédutánig. Lassan kezdtek az órák elmaradozni; de

▾

18 Szántó Judit: *Napló és visszaemlékezés.* Sajtó alá rend.: Murányi Gábor. Bp. 1986. Múzsák Közművelődési Kiadó – PIM. 29–30.

beült korán a lakásba, ha a felesége [ti. Étsy Emília] nem ért rá, egyedül ült és elbeszélgetett délutánig. […] Ha egy-egy versével meg volt elégedve, reggel hét órakor már becsengetett avval, hogy egész éjjel írta, s eljött, hogy felolvassa. […] Abban az időben hozott egyszer 50–100 példány *Döntsd a tökét!* kötetet, ezt R. S. eldugta a könyvszekrényébe, és különféle orvosoknak el-eladogatta."[19] Rapaportot pedig „lassan apává nevezte ki, hogy legyen hova hazajárni, korán reggel vagy késő este betoppanni. Ilyenkor egyedül olvasott, nem zavart senkit, s minden dolgát, anyagi ügyeit is megbeszélte R. S.-sel, csak azután csinálta meg. […] [Rapaportnál] Otthont kapott, felvirágzott ebben a barátságban. Ha távozott, odabújt orvosához, mint gyermek az apjához."[20]

Ez az állapot azonban 1933 végén vagy 1934 elején megszakad, majd valamikor, az év tavaszán-nyarán újabb jelentős fordulat következett be: „a [hódmező]vásárhelyi elszigeteltségben, rendezetlen lelki élete terheivel küszködő költő újra Rapaport segítségéért folyamodott", és az analízis „meglehetősen sajátos formában", távanalízisként, az ún. Rapaport-levelekben bontakozott ki, 1934. április-májusban.

Ezt követően azonban József Attilának új analitikusa lett, Gyömrői Edit. Kapcsolata viszont megmaradt Rapaporttal, leveleztek, és bizonyára találkoztak is; ennek a folyamatnak az egyik dokumentuma a Medvetánc most előkerült példánya.

▶

A *Medvetánc* dedikált példányaiból többféle típust el lehet különíteni: ismerünk számozás nélküli aláírt példányt, számozás nélküli dedikált példányt, számozott és aláírt példányt, számozott és dedikált példányt, illetve ismerünk pár olyan darabot, ahol a költő egy személyre szóló dedikációval látta el a korábban már (számozott és) aláírt kötetet. Ennek speciális (és így ritkább) alcsoportját alkotják azok az ajánlások, melyeket a költő „csak" monogramjával írt alá – a teljes alakú névaláírás alatt. Ilyet kapott pl. Neubauer Margit december 2-án,[21] és két nappal később Mónus Illés is.[22]

És bár költő és első analitikusának kapcsolata 1934 végére veszített intenzitásából, s talán kisebb időszakokra meg is szakadt, a címzett jelentőségét jól mutatja, hogy Rapaport még a megjelenés hónapjában kapott József Attilától példányt, ráadásul a kötet ritkább, bibliofil változatából.

▼

19 Rapaport Samu szóbeli visszaemlékezését lejegyezte: Szabolcsi Miklós. Idézi: Valachi Anna: *Analízis és munkakapcsolat dr. Rapaport Samuval*. In: *„Miért fáj ma is". Az ismeretlen József Attila*. Szerk.: Horváth Iván és Tverdota György. Bp., 1992. Balassi Kiadó - Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 229-258. (Azon belül: 230–231.)

20 Valachi: i. m. 234–235.

21 PIM J. A. 918.

22 Központi Antikvárium 147/42.

Amit később valaki tönkretett. És itt kell szólni a dedikáció megrongálásáról. Annál is inkább, mert ezt a könyvészeti vandalizmust jelen esetben árnyalja az, hogy tudni lehet, ki volt az, aki ilyen barbár, de nagyon aprólékos és gondos munkával részben olvashatatlanná tette a költő dedikációját. És aki csak a címzettek nevét távolította el, mert azt akarta eltitkolni. Erre pedig jó oka volt.

Rapaport Samu a költőnek hozzá írott analitikus leveleit (az ún. Rapaport-leveleket) bizalmas jóbarátjára, Magyar Lászlóra (1900–1971) bízta, tőle kerültek később közgyűjteménybe. Magyar László nevelt lányának, Lövész Tibornénak egyik visszaemlékezése szerint „az idős Rapaport – gyermektelen lévén – dolgait részben elajándékozta […], részben – egészségügyi sétái alkalmával – szándékosan elhagyogatta. (Ez utóbbira jellemző példa, hogy egyszer egy ligeti padon szándékosan »ottfelejtett« könyvcsomagját egy segítőkész, jóindulatú fiatalember utánavitte, meghiúsítva ezzel akcióját.)"[23] Azaz Rapaport a lényegesnek ítélt analitikus leveleket megőrizte, ami viszont nem ment át ezen a rostán, szétszórta. (Ez magyarázza a könyvtest rongált állapotát is.) Azaz, és ez fontos: nem megsemmisítette őket, hanem lehetőséget adott a könyveknek arra, hogy folytassák sorsukat, és esetleg új tulajdonos olvassa majd őket. Ebben az áthagyományozó aktusban Rapaport szempontjából pedig nem a címzettek személye volt a döntő, hanem a költő (akinek aláírását érintetlenül hagyta) és a versek.

V,

Bányai László levele József Attilának (1932)

József Attila levelezését 2006-ban adták ki. A kötet sajtó alá rendezője, Stoll Béla a teljességre törekedett, az alábbi darab azonban hiányzik belőle: a kötet anyaggyűjtésekor még nem volt ismert. Először 2019-ben bukkant föl a Központi Antikvárium 150. árverésén, 44. számú tételként.

A levél címzettje József Attila, írója pedig Bányai László, a költő (egyik) sógora. A fél lapnyi beírt szöveg betűhív olvasatban ez:

Budapest, 1932 nov. 11.
Attila,
nem akarom kitenni magamat esetleges visszautasításnak, sem téged kellemetlenségnek; ezért írok inkább. Ezt is csak azért teszem, hogy minden tőlem telhetőt elkövessek feleségem állapota érdekében, mely ezúttal már jóvátehetetlen következményeket is ígér!

▾

23 Lengyel András: *A pszichoanalízis mint „az* Ödipusz *vallás theológiája". Az úgynevezett Rapaport-levelek egyik értekező betétjéről.* Thalassa, 2003. 2–3. sz. 37–48.

Nem vagyok banalis hangulatban, hogy túlozzak, de azt hiszem ezúttal kötelességed mégis valamit tenned, amit érzéseid diktálnak. – Tökéletesen mellékes mi? hogyan? miért? A tény az, hogy az ő múltjából fölmeredező s mindkettőnket beárnyékoló, közénk falakat emelő kísérteteknek a macskanyöszörét idegeim már nem bírják tovább, mert ez most már a legnagyobb mértékben veszélyezteti munkaképességeimet is, ami pedig túlnő már az egyéni problémákon is. – Tehát nem a magam számára kell a józanságod és meleg szíved, – ha nálam ezúttal el is jöttek a farkasok… – Segíts!

Köszönt:
Laci

A hozzá tartozó eredeti boríték címzése: „József Attila / úrnak / Helyben / Székely Bertalan u. 17. / (Vagy 47. házszám, a Podmanicz- / ky utca közelében.)", feladója pedig: „dr. Bányai L. / FÖLDTEHERRENDEZŐ / ORSZÁGOS BIZOTTSÁG / előadó. / V. Szécheny [!] u. 2. IV."

A levélírót természetesen jól ismeri a József Attila-kutatás, sőt maga is írt könyvet a költőről. Bányai László (Hódmezővásárhely, 1904 – Budapest, 1979) író, újságíró volt, de mindig volt jogi hivatalnoki állása is. A középiskolát szülővárosában, az egyetemet Szegeden végezte, és már gimnazista korában megjelentek első írásai. Cikkeket, verseket, novellákat publikált több napilapban és folyóiratban, 1926-ban elbeszéléskötete jelent meg *Lázár lakomája* címmel, 1942-ben pedig regénye (*Az utolsó szó jogán*).

Az irodalomtörténetbe azzal írta be magát, hogy 1930-ban feleségül vette József Attila Jolán testvérét, s ezzel családtag lett. Hat évvel a költő halála (1937) után, és hárommal az akkor már csak volt felesége életrajzi könyvének (*József Attila élete*, 1940) megjelenése után megírta és kiadatta saját „változatát" is. A *Négyszemközt József Attilával* (Bp., 1943) nagy és széles spektrumú kritikai visszhangot váltott ki, sokan ma is csak „magamentegető" vagy „magamagyarázó" könyvnek tartják. Viszont tény, hogy Bányai később is segítette a kutatást. Ahogy Tasi József írta róla nekrológjában: „Az utóbbi években gyakran találkozhattam Bányai Lászlóval. József Attila-tanulmányaimhoz sok segítséget kaptam tőle, s tudomásom szerint másoknak is szívesen segített. Alig őszülő, szemüveges, zömök alakja gyakran feltűnt a harmincas évek irodalmát bemutató kiállításokon és konferenciákon, s a szemtanú hitelével számolt be egy-egy, csak általa ismert mozzanatról."[24]

Ezt a különös tartalmú és hangvételű levelet nem ismerte eddig a kutatás, de a hátterét és keletkezési körülményeit igen. A József Jolánról könyvet író Valachi Anna kutatásaiból tudható, hogy a házasság hamar megromlott, s bár még sokáig

▾

24 Tasi József: *Bányai László halálára*. Élet és Irodalom, 1979. okt. 6. 8.

fönnállt, sosem volt zökkenőmentes, sőt „a pesti fészekrakás és a berendezkedés apró örömei után [...] hamar jelentkeztek házasságuk válságjelei". A megváltozott – és a korábbinál szerényebb – életkörülmények mellett az asszony folytatta a korábban „megszokott, unatkozó úriasszony-életformát: kimaradozott, elhanyagolta a háztartást, s esti kártyacsatáiból tetemes adósságokkal tért haza, abban a biztos tudatban, hogy férje úgyis kifizeti veszteségeit". „Szakítások, újrakezdések, fogadkozások, hangos veszekedések és szenvedélyes kibékülések követték egymást."[25] Jolán és Bányai 1937 októberéig éltek együtt, de a válást csak 1939-ben mondták ki.

Bányai a megkeseredett szituációkban többször is fölkereste sógorát, s ismert olyan esetet, amikor otthonról (Jolántól) inkább József Attilához ment, hogy együtt töltsék az estét, beszélgetve, iszogatva. Ezek kapcsán írta Bányai a költő „egészen különös magatartás"-áról: „Amikor ugyanis úgy látszott, hogy Jolán és közöttem végérvényesen és jóvátehetetlenül összedőlt minden, Attila éppoly személytelenül viselkedett, mint minden egyéb borotvaélen táncoló helyzetben, ami a családban nem egyszer adódott. Teljesen közönyösnek látszó, sem egyik, sem másik pártjára nem álló, hallgatag magatartásában [...] nem az »amit főztél, edd meg« kényelmes álláspont húzódott meg, hanem sokkal inkább az a bölcsesség, amivel az ember mások sorsdöntő dolgaiba igyekszik bele nem szólni." Ugyanakkor pár sorral lejjebb Bányai ellentmond ennek, s így ír: de „könnyen feltehető az is, hogy ez a viselkedés semmi egyéb nem volt nála, mint a legridegebb, legkényelmesebb önzés".[26] Bármi volt is József Attila távolságtartásának oka, Bányai jelen levele mintegy (egykorú dokumentumként!) igazolja legalább a távolságtartás tényét: „ezúttal kötelességed mégis valamit tenned", írja, tehát korábban volt, illetve voltak hasonló szituációk, amikor József Attila nem tett semmit.

A házasság egyik fönt említett „szakítás és újrakezdés" történetébe enged bepillantást a levél: Bányai sógora segítségét kéri, s hogy a költő-rokon lelkiismeretére hasson, a testvériség tényén kívül megemlíti, hogy felesége viselkedésének „az ő múltjából" származó „kísértetek" az okai – ez pedig értelemszerűen József Attilára is vonatkozik, hiszen a költő múltja egybefonódott, s részben azonos is nővére múltjával. Az viszont nem tudható, hogy József Attila ekkor lépett-e sógora kérésére, vagy most sem avatkozott bele a házaspár életébe. Mindenesetre Jolán két hónappal később, 1933. január 21-én megírta Bányainak a szakítólevelet[27] – de ez is csak átmeneti rítus volt, mert aztán még majdnem öt évig együtt éltek.

▾

25 Valachi Anna: *József Jolán, az édes mostoha. Egy önérvényesítő nő a XX. század első felében*. Bp., 2005. Papirus Book. 110–111.
26 Bányai László: *Négyszemközt József Attilával*. Bp., 1943. Körmendy Könyvkiadóvállalat. 141–143.
27 Lásd: *Hét év József Attila közelében. Dokumentumok Bányai László hagyatékából*. Sajtó alá rend.: Valachi Anna. Bp., 1995. 46–47.

A levél stílusa külön szót érdemel. Valachi Anna írja könyvében, hogy Bányai „vérbeli dilettáns volt", „bőbeszédű, körülményeskedő, erőltetetten »humoros«, zavaróan exhibicionista" írásokkal.[28] Ezt a levelet is nyugodt szívvel ezek közé sorolhatjuk.

Mégis jelentős darab. Bányaitól ugyanis eddig egyetlen József Attilának szóló levél volt ismert; ezt a mindössze kétmondatos, családi találkozóra szóló meghívót 1933. május 2-án küldte.[29] Mivel azonban egy városban éltek, és telefonon is hívhatták egymást, sőt tudható, hogy gyakran találkoztak, így az írásbeli érintkezés másodlagos volt. Éppen ezért e levélnek nyomatékosító ereje és szerepe van: benne József Attila valami olyasmit olvashatott, aminek fajsúlya nagyobb volt annál, mintsem hogy Bányai azt ne *írásban* közölte volna vele. Mert a levél tartalma – Bányai szándéka szerint – közvetve Józsefe Attiláról is szól.

▾

28 Valachi Anna: *József Jolán, az édes mostoha*, 111.

29 *József Attila levelezése*. Sajtó alá rend.: Stoll Béla. Bp., 2006. Osiris. 395.

Lengyel András

József Attila „Bartók Béla disszonanciájáról”

A tanulmányvázlat margójára

1

József Attila Bartók-értelmezésének három pillérét szokás megnevezni: a *Medvetánc*ot (amely verscímként [1932] és kötetcímként [1934] is fölbukkan az életműben), a nevezetes Bartók-tanulmányterv vázlatát (1936) és a Bartókhoz írott levelet (1936) – utóbbinak impuruma és misszilis változata is ismert (ÖV 2005. II. 164., ÖTC 2018. II. 1098., Lev 2006. 243.). A két alkotó viszonyának ezeken túl további kisebb-nagyobb adalékai is vannak, de ezeknek sem módszeres számbavétele, sem összerendezése nem történt még meg – a kép, amely a szakirodalomban összeállt, meglehetősen amorf, és inkább tetszik két kultusz érintkezési pontjainak, semmint a történeti elemzés eredményeinek. Ez, ha őszinték vagyunk, nem meglepő. Irodalom és zene viszonya amennyire természetesnek látszik, annyira nehezen leírható, komplikált viszony, hiszen mindkettő a maga külön szabályai szerint, öntörvényűen alkotódik meg. Ráadásul esetünkben mindkét alkotó nagy formátumú, egyéni képlet – értelmezésük és működési területükből fakadó különbségeik sem könnyen fölmérhetők. Ugyanakkor mindketten művészetük doctusai, gondolkodók, saját tevékenységükre tudatosan reagálni képes intellektusok. József Attila elvontan és gondolkodó filozófus elme volt, Bartók pedig zongoraművész, zeneszerző és zenetudós volt egyszerre egy személyben. Műveik nem redukálhatóak le irodalmi, illetve zenei technikára, formai megoldásokra, a formalizmus megközelítési eljárásaival kimerítően nem jellemezhetők – ott van mögöttük, bennük egy absztrakt dimenzió, amely egyben tartja a saját technikájukat, valahol az észlelés és a tudatosulás közötti sávban.

A kérdés csak az, mindebből mi ragadható meg a filológia eszközeivel, és lehet-e az érintkezési pontokról szabatos leírást adni. Vagy be kell érnünk valami homályos sejtelemmel, vonzó, de kontrollálhatatlan föltételezésekkel.

Meggyőződésem szerint Bartók zeneileg kifejezett, technikailag is artikulált „disszonanciái” alkotják azt a közeget, amely a két alkotó érintkezési pontját megragadhatóvá, gondolkodástörténetileg értelmezhetővé teszi. Ez a sáv a világ észlelésének és művészi kifejezésének homológiája. A „kései” József Attila és az „érett” Bartók közt.

2

Bartók Béla József Attila horizontján valamikor az 1920-as évek közepén tűnhetett föl. Bartók 1925. április 2-án Szegeden, a Kass szállodában koncertezett; Bach, Beethoven, Liszt, Chopin, Debussy és saját műveit játszotta. A fiatal költő ekkor Szegeden tanult, elsőéves egyetemista volt. Április 11-én ünnepelte huszadik születésnapját, és erre az alkalomra írta nevezetessé lett versét, a *Nincsen apám*at, amellyel, mint ismeretes, kiérdemelte Horger Antal professzor elutasító gesztusát és néhány jelentős irodalmár megbecsülését.

A kutatók, először Péter László (1955), majd az ő nyomán máig sokan mások is azt föltételezték, József Attila ott volt ezen a koncerten. Ez nem kizárt, de semmi nem bizonyítja, és valószínűsége is igen kicsi. Az lenne meglepő, ha csakugyan ott lett volna a koncerten. Sem életkörülményei, nélkülözései („napokat evett"), az azonban nagyon valószínű, hogy mestere, fölfedezője, Juhász Gyula Bartók-tiszteletéről ekkor már értesült. Azaz Bartók bekerült kulturális horizontjába.

Bartók hatást József Attilánál először 1930-ból mutat ki az irodalomtörténet-írás. A zeneértő költő, Fodor András (1980) úgy véli, hogy a *Bánat* (ÖV 2005. II. 113.), amely a farkassá változó szarvas motívumára épül, kapcsolatba hozható Bartók *Cantata profana*jával, amely egy román kolinda nyomán szintén a szarvas/farkas metamorfózisát jeleníti meg. És ez a motívumegyezés oly nyilvánvaló, hogy az irodalomértelmezés szinte automatikusan „hatást" föltételez. De kérdés, ki vagy mi hatott itt József Attilára? Fodor, aki mindkét alkotó művészetének nagy tisztelője volt, evidensnek látta az összefüggést. „A farkassá változás", írta, „ősi motívum az irodalomban, de a vadonban menekülő, ott átváltozó szarvas allegóriájának inspirációját másutt kell keresnünk, a *Cantata profana* szövegében. Igaz, Bartók műve csak 1930 szeptemberében készült el, budapesti bemutatójára csak hat évvel később került sor, de a kolinda (amelynek eredeti szövegét, dallamát a zeneszerző már 1926 előtt beszerkesztette az egyik román folklórgyűjteménybe), magyar változatban is éppen 1930 januárjában (a *Nyugat* az évi első számában) megjelent (Fodor 1980: 17.), majd, gondolatmenete későbbi pontján összegzésként is kimondta: „Tény, hogy Bartók útmutatása nélkül ez a *Bánat* nem íródott volna meg." (Fodor 1980: 17.)

A figyelmes olvasó azonban észreveszi, a két idézet között valami hézag van, a láncszemek nem szorosan kapcsolódnak. És tény, ami tény: a *Nyugat*ban *nem* a kolinda bartóki változata jelent meg. A *Nyugat* Erdélyi József fordítását közölte, és Erdélyi munkája Bartóknak nem tetszett, ő újrafordította, átszerkesztette a szöveget. József Attila 1930-ban tehát a bartóki változatot nem ismerhette, nem is ismerte. Erdélyivel azonban személyes kapcsolatban állott, a *Nyugat*ot forgatta, a kolindát tehát tényleg ismerhette. És a számára használhatónak bizonyult

motívumon túl, két dolog külön is erősíthette e motívum felhasználását: a szöveg román eredete és Bartók tekintélye, amely mintegy igazolta számára a kolinda jelentőségét, inspirációs értékét. A *Bánat* tehát csak áttételesen kapcsolható Bartókhoz, nem maga Bartók zenéje, hanem csak szövegválasztó művészi döntése „hatott" a versre.

Ez a szál azonban így is fontos. Bartók 1930 szeptemberében alkotta meg *Cantatá*ját, József Attila kb. ugyanakkor lett az illegális kommunista párt tagja, és lépésére reflektálva írta meg a „farkassá válást" tematizáló versét. Tetszik vagy sem, a *Bánat* bizony „önéletrajzi" versnek tekinthető, új önmeghatározását adja. Mély értelmű és szimbolikus, hogy harcvállaló önmeghatározását erre a kolindában megjelenített allegóriára építette.

Summa summarum: a *Bánat* nem zenei inspirációjú vers. A folklór is „csak" motivikus szerepet kapott létrejöttében. A döntő a személyes élettörténet lereagálása volt, és ehhez a szarvas/farkas-metamorfózis volt a megfelelő motívum.

3

József Attila Bartók személyéhez és zenéjéhez való közeledése egyelőre az életrajz rejtett története, adatai lappanganak. 1932-ben azonban fordulat történt. A költő megírta *Medvetánc* című költeményét, amely még az évben a *Külvárosi éj* kötetben meg is jelent. Bartóknak, mint ismeretes, ugyancsak van egy *Medvetánc* című műve, amely az 1908-ban szerzett *Tíz könnyű zongoradarab* utolsó darabja. Sokszor játszott, népszerű mű. A cím és a tárgy azonossága föltűnő, e két mű többek szerint mutatja „a legismertebb párhuzamot" a két alkotó között. Amikor Móser Zoltán (Móser 2019: 50.) azt állítja, „tudjuk", hogy „*ez a zene ihlette* 1932-ben József Attilát az ő *Medvetánc*ának megírására", széles szakmai konszenzust ismétel meg. (Lásd például Szabolcsi 1959, Tamás 1967 stb.; és így tudja ezt a kritikai kiadás [ÖV. 2005. III.]) is. „És ha ez így igaz, és zene hatására született meg a vers", ahogy Móser is mondja, akkor itt egy kapcsolattörténeti csomópont érhető tetten. És a *Medvetánc* a Bartók/József Attila-viszony tartópillére.

Van is kortársi emlékezés, amely azt állítja, mint szem- és fültanú, hogy a költő sokszor egymás után eljátszatta magának a zongoradarabot, majd közvetlenül utána megírta versét. (Vö. Németné 1957: 222.). Ennél direktebb hatástörténeti „adalék" alig elképzelhető.

Ám ha ezt az erős irodalomtörténeti tézist a filológia eszközeivel ellenőrizni próbáljuk, az eseménytörténet itt egy kicsit megdöccen. Az összevetést nehezíti, hogy Bartók zongoradarabja szöveg nélküli zene, csak címének van közvetlen szemantikai aurája, verbális utalása, amely összekapcsolja a zenét a népi medvetáncoltatás gyakorlatával, és a zongoradarabot kinyitja a folklór irányába. A cím

révén azonban igen sok lehetséges minta zúdul az értelmezőre. Azaz a zongoradarab szövegnélkülisége nemigen segíti a vers forrásának azonosítását. A vers pedig nem zene-, hanem szövegmű, és bár, mint minden versnek, van „zenéje" (ritmusa, dallama), az másféle, mint az igazi zenéé.

Bartók és Kodály hajdani tanítványa és munkatársa, a zenetudós Szabolcsi Bence (unokaöccsének, Szabolcsi Miklósnak [1958] vonatkozó munkáit is ismerve) összevetette a két *Medvetánc*ot. Elemzése eredménye azonban inkább kérdőjelet rak a hatás mellé, mint megerősíti azt, hogy a zongoradarab lett volna a vers dallamának mintája, insprirálója. Szabolcsi Bence (1959) összehasonlította „a zene és a vers ütemezését", s úgy találta, „Bartók darabja inkább csak elindítója és csak kezdete lehetett a *Medvetánc* gondolatának, hangban, indulatban, ritmusban és dinamikában ihlette meg, kompozícióban sokkal kevésbé". Ez a megállapítás természetesen nem zárja ki a zongoradarab inspiratív szerepét, de mindenképpen beszűkíti azt. És azt sejteti, más inspirációval is alighanem számolni kell.

A vers megszületésének ösztönzői között a népköltészet jöhet elsősorban szóba. Bartók zongoradarabja „a kanásztánc ritmusára épül, azt variálja" (Móser 2019: 50.). „Egy ti-ti-tá/ti-ti-tá/ti-ti-ti-ti/tá-tá ritmust hallunk folyton visszatérni." (Móser 2019: 50.) A kanásztáncok körül keresgélő Móser talált is egyet, amelynek egyik sora megegyezik a vers egyik nagyon jellegzetes, sőt már-már egyedítő sorával: „Brumm-ma, brumm-ma, brummadza" (vö. Móser 2019: 51.). Ez a folklórváltozat sajnos jóval az 1932 utáni gyűjtésből származik. József Attila közvetlen forrása tehát nem lehet, de annyit azért jelez, a „nép körében" éltek olyan táncnóták, amelyek közül egyik-másikat a költő közvetlenül használhatott. Maga a tematika, a táncoló medve hagyományának megidézése szövegszerűen is benne lehetett, benne volt személyes folklórpéldatárában.

Számolni kell egy olyan dal- és szövegelőzménnyel is, amelyet a József Attila-kutatás ilyen-olyan okokból figyelmen kívül hagy, ám nagyjából Bartók zongoradarabjának megszületésével – a városi, polgári kultúrában igen nagy népszerűségre, azaz ismertségre tett szert.

E „globalizációs" termék, a zenei érintkezési viszonyok kiterjedésének és popularizálódásának lenyomata, de a táncoló medve, mint az emberi kiszolgáltatottság groteszk szimbóluma, analóg a közép-európai folklórban is tematizált létélménnyel.

1912-ben Budapesten felújították Sidney James angol zeneszerző *Gésák* című operettjét. Az új rendezés, frissítésként, fölkérte Weiner Istvánt (1875–1940), a zeneszerzőként és szövegíróként is sikeres szerzőt, egy *táncbetét* megalkotására (Lengyel 2023: 852–853.). Weiner Irving Berlinnek (1888–1989), az Amerikában élő orosz-zsidó zeneszerzőnek világkarriert befutó *Alexander's Ragtime band*jéből indult ki. A táncbetétet az amerikai néger rabszolgák furcsa, groteszk táncára, a *cakewalk*-ra ('kalácstánc') építette föl, és írt hozzá egy szöveget is, amely verbali-

zálta és megmagyarázta a tánc karakterét. A betétet Rátkai Márton és Fedák Sári énekelte és táncolta végig, kirobbanó sikerrel. A betét címéül, Weiner, jó érzékkel a *Medvetánc*ot választotta, amely kifejezte a tánc groteszk természetét. E medvetáncból az óriási siker nyomán nagyon gyorsan több gramofonfelvétel készült és került forgalomba. (Az elsőt Weiner állandó énekesnője, K. Solti Hermin és férje, Király Ernő énekelte.) A siker nyomán Weiner, a *Medvebocs tánca* címmel komponált egy szöveg nélküli zongoradarabot is, majd előállt a medvetánc paródiájával is. Ennek újítása a szöveg egyik megoldása: a medvét ember alakítja, a szereplő medvebőrbe bújva játssza el a medvét.

Az átláthatóvá tett medveszerep az emberi kiszolgáltatottság szimbóluma – néhány sorát érdemes idéznünk itt is:

Az öreg Beer Jakobot ismertem,
Most kint van állásban,
Az új állatkertben.
Ő és neje medvebőrbe bevarrva,
Ott morognak
Egész nap a barlangban.
Este vége van a munkaidőnek,
És már nem a medvék, csak a jambók bőgnek,
Így szól a Beer Jakob:
„Ha már medve vagyok,
medvetáncot járhatok."

Nota bene: a szöveg már előzetesen kimondja: „medvetáncot jár a falu, város", „az egész világ ma egy új táncért bolondul".

A „medvetánc" tematikája tehát legalább három forrásból származhatott: a folklórból, Bartók zongoradarabjából és Weiner „amerikai ritmikájú", városi ízlést közvetítő produkciójából. (A medvét táncoltató valódi premodern gyakorlat már aligha lehetett közvetlen tapasztalata a költőnek, már csak kulturális emléke élhetett; szimbolizálódott a jelenség.)

4

Ha az életrajz eseménytörténete felől közelítünk a vers lehetséges forrásához, némely dolog Bartók felé mutat.

József Attila 1932-ben már az individuálpszichológus Kulcsár István (1901–1986) baráti köréhez tartozott. (A költő, a Széll–Birki-per vádlottjai közé is azért került, mert a rendőrség Kulcsárnál találta meg a *Lebukott* kéziratát, és bár ebből,

jól összehangolt vallomással, ki tudták mosni magukat, az tény, hogy viszonylag szoros kapcsolat alakult ki köztük.) Kulcsár 1932-től a Pannónia út 19. sz. alatti lakásában magánrendelőt tartott fönt, praxisa gyorsan fölfutott (vö. Emed Alexander 2006), és egyik páciense Pásztory Ditta (1903–1982) zongoraművész, Bartók Béla felesége volt. Erről ő maga is beszélt Somfai Lászlónak, a Bartók-archívum akkori vezetőjének adott interjújában. Ekkor elmondta, „orvosánál", Kulcsárnál ismerte meg József Attilát, aki élénken érdeklődött Bartók iránt (vö. Somfai 1975). A Dittával való barátságról, a közös időtöltésről, a társasjátékozásról stb. Szántó Judit (1986) is szólt emlékezésében, és árulkodó, hogy az olykor merev Judit, a nagy társadalmi különbség ellenére, csak per Ditta emlegette Bartók feleségét. Ami bizalmas, bensőséges kapcsolatra vall.

Hogy ez a társasági barátság pontosan mikor kezdődött, a *Medvetánc* megszületése előtt vagy után, nem tudjuk. De az tény, legkésőbb 1933-ban József Attila már erősen érdeklődött Bartók iránt, és Bartók *Medvetánc*a nagy élménye volt. Amikor ugyanis, lakásukat elveszítvén, a költő és élettársa Berény Róbert kis, városmajori villájában dekkolt, egy alkalmi kerti összejövetelen József Attila a jól zongorázó Németh Andorral többször eljátszatta Bartók szóban forgó zongoradarabját. Méghozzá egymás után sokszor. Erre közvetlenül Koestler Budapestről való távozása előtt, azaz 1933. augusztus végén, szeptember elején került sor. Németh, és az esetről szintén beszámoló felesége, Juci emlékiratában ugyan ez a zongorázás és a vers keletkezése egybecsúszott (tévesen), maga a zongorázás és a költő lelkesedése minden jel szerint hiteles (vö. Némethné 1957: 221.).

Legkésőbb 1933 nyarán tehát József Attila már bizonyosan Bartók művészetének híve volt.

Ezzel összhangban áll Szabolcsi Bence (1959) észrevétele. A zenetudós, Bartók és József Attila műveit összevetve úgy találta, hogy Bartók 1926-ban szerzett *Az éjszaka zenéje* és József Attila *Téli éjszaka* című verse (1933) föltűnő analógiát mutat. Szabolcsi nem „hatásról" beszél, hanem a „két nocturno" közötti mélyebb párhuzamról (Szabolcsi 1959: 204., 206.), és ez talán mélyebb összehangolódásról vall, mint egy technikai értelemben vett „hatás".

És az sem esetleges vagy véletlen döntés volt, hogy József Attila 1934 decemberében megjelent gyűjteményes („válogatott") kötete a *Medvetánc* címet kapta (vö. Tamás 1967). Az addigi életmű javát adó, a költőt a legmagasabb szinten reprezentáló kötet címe eredetileg más lett volna. Az előfizetési felhívás még nem sokkal a megjelenés előtt is *Tiszta szívvel* címen ígérte a gyűjteményt (vö. Lengyel 1978). Az is vallomásértékű választás lett volna, hiszen egyszerre utal egy sorsalapító, fontos fiatalkori versre, és egy alkotói hitvallásra. De a végleges választás (amely persze szintén egyezik egy korábbi vers címével) többlete az aktuális léttapasztalat kimondása. Ez a cím már nem a szándékról vall, hanem nagyobb válsága tapasztalatát mondja ki. A medvetánc itt már a költő (és életműve)

identifikáló szimbóluma. A medvetánccal, a táncra kényszerülő medve groteszk szerepével való azonosulás ez, önmeghatározás. Aki ismeri a költő 1932/34 közötti életszakaszát, külső eseményeit és belső lelki történéseit, az természetesnek veszi ezt az önmeghatározást. Konfliktusai és válsága története több oldalról megközelíthetők, de a közéleti és a magánéleti krízisek összefolynak. Mindenhol korlátokba ütközik, radikális próbálkozásai visszájára fordulnak, miközben önértékelése „realista", és jogos öntudattal jelenti ki: „nem kell más verse már, költő én vagyok". A világban való mozgás sikertelensége és költői teljesítménye ellentéte elmélyíti válságélményét (amelyben természetesen maga ez az élmény képezi a válságot). A költő egy motívum kifejezőerejében fölismeri sorsának szimbólumát, a táncoltatott medvével való azonosulás lehetőségét. Saját kiszolgáltatottságát a medvében, a táncoltatott állat képében ismeri föl.

Ez az összefüggés egyébként, bár más-más súllyal, a folklórban, Bartók zongoradarabjában és Weiner művében egyaránt megjelenik: van bennük közös értelmezhetőség.

S bizonyos, ez az 1934-es önmeghatározás, a nyelvi kép sugallatán túl, nem volt független Bartók zeneileg kifejezett disszonanciaélményétől, s persze Bartók hitelesítő művészi tekintélyétől. Erre, akaratlanul is, szépen rávilágít egy másik Bartók, Bartók János (1912–1992), aki ilyen értelmű emlékezést jegyez (Bartók 1967).

A *Medvetánc* kötet megjelenésekor, első példányainak elkészültekor ugyanis Bartók János a költő sógoráéknál, Bányai Lászlóéknál vendégeskedett, a József Attilával való ismerkedés jegyében. Bartók János itt „zongorához ült", s „Bartókot" játszott. Közös barátjuk, a zeneszerző Ottó Ferenc (1904–1976) ugyanis előre fölkészítette a vendéget a költő Bartók iránti vonzalmára. „A szerény szoba-konyhás polgári lakás berendezéséhez tartozó öreg zongorához mihamar leültettek. […] Összeismerkedésünket előkészítő zenész barátom előre figyelmeztetett, hogy József Attila nagyon élénken érdeklődik Bartók zenéje iránt. Erre gondolva a kis összejövetel előtti napokban átismételtem Bartók »Régi táncdalok« C. sorozatát is." (Bartók 1967: 99.) A vendég el is zongorázta ezt a sorozatot. „Mikor a sorozatot befejező mozgalmas és sodró dudaszólón is túl vagyok", olvashatjuk az emlékezésben, „és leütöm a befejező uniszónót, József Attila határtalan lelkesedéssel kiált fel, karjait lendíti, a szeme csillog – a zenétől mámorossá vált. Megértette Bartókot, és dicséri a művet. Beleélte magát a paraszttánc szilaj extázisába, »repült az egész«, kiáltja lelkesen, és egy jó ideig nem tud kikerülni a Bartók teremtette hangulatból." (Bartók 1967: 100.)

Az 1934. decemberi zongorajáték hatása nemcsak a konkrét mű miatt érdekes számunkra; maga a reagálás hőfoka és módja is figyelemre méltó. József Attila ugyanis ugyanilyen lelkesedéssel reagált a Berény-villában is (akkor Németh Andor zongorajátékára). A Bartók-zene „disszonanciája", amelyről, tudjuk,

később tanulmányt készült írni, úgy látszik, mélyen megérintette. Alighanem saját, Bartók által zeneileg kifejezett disszonanciaélményével szembesült a zene általánosító, mégis érzéki médiumában. Az élmény szerkezete, a médium különbsége ellenére, nyilván azonos vagy nagyon rokon volt a zenében és az ő érzületében.

Ez az attitűd, amely itt tetten érhető, nem valami „folklorizmus", nem is „technika". Ez a lelki architektúrában gyökerező „szubjektivitás", amely a világ történéseit mint élményeket a maga módján képezi le, fordítja át. „Szubjektív", mert az egyén végzi e műveletet, de „objektív" is, mert az adott realitást képezi le egyénileg. A disszonancia a közösből fakad, ezért válhat kommunikátummá, de alakja, formája, a kettős medialitás (az alkotói és művészi kifejezés) eredménye.

Mindez kognitív lehetőség. Bartók zenéje és József Attila költészete között itt keresendő a homológia.

5

A *Medvetánc* kötet összeállítása és megjelenése az életmű áttekintése volt, s mint ilyen, az önreflexiók összegzése is. Innen már csak három éve volt hátra a költőnek, de ez a három év az addigi kísérletek és tapasztalatok összesűrűsödését hozta, és gondolati, művészi kiteljesedést eredményezett. Költészete „késeivé", speciális karakterűvé vált.

Az utolsó három év szociológiai és irodalmi kiteljesedésként értelmezhető. Amikor három évvel a gyűjteményes kötet megjelenése után József Attila meghalt, az irodalmi élet szinte egyöntetűen a „nagy költőt" méltatta benne (vö. Bokor–Tverdota 1987. I. 541 skk.). Ez az értékrendváltozás kétségkívül összefüggött a költő irodalomközéleti helyzetének megváltozásával. Az addig peremcsoportokhoz tartozó költőből a *Nyugat* mellé fölzárkózó, annak szerepét több ponton átvevő ellenkulturális centrumként föllépő *Szép Szó* alapító szerkesztője és vezető költője lett. „Valaki" a kulturális élet átalakuló közegében. És ami személyes hitelét megnövelte: versei olyan mennyiségben, olyan koncentráltan jelentek meg a *Szép Szó*ban, hogy költészete, karaktere, kulturális szerepe jobban kirajzolódhatott az általános kulturális háttér előtt, s mind „közéleti versei", mind legszemélyesebb megszólalásai mögött a korra reagálók érzékenyebbjei a maguk szószólóját ismerhették föl költészetében. Egy elkomoruló világ kifejezője és reprezentatív kritikusa lett.

1935/36-ban helyzete rendbe tevésére törekedett. A *Szép Szó* gründolása (vö. Lengyel 1996) előfeltételezte régi kapcsolatainak helyreállítását, egy sor személyes kiegyezést és egy működőképes kulturális koalíció létrehozását, méghozzá az ő szerepének elfogadtatásával. Ez az ő „múltjával" nem volt egyszerű feladat, de

sikerült. A feladat bonyolultságát mutatja, hogy olyan, nagyon különböző személyiségek együttműködését sikerült megteremtenie, mint a „liberális" Ignotus Pál, az exkommunista, de hajlékony Fejtő Ferenc, a konzervatív cionista Hatvany Bertalan és a „nyugati marxista" Cserépfalvi Imre. „Posztra" keresett játékosokat, és a jelek szerint sikerrel. Fölébresztette és összekapcsolta a veszélyeztetett zsidó polgárság alaktalan veszélyérzését, célra irányította és (kulturális) mozgásba hozta ezt az erőt egy folyóirat megteremtésének és működtetésének erejéig. Soksok kis kiegyezés volt szükséges ehhez, és mindez egy sikeres feszültségteret is létrehozott. De szimptomatikus, hogy a cukorgyáros família szegényebb ágához tartozó Hatvany Bertalan később úgy értékelte, hogy élete legjobb döntését hozta meg, amikor a *Szép Szó* (és József Attila) anyagi támogatója lett. Ez a szociológiai és irodalomtörténeti aktivitás természetesen József Attila költői szereptudatát is némileg átrendezte. Olyan verseivel, mint *A Dunánál*, a *Hazám*, vagy a *Thomas Mann üdvözlése*, a *Szép Szó* vezérköltője lett, és programadó, helyzetkifejező költő. És mindeközben szerepe belső feszültségeit, magánéleti gondjait, betegsége szükségképpeni disszonanciáját is rendeznie, költészetté formálnia kellett. Öngyógyításának, önkifejezésének és egyáltalán nem utolsósorban megértésének növekvő szerepű eszköze lett gondolkodásában a pszichoanalízis. S így már 1936-ban előállott az az utólag sem könnyen átlátható helyzet, hogy intellektusa érzelmileg és gondolatilag végletes pólusokat igyekezett egyensúlyban tartani. Szimptomatikus, hogy a saját démonaival küzdő (írásbeli) önanalízis, a *Szabad-ötletek jegyzéke* és a közéleti programként is olvasható vezérvers, *A Dunánál* nagyjából egy időben készült – a *Szabad-ötletek* persze, természete szerint, időben picit megelőzte a verset, de összetartozásuk a végletes pólusok ellenére nyilvánvaló és szükségképpeni.

A kései József Attila mindenesetre ebben az érzelmi és intellektuális kohóban, igen magas hőfokon „olvadt ki" és szilárdult költészetté.

A zenének mint disszonancia-leképező és értelemkifejező médiumnak a szerepe minden jel szerint megnőtt életében.

6

József Attila zenei érzékéről, zenéhez való viszonyáról egy zeneszerzésben is jártas kortárs közvetlen, autopsziás tapasztalata is rendelkezésünkre áll. Bartók János (1967), aki, mint láttuk, 1934 decemberében ismerte meg a költőt, majd utóbb, kb. egy évig, egy összejáró, főleg zenészekből álló kis társaság tagjaként mindennapos érintkezésben állt vele, az 1960-as évek közepén megírta emlékeit (Bartók 1967). Írása érdekessége, hogy a legtöbb emlékezővel ellentétben nem ragad bele az anekdotázásba, hanem népzenekutatói és

nyelvészeti tudásával is gazdagon felvértezve, József Attila zeneészlelésének és -értésének természetét, alkati adottságait is jellemzi. És expressis verbis kimondja, a költő szokványos értelemben nem volt zeneileg „művelt", még a rendszeres koncertlátogatók közé sem sorolható, viszont nagyon jó hallással, muzikalitással bírt. Bartók János, szakemberként, egyetértőleg idézi Németh Andort („Attilának csodálatos hallása volt"), s ő is kimondja, „messze az átlagot meghaladó zenei tehetsége, beérző képessége volt" (Bartók 1967: 98.). „Zenei tehetsége nem szorítkozott egyes zenei elemekre", „ennél sokkal átfogóbb, sokkal mélyebb volt", „a zenei idióma egészét fogta fel". Sőt, Bartók János egyenesen a költő „zenei zsenijéről" ír, aki véletlenül eléje kerülő részletekből, „alkalmi előadásokból" is „az egész műre, a zeneszerző alkatára, zenei stílusára" is tudott következtetni (Bartók 1967: 99.). Érdekes, hogy a költő, az emlékező szerint, „kifogástalan hallással", de „ügyetlenül, gyakorlatlanul" énekelt. „Zenei pályán legkevésbé énekesnek tudtam volna elképzelni", mondja róla – „sokkal inkább zeneszerzőnek" (Bartók 1967: 100.).

Érdekes az is, amit a költő nénjeiről mond a zeneértő: „Alkalmam volt testvéreinek elsőrendű ritmus- és stílusérzékéről meggyőződni" (Bartók 1967: 100.). Apai örökségről lenne szó? Valószínűleg igen. De tudjuk, „Pőcze Borcsa" is szeretett énekelni, Szántó Judit még kedvenc nótájáról is tudott, amelyik nem a „kávéházi cigányzene", hanem az eredeti cigány folklórból származott (Lengyel 2021).

7

Mi csatornázódott be a költő véletlenszerűen alakuló zenei műveltségébe 1935/36-ban? Ezt egyelőre nem tudjuk pontosan leírni. De a zenei anyag növekvő súllyal szerepelt érdeklődésében, és Bartók Béla műveiben csúcsosodott ki. A Pásztory Dittával való érintkezés (Somfai 1975) személyes, jó viszony, a zeneszerző Ottó Ferenccel való barátsága, amely a „szépszós" időkben is megmaradt, és amely verset (*Altató*) is eredményezett, a Bartók Jánossal és zenésztársaival való kávéházi összejárás és diskurálás akarva-akaratlanul zenei tapasztalatokat közvetített hozzá. Mai divatszóval élve, zeneileg „érzékenyítette". És talán az sem puszta véletlen, hogy 1936 nyarán, az élettársi kapcsolatból kilépve, szexuális kalandja a kor egyik ismert dizőzével, Sólyom Jankával jött össze. (Az énekesnő, akinek egyik fellépéséről a költő verses levélben számolt be testvéreinek [vö. Lev 2006: 482–483.], tudjuk, még Balatonszárszón is meglátogatta a költőt, és a kalandból olyan vers keletkezett, mint a *Balatonszárszó*.) Sólyom Janka előadói repertoárjában József Attila-vers is szerepelt. És az is árulkodó momentum, hogy az egyik kávéházi sakkpartner, „Siliga bácsi" fia, Halász Rudolf, dalszövegíró volt, akinek nevéhez számos máig élő örökzöld fűződik. És nemcsak Halásszal „boltolt", de

olyan operettsztárral is, mint a legendás hírűvé vált Honthy Hanna, aki verseskönyvet is vásárolt tőle – természetesen „dedikációval".

Ezek a kapcsolatok nagyrészt praktikus érintkezésekből álltak össze, zeneileg heterogén anyagot közvetítettek. De mint a jéghegy vízből kiemelkedő, s így látható részei, jelzésértékűek. És egy részük bizonyosan nem praktikus okokra vezethető vissza. Ha például a Wolf Triótól római üdvözlőlapot kap (Lev 2006: 483., 486.), vagy kapcsolatba kerül a Bartókot is előadó Strasser Istvánnal (1881–1943), akkor annak indítéka nyilvánvalóan zenei természetű is volt.

És mindebből, megfoghatóan, 1936 vége felé már egyértelműen Bartók Béla zenéje és személye emelkedett ki.

8

A *Cantata profana* magyarországi bemutatójára 1936. november 9-én, a Vigadóban került sor. Ahogy *Az Est* november 11-i (de már 10-én délután olvasható) száma referált róla: „A magyar zenei életnek nagy ünnepe volt hétfő este. Bartók Béla »Cantata profana« című kettős vegyeskarra, énekkarra és szólistákra írt művének *első magyar előadása*. A kilenc csodaszarvasról írt gyönyörű költeményt zenésítette meg a világhírű zeneszerző." (*Táviratilag üdvözölték Bartókot a Filharmonikusok*. Az Est, 1936. nov. 11. 6.) Történetünk szempontjából e bemutató kulcsfontosságú. Bár maga Bartók nem volt ott (akkor éppen Törökországban járt, népzenegyűjtő úton), de felesége, Pásztory Ditta, mint a tudósítás is kiemelte, megjelent a bemutatón, és – mint ma már tudható – József Attila is ott volt. (Vö. Ottó 1964: 1836, Bartók 1967.) A költő jelenléte valószínűleg Pásztory Dittának és/vagy Ottó Ferencnek köszönhető, hisz a költő és Bartók közt a közvetítő Ditta volt, Ottó, a régi barát pedig maga is az előadás egyik szereplője. „Magam tenorszólamot énekeltem az első kórusban" – írta erről Ottó később. „Emlékszem a fárasztó próbákra. Merész harmóniájú, sajátos hangszerelésű, nehezen énekelhető, indulatos mű akkor bizony nem tetszett nekem. Tanulmányt írtam hát róla." (Ottó 1964: 1836.) „A tanulmány" – folytatta Ottó – „barátok támogatásával jelent meg, a Kéve Könyvkiadónál, *éppen a bemutató hetére*." (Ottó 1964: 1836.)

A *Cantata* bemutatója és Ottó Bartók-tanulmánya József Attila Bartók-értelmezésének történetében fontos pont. Nemcsak a minőségi, professzionális előadás nyújtotta élmény hatott, de – paradox módon – Ottó értetlenséggel vegyes méltató, leíró értekezése is ösztönzően hatott, a Bartók-zene mint „probléma" létével és megértésével szembesítette a költőt.

Ottó tanulmánya egy 39 oldalas füzet, s ha igaz, a november 9–15-i héten jelent meg. A szerző egyebek közt Bartók Bélának, József Attilának és Bartók Jánosnak is adott, illetve küldött dedikált példányt. Bartók, Ottó emlékezése szerint, munkatársa, Kerényi György révén köszönte meg a küldeményt, és állítólag

olvasta és glosszázta azt. A másik Bartók, János pedig nyilván baráti kötelességből is, rövid ismertetést írt a kis könyvről. József Attila közvetve, áttételesen reagált a műre.

Példány természetesen másoknak is jutott. A *Budapesti Hírlap* például (kb. egy hónappal a megjelenés után) december 10-én ismertette.

Bartók János ismertetése a *Gondolat* 1936. novemberi számában jelent meg. Sajnos a *Gondolat* e számának tényleges megjelenési időpontját nem ismerjük (a tényleges és névleges megjelenési időpont valószínűleg nem azonos). Nem kizárt, sőt igencsak valószínű, hogy az évente tízszer megjelenő *Gondolat* e száma átcsúszott december elejére. De a kritikusnak a szerzőhöz való baráti viszonya alapján feltételezhető, hogy Bartók János nem sokat késlekedett a kis kritika megírásával, és igyekezett minél előbb hírt adni a barát munkájáról. Azaz még valamikor novemberben megszületett a kritika.

A keletkezési időpont számunkra azért bír jelentőséggel, mert József Attila nemcsak ismerte azt, de a kéziratot ő javította át. A kézirat a költő autográf javításaival (kihúzásokkal és betoldásokkal) 1964-ben még megvolt, és hasonmását Ottó Ferenc mindjárt közzé is tette (Ottó 1964: 1837.). A javítás története Bartók János elbeszéléséből ismert (vö. Bartók 1967; lásd még Ottó 1964: 1837.). A történet az Ilkovicsban zajlott le; József Attila cigarettázva olvasott és javított. A szerző álláspontját nem változtatta meg, csak nyelvileg szabatosabbá, plasztikusabbá tette, de hangsúlyai érzékelhetőek, így kiderül, hogy az addigi magyar Bartók-irodalom többségéről nem volt jó véleménye, jellemző módon a „közép-európai kultúrpletykák" körébe utalta őket. Bartók zenéjének megértését nehéz feladatnak tartotta, olyanoknak, „akik járatlanok" a szakszerű értelmezésben. S Ottó „eredetieskedő értetlenségeit" sem hagyta szó nélkül, elutasította például a Bartók „amerikai heveny írásmódjára" tett utalást. (Nota bene: itt a magyar zenei ortodoxiával szemben védte meg Bartókot.)

Ekkor már bizonyosan megtörtént Bartók és József Attila első személyes találkozása. Pásztory Ditta, bár időpontot nem ad, világosan beszélt, amikor erről faggatták. „Orvosa", tudniillik Kulcsár István javaslatára, érdeklődött férjénél a lehetséges találkozásról. „[É]rdeklődtem, s kiderült, hogy férjem már ismerte a műveit József Attilának, olvasta a verseit, tudott róla, és értékelte őt. *Létrejött a találkozás. Eljött hozzánk* József Attila összeismerkedni és együtt lenni férjemmel. *Később aztán találkoztak máshol is*." (Somfai 1975: 16–17.) Ezt az emlékezést, paradox módon, az egyetlen találkozást föltételező Szabolcsi Bence beszámolója is megerősíti. „Személyesen is ismerte Bartók Bélát [tudniillik József Attila] – bár lehet, hogy az a találkozásuk, amelynek tanúja voltam 1937-ben, egyetlen és utolsó maradt. Akkor mint szerkesztő, a »Szép Szó« nevében kereste fel Bartókot, és nem is a tanítványi, hanem valósággal a fiúi tisztelettel és ragaszkodás hangján beszélt vele." (Szabolcsi 1959: 203.)

Szabolcsi csak föltételezte, de nem tudta, nem is tudhatta, hogy egy vagy több találkozás volt-e, de amit mond, az kiegészíti a feleség beszámolóját. Bizonyosnak tekinthető, több találkozás volt; volt egy ismerkedési, és több ügyintéző, szerkesztő és szerző közötti relációban létrejövő találkozás. (Bartók három cikket adott a *Szép Szó*nak, de egyetlen kézirathoz csatolt kísérőlevél sem ismert tőle.) Aminek Szabolcsi tanúja volt, az már az ügyintézés stádiumában történt.

Ha a *Szép Szó*ban közölt Bartók-tanulmányok felől próbáljuk áttekinteni a lehetséges időrendet, akkor viszonylag jól körülhatárolhatók a személyes érintkezés időhatárai. Az a föltételezés, hogy Bartók és József Attila már 1936 nyarán találkoztak volna, megítélésem szerint elvethető. 1936 első fele József Attila életének nagyon sűrű, intenzív munkával és súlyos ellentmondásokkal, személyes és lelki problémákkal teli szakasza volt. (*Szép Szó* működtetése, *Szabad-ötletek jegyzéke*, válás Judittól stb.) 1936 nyarát Szárszón töltötte, leharcoltságát kipihentetőként, s csak valamikor szeptemberben tért vissza Budapestre. Viszont a *Szép Szó* 1936, decemberi számában már ott van az első Bartók-tanulmány.

A *Szép Szó* e száma Stoll Béla adata szerint 1936. december 11-én hagyta el a nyomdát. Az előző szám november 18-án jelent meg (vö. MKsz 1997: 147.), és ennek kéziratát október 14-e, az októberi szám kinyomtatása után adták nyomdába. Ha Bartók cikkének kézirata már október közepén a szerkesztők kezében lett volna, az írást már a novemberi számban hozták volna. A *Népzene és a népdalok* kézirata tehát november 18-a után került a nyomdába, és kevéssel előbb kaphatta meg a szerkesztőség – tulajdonképpen József Attila.

Ha Bartók nem már kész tanulmányt vett elő íróasztala fiókjából, hanem fölkérésre írta meg dolgozatát, akkor az első, ismerkedő találkozásra valamikor 1936. október közepén kerülhetett sor. Bár a téma nem volt ismeretlen és idegen a zeneszerző számára, mondhatnánk, benne élt a témában, a cikk megkoncipiálására valamennyi időre azért szüksége volt. Egy biztos, József Attiláék Bartókot nem várakoztatták meg a közléssel. Írását, ahogy lehetett, azonnal nyomdába adták. Bartók tekintélyére szüksége volt a *Szép Szó*nak.

Mindenesetre a *Népzene és a népdalok* körül már sűrűsödtek az események. December 7-én vagy 8-án telefonon (vagy Pásztory Ditta közvetítésével) József Attila megállapodott egy Bartókkal való újabb találkozásról. Valami erős impulzus is érte, mert – kilépve szerkesztői szerepéből – szerzőként mint Bartók-értelmező is föl kívánt lépni. Tanulmányát „Bartók Béla disszonanciájáról" ekkor akarta megírni. S a 8-ról 9-re virradó éjszaka meg is írta – a vázlatot. De sajnos nem győzte erővel, és elaludt – elaludta a tervezett találkozót is. Így 9-én levélben exkuzálta magát, kérve az újabb lehetőséget a találkozásra. Hogy Bartók hogyan reagált erre a levélre, nem tudjuk, és azt sem tudjuk, hogyan, milyen formában marad fönt az érintkezés. De fönnmaradt. A *Szép Szó*ban még két újabb Bartók-

írás kapott nyilvánosságot. És december 10-én Bartók-est volt a Vigadóban – most maga a mester is zongorához ült. A program olyan nívós volt, hogy elképzelhetetlen, hogy a személyes kapcsolat e fázisában, a nagyon motivált József Attila ne hallgatta volna meg. (A műsort lásd: *Bartók-est*. Budapesti Hírlap, 1936. dec. 11. 8.)

S a munkakapcsolat, ameddig a költő egészségi állapota engedte, folytatódott. A *Szép Szó* következő, már 1937-es számában ott az újabb Bartók-tanulmány, a *Gépzene*. Ez az 1937. februári (sorrendben a lap 14. füzete) február 7-én jelent meg (vö. MKsz 1997: 147.). A *Szép Szó* ezt a lap vezető anyagaként, a szám élén közölte; mellesleg ez volt az 1937. év első írása a lapban. És bár a következő, márciusi számban nincs cikk Bartóktól, az utána következőben, az áprilisiban megint van: *Válasz Petranuék támadására* (263–271.). E vitacikk most külön rovatot kap a lapban, *Kutatás és irodalom* címmel. Ez – a lap sorrendben 15. száma – április 21-én hagyta el a nyomdát (vö. MKsz 1997: 147.) – s ez március 12-e után került nyomdába.

Nem véletlen, hogy ez az utolsó Bartók-írás a lapban. A *Szép Szó*nak az a szerkesztője, aki ambicionálta Bartók szerzői jelenlétét, és akit Bartók is respektált, betegsége miatt kidőlt az aktív szerkesztői munkából. Pedig ennek a vitacikknek a *Szép Szó*ban való elhelyezése mutatja: a *Szép Szó*t Bartók ekkor már a saját fórumának tekintette.

Az a relevancia, amellyel őt József Attila kezelte, meggyőzte őt erről.

9

A Bartók-értelmezéshez vezető útnak a föntiek csak egyik ágát teszik láthatóvá. Volt egy másik, amely, bár már sok minden tudható róla, ilyen viszonylatban még nem igazán tematizálódott. Ám, ha jobban belegondolunk, ez az értelmezési ág nagyon is releváns magyarázatot kínál föl számunkra. Ez az ág ugyanis a pszichoanalitikus valóságmagyarázat.

József Attila 1932-től lett Rapaport Samu páciense, s innentől kezdve gondolkodásában élete végéig jelen maradt ez az orientáció. Sőt erősödött. A folyamatot a maga teljességében, részletekbe bocsátkozóan rekapitulálni itt fölösleges volna, de néhány mozzanatát, emlékeztetőül, nem árt fölemlegetni. (1) Az analízis vonzásából vagy/és szorításából a költő nem tudott, talán nem is akart kilépni. Újabb s újabb analitikusokkal próbálkozott (Rapaport, Gyömrői Edit, Bak Róbert), és más analitikusokkal is érintkezett, olyan nagyokkal is, mint Ferenczi Sándor és Hollós István (mindketten a pszichoanalitikus „apostoli nemzedék" tagjai voltak). A szakirodalmat is olvasta, ismerte Freundtól Wilhelm Reichig, vagy éppen Kulcsár folyóiratáig, az *Emberismeret*ig (2). Az analitikus orientáció megjelent elméleti gondolkodásában, és egyre nagyobb súllyal alakította azt. Az *Egyéniség és*

valóság (1932), az *Ázsia lelke* (1935/36) és a *Hegel – Marx – Freud* (1936/37) e folyamat három nagyon fontos pillére. Freud jól láthatóan fölzárkózott a korábbi mesterek (Hegel, Marx) mellé, részben talán föléjük is (3). A kutatás, jelesül Horváth Iván (2012), már észrevette, hogy a *Medvetánc* című vázlatban, az analitikus gondolkodás már Bartók zenéjének magyarázó elemévé válik. Sőt, a vázlat már előkészíti, részben anticipálja a *Hegel – Marx – Freud*ot. Nem véletlen utalás érhető benne tetten, hanem ez az orientáció is szervesen beletartozik a bartóki zene magyarázatába.

A vázlat ugyanekkor azt is nyilvánvalóvá teszi, hogy a zenei értelmezés a költő számára a lelki háztartás megértéséhez tartozó diszciplína. Számára nem a technika az elsődleges, hanem a zene médiumszerepe, lélekközvetítő funkciója.

10

Az elemzendő szövegek, időrendjük szerint, a vázlat (ÖTC 2018. II. 1099.) és a levél (Lev 2006. 487.). De a másodikkal, a levéllel érdemes kezdenünk, mert ez valamelyest a vázlat megértését is segíti. Mindenekelőtt, ez a levél a Bartók iránti respektust, azt a szinte fiúi tiszteletet és megbecsülést mutatja, amelyet valamivel később Szabolcsi Bence is tapasztalt. A respektus a műnek is és a személynek is egyaránt szólt. Már a megszólítás – „Drága Mesterem!" – is jól kifejezi ezt, a szöveg fölépítése, a mentegetőzés módja és hangszerelése is ezt mindenben megerősíti. A vázlat a költő szerint egy „érdekesnek tartott ötletét" volt hivatva előkészíteni. A tanulmány tárgya pedig „Bartók Béla disszonanciája" lett volna. Azaz, tehetjük hozzá, a vázlat címe – *Medvetánc* – ennek a szimbolikus megnevezése.

Az első kérdés az, amely a levél ismeretében fölmerül: mi volt, mi lehetett az az „ötlet" (magyarázatkísérlet), amelyet a „disszonancia" kapcsán József Attila meg akart írni?

Az ötletre vonatkozó explicit adatunk nincs, de van egy „külső" forrás, amely kifaggatható. Márpedig e szöveget, Ottó Ferenc Bartók-füzetét (1936) a költő ismerte: a szerzőtől dedikálva megkapta, a füzetről készült baráti kritikába belejavított, idézett is belőle – vagyis bizonyosan olvasta. És mivel ötlete fölmerülése előtt ez volt a legfrissebb és egyben legalaposabb olvasmánya Bartók művészetéről, egyetértő és vitázókedvét alighanem ez a munka ébresztette föl.

Ottó Ferenc munkája csak 39 oldal, de nem „kultúrpletykákat" közvetít, hanem a *Cantata profana* szisztematikus leírását adja, és arra reflektál. Zenei elemzést ad. Álláspontja némileg ambivalens, de világos. Nagyon respektálja Bartókot, a művészt, zeneszerzői kvalitásait, de a *Cantata* bizonyos megoldásait értetlenül fogadja, olykor nehezményezi. Ahogy a szerző későbbi, önkritikus vallomása is kimondja, még nem szerette. (Vö. Ottó 1964).

A respektus a kiadvány külső jegyeiben is megmutatkozik: önálló kötet Bartókról, az elejére egy egész oldalas, fametszetes portré került, az elemzés szinte ütemről ütemre haladó, módszeres elemzés, nemzetközi szakirodalomra is hivatkozik stb. Bizonyos zenei megoldásokat azonban, bár a legnagyobb tisztelet hangján, problémásnak ítélt: nehezen énekelhetőség, akkordtorlódások. Ambivalenciájának szimbolikus jelzése a mottó, amelyet Csokonai Vitéz Mihály egyik zenei tárgyú írásából választott. A mottó Ottó szerint nyilván Bartók zenéjére alludál. Csokonai szövege ugyanis a disszonancia/konszonancia viszony érzéki leírása. Zárósorai például ezek: „Most egyedül ábrándozik egy vagy két hang, / majd pedig egybezavarodva zsibonganak, s a megemésztett / trombita – dob – sípszó harsog kopog, énekel ordít, / a csengőtányért némítja a néma tombor…" A mottó szándékosan (?), egyben viszonyt létesít *zene* és *irodalom* között is.

Ottó szisztematikus építkezésére jellemző, hogy a főszöveg a *Cantata* „szövegkönyvének" közlésével indul (Ottó 1936: 1–3.), külön jelezve, hogy ez Bartók saját fordítása, de tud Erdélyi József korábbi fordításáról is. Ottó jellemzi a különbségeket is, kiemelve, hogy Bartók „az egyéniségének jobban megfelelő éles, drámai képeket" preferálta (uo. 2.). Ottó nem hagyja említetlenül a szöveg román eredetét sem, de elhatárolja magát „az álhazafias méltatlankodás"-tól, és tételesen leszögezi, hogy Bartók román tárgyú műveit „ismerjük és nagyra becsüljük" (uo. 3.). Hogy ezt Ottónak 1936-ban még mondania kellett, az persze szimptomatikus, de József Attila számára nyilván ez a megkülönböztetés is a füzet szerzője melletti érv lehetett.

A tanulmányt számos kottapélda kíséri (Ottó nem a levegőbe beszélt), elemzése szinte hangról hangra halad, nyelve zenei szaknyelv. A jellemzéshez érzéki, kifejező szavakat is keres, és a zenei megoldások érzelmi, befogadói hatására is figyel.

Ottó Bartók-kritikája két pontban sűrűsödik össze. Az egyik az „énekelhetőség" kérdése, a másik a „disszonancia"-képződés módja és szerepe. A szerző, aki maga is énekelt a *Cantata profana* vigadóbeli előadásán, a tanulmány több helyén is fölemlegeti ezt a nehezen énekelhetőséget (pl. uo. 4. és 8.). Úgy véli, Bartók egyes megoldásai „[é]nekelhetőség szempontjából […] szinte legyőzhetetlen nehézséget jelentenek" (uo. 4.), és véleménye alátámasztására a londoni bemutató (1934) kritikáját is idézi (The Times, 1934. máj. 26.), miszerint a *Cantata* „alig mondható kielégítő énekzenének" (idézve: uo. 8.).

A másik hibáztatott pont a Bartók-zenében a „disszonancia". A disszonanciát Ottó terminusként is, leírások részeként, jellemzésként is használja. Kritikája középpontjában ez áll: van, amikor Ottó szerint, Bartók csak „felkelti az érdeklődésünket" az elkövetkező fejlemények iránt (uo. 4.); a terminus használata azonban egyre inkább felhangokkal telítődik. Előbb csak azt jegyzi meg, hogy az „ilyen disszonanciahalmaz" énekelhetősége problémát okoz (uo. 4.), majd a

„disszonanciák fojtó ködéről" beszél (uo. 5.). S egyelőre még csak utalásszerűen megjegyzi, hogy a „kemény intonálási feladatok egy arab derviskarral például könnyebben volnának megoldhatók" (uo. 5.) – „Európában azonban más a fülünk, Palestrina-hallásunk van" (uo. 5.). Törvényszerű, hogy e fogalom az érveléssel negatív konnotációt vesz föl: „bántóan disszonáns" (uo. 9.), „szoronganak a disszonanciák" (uo. 19.) stb.

Ottó azonban – ne legyen félreértés! – nem kötözködik Bartókkal, „csak" nem érti a disszonancia szerepét a *Cantatá*ban, és a maga módján „magyarázatot" is keres rá. Még azt is fölveti, hogy lehet, ez az „új zeneiség", és ez lesz a „jövő". És párhuzamokat is keres hozzá. Stravinskyt emlegeti például, de alapvetően, mondhatnánk, „ösztönösen" Bach felől értelmez, s így, megértési igyekezete ellenére, többször is csóválja a fejét. A „második expozícióban", mondja például, „nagyon merész dolgokat művel Bartók. Egymásra, teljesen egymásba ácsolja a kiszélesített fúgatémát (Kar), az önálló allegóriaéletet élő különc témát (Rézfúvók), és az Ostinato kvartokat (vonósok és fafúvók). Mindezt valami irgalmatlan polifóniával cselekszi; körülbelül úgy, ahogy Stravinsky csinálja a Zsoltárszimfónia II. tételében, ahol két teljesen különálló hangszeres és kari fúgát olvaszt egybe." (Uo. 9.) Ottó itt is keresi a párhuzamokat. Megemlíti például, hogy „a francia iskola kezdett először »szabadon« együtt szólaltatni több témát. Ahogy azonban Bartók itt a *Cantata profaná*ban egybekovácsol három tömböt, az a merészség netovábbja." (Uo. 9.)

Egy különleges „harmóniai hatást" magyarázva mégis eljut *a disszonancia konszonánssá válásáig*. „Elhangzik egy csupa »véletlen« hangokból álló akkord, amely az elhangzás pillanatában bántó és disszonáns, sőt kakofon. Néhány másodperccel az elhangzása után ez az akkord fokozatosan »konszonánssá« és hosszabb idő múlva eredetien »szép« hangzásúvá lesz." (Uo. 11.) Majd megvallja: „Sokat tűnődtünk ezen a meglepő harmóniai hatáson" (uo. 11.) Bartók „legszebb tenor szólamának" leírása közben egyfajta magyarázathoz is eljut: „Először kis hangközökben szorong az indulat. Majd a kacskaringós (és »románo s«) melismák levetnek magukról minden simogató gyöngédséget… és az egyre torzuló hangközökben a leplezetlen harag mennykövei villognak… Pár pillanat és a szarvasfiúk már magas AISZ-okkal fenyegetik a »kedves édesapát«." (Uo. 15.)

Ottó annyit mindenesetre fölismer, a bartóki disszonanciák mögött indulat, érzelmi feszítőerő munkál. „Minden ütemén érezzük", mondja, „hogy Bartókot a nyers kifejezés érdekelte" (Uo.). Egy másik helyen azt mondja ki: „A pontos intonálás helyett sokkal fontosabb itt a harsány kiáltás… Általában a szinte érdesen »naturalisztikus« előadásmód illik legjobban a *Cantata profaná*hoz és Bartók szelleméhez." (Uo. 7.) Egy másik helyen ilyen megállapítás olvasható: „Nem tudunk szabadulni Bartók őszinte barbarizmusától. Forró láva ez a zene." (Uo. 9.)

A *Cantata profana* értelmezése tehát eljut egy pontig, de Ottó zavara (és 'értetlensége') nem oszlik el, újra és újra előbukkan. „Úgy látszik", mondja például egy helyen, „hogy a vadászfúga roppant tobzódása után kissé csendesebb lett az invenció. Az erőszakos szólamvezető, a furulya téma megfordítások, a bizarr harmóniák inkább zavaróak, mint érdekelnek bennünket." (Uo. 13.)

Ottót zenei szocializációja, gusztusa inkább a „tiszta stílus" felé vonta, és szinte fölszabadul, amikor „[n]égy ütemnyi »tiszta stílus«" bemutatására keríthet sort (uo. 13–15.).

11

A „Bartók Béla disszonanciájáról" tervezett József Attila-tanulmány szándéktalan kiprovokálója alighanem Ottó Ferencnek a föntiekben idézett, ismertetett füzete volt. A vázlat szinte „válaszol" Ottó problémáira. De nem Ottóval vitázik, nem őt akarja megbírálni vagy meggyőzni. A füzet, pontosabban Ottó értetlensége csak alkalom neki arra, hogy – Bartók zenéje kapcsán – elméletileg reagáljon arra, amivel neki is szembesülnie kellett saját munkássága során: mi az, ami művészileg kifejezhető és a befogadásban meg is értik azt, s mi az, ami ezen túl van? A Bartókot ért bírálat elvi megsemmisítése saját alkotói lehetőségeit is tágította.

A *Szabad-ötletek jegyzéke* elkészítése (1936. május) után vagyunk. A tét egyre inkább az, hogy mi az, ami művészileg kifejezhető számára, s mi az, ami már nem lépi át a közösségi konvenciót, a megszokottat. A határ nem eleve rögzített, nem fix határ; változik, mozog, de nyilvánvalóan a végtelenségig nem tágítható, és ilyen értelemben nem is önkényes. Szabályai, meghatározottságai vannak.

A vázlat, amely Bartók Béla disszonanciáival próbál szembesülni, a „kései József Attilának" elméleti igazolását, magyarázatát adja. A szöveg, mint látni fogjuk, koherens, de Bartóktól szükségképpen egyre inkább önmaga, saját lelki önmegértése felé fordul, főleg a 13-tól a 15. pontig.

(*A vázlat kognitív alkata.*) A szöveg, amely rendelkezésünkre áll, nem kész, kifejtett gondolatmenet, még csak nem is kivonata, rezüméje egy ilyen szövegnek. Csak a tervezett tanulmány gondolatmenetének irányát, menetét és logikai pilléreit rögzíti. A szerző önmagának írta, emlékeztetőül, a kifejtés sorvezetőjéül. A megfogalmazás ezért olykor számunkra enigmatikus, de a lejegyző számára ennyi is volt, elég lett volna a tanulmány megírásához. A vázlat pontjainak megfejtése azonban így is megoldható.

A szöveg tárgya külső forrásból, a költő Bartókhoz írott leveléből (Lev 2006: 243.) tudható: „Bartók Béla disszonanciája", a terv pedig egy ezzel kapcsolatos „ötlete" (értelmezési ajánlata) megírása. A szövegnek van címe is, *Medvetánc*, de ez a cím

metaforikus, tehát csak áttételesen fejezi ki (előlegezi) a tervezett írás eredményét. A szövegben közvetlen utalás már nincs is a címre; mint szövegközi utalás azonban beszédes, hisz a két alkotó közötti közös pontra utal. Mindkettőjüknek van e címmel műve. Jelzés ez tehát, mindkét művészre, a zenére és a költészetre egyaránt.

A vázlatpontok (ÖTC 2018. II. 1098.) sorszámozva vannak, 1-től 15-ig, az egyes lépések, megfontolások sorrendjét határozzák meg. A pontok egyben tagolják is a szöveget. Számbavételük során több szerkezeti egység is kirajzolódik a gondolatmenetből.

Az előfeltevést az első, számozatlan mondat mondja ki: „A nem-zenéből értjük a zenét." Az első lépést az 1. pont rögzíti: „vita a zeneértőkkel". A 2. pont Bartókot, a zeneszerzőt definiálja: „Bartók: elfelejtett zene." A következő lépés, a 3. pont a „disszonanciát" definiálja – a zeneértők számára világosan, laikusok számára kevésbé egyértelműen. A 4. pont az értelmezés *alaptézise*; amely visszautal a tárgy fölfogására is: „csak disszonancia által lehetséges alkotás. A cons. [= konszonancia] nem egyéb megértett disszonanciánál." Az 5. pont a konszonanciát magyarázza: „A régi cons.t [konszonanciát] csak érteni vélik." A 3–5. pontok magyarázatát a 6. pont adja: „A botfülűeknek ezért minden disz. [disszonancia], és egyben cons. [konszonancia], mert nem tudja a disz.t [a disszonanciát] fölfogni."

Eddig egyértelműen a zene keretében mozgunk, és a disszonancia zenei diszszonancia.

A 7. pont azonban kilép a zenéből, pontosabban szólva átlép az irodalom területére, és egy Petőfi-verset nevez meg.

A 8. pont a disszonanciát már mint *irodalmi* fejleményt magyarázza: „Lényegében minden *hasonlat* disszonancia, mert csak különböző dolgok hasonlítanak, és csak hasonló dolgok különböznek." Ez a disszonancia episztemológiai kiterjesztése – és egyben a zenei fejlemény megértésének segédmagyarázata. A hasonlók/különbözők világába helyezi át a problémát.

Ezt a kiterjesztést folytatja a 9. pont, amely egy általános „szellemtörténeti" tézist szögez le: „A szellem általában csakis probléma formájában van adva: a *szellem*, a tudat, *a lét probléma formájában* való jelentkezése." Ez az egész szövegben a legerősebb, alapozó szerepű tézis. (És persze saját ars poeticájának is centruma.)

A 10. pont visszatérés a zenei disszonanciához, de már az előbbiek, a 7–9. pontban fölvázolt értelmezési keretben. Ez a pont logikailag egy azonosítás és egy arra építő, kettős szillogizmus. (1) A „disszonancia tulajdonképpen a probléma", (2) „probléma nélkül annak megoldása sincs", (3) „tehát konszonancia sincs". Itt ugyan világosan látszik, szerzőnk nem csak megállapít dolgokat, de ebből újabb megállapításokat (következtetéseket) von le; módszere az adott tézisen belül a logikai származtatás.

A 11. pont egy zeneértelmező tapasztalatot emel be a gondolatmenetbe, és arra reflektál a maga nézőpontjából. „Egyes zenészek Bachból próbálják megérteni Bartókot", mondja: „Ez lehetetlenség."

Nyílt polémia ez a füzet (egyebek közt barátjával, Ottó Ferenccel is). Itt egy látványos inverziót hajt végre. „Bartókból érthető meg Bach, és nem fordítva." Episztemológiailag figyelemre méltó, hogy a kritika nem a szokásszerűség sorába utalja. A megszokás szerepével számolva lép föl a megértés érdekében.

A 12. pont egy jelentős pszichológusra, Pikler Gyulára hivatkozva a „disszonancia" észlelésének elsőbbségét mondja ki. „A megismerés folyamán az ellentétesek rendszeréből először a másodikat ismerjük meg, és ezzel vesszük tudomásul az elsőt." Ez a Bartók versus Bach problémát illetően tekintélyi hivatkozásnak is látszhat, de nem csak arról van szó, hogy Pikler tekintélyét hívja segítségül. Pikler szinte szó szerinti parafrázisával általánosít is. A megismerési folyamat természete a disszonán „cselekvését" preferálja a (már) megszokottal szemben.

A vázlatnak egyik fontos következtetése van itt kimondva. Ez, és ez a tézis technikai értelemben igen informatív.

Logikai láncolatába az utolsó három pont, a 13., a 14. és a 15. pont illeszthető bele a legnehezebben. Hogy itt egy összefüggő rész, egy blokk ismerhető föl, s hogy e rész az utolsó nagy tanulmányt, a *Hegel – Marx – Freud*ot anticipálja (ahogy Horváth Iván [2012] már észrevette), nyilvánvaló. Hegelt, Marxot és Freudot a vázlat név szerint is emlegeti. De nem evidens, hogyan kapcsolódik ez a rész a korábbiakhoz. Már Szabolcsi Miklós (1958-ban) jelezte, hogy itt van valami, amit nem ért (vö. ÖM 1958. III. 457.). És a helyzet a jelek szerint azóta sem nagyon javult.

(*A vázlat néhány utalásának konkretizálása.*) Az 1–12. pontok alkotta logikai lánc világos, az elmondottak önmagukért beszélnek. A pontok némelyikében azonban olyan utalás is van, amelyet érdemes konkretizálnunk. Az 1. pontban emlegetett, „Gyulai-idézet" (vö. ÖTC 2018. II. 1103–1106.) azonosítható. (Gyulai Elemér: *A zene hatása* című, 1936-ban publikált „közönséglélektani" tanulmányáról van szó. [vö. Veres 2018], akinek egyik megállapítását a költő nem fogadta el.) A 2. pont utalása az „elfelejtett zenére" világos utalás: Demény János (1957) megírja, hogy Bartóknak a magyar, szlovák, román, sőt az arab népzenére irányuló munkája valójában egy elfelejtett zenét ébresztett föl, emelt be a modern zene világába. A 3. pontban emlegetett „függőleges és vízszintes" irányú disszonancia mibenlétét már Ottó Ferenc (1936) is leírta (harmóniák, szólamok, akkordok torlódásáról volt szó), és Demény János (1957) is így értelmezte azokat (vö. ÖM 1958. III. 457.). A 7. pontban említett Petőfi-vers, a „Tiéd vagyok, tied hazám", mint már Demény is észrevette, Bartók hazaszeretetét, hivatalos elismerés nélküli megvallását demonstrálja – és a költő saját attitűdjéről is vall. A 12. pontban hivatkozott

Pikler-munka az 1910-ben Budapesten megjelent *A lelki élet alaptörvényei*, majdnem szó szerint idézte a vázlat.

Mindez megerősíti, markánsabbá teszi a logikai lánc rekonstrukcióját.

(*Hegel, Marx, Freud.*) A 13., a 14. és a 15. pont a filozófia magasába emeli a disszonancia értelmezését, de ez a megállapítás így még keveset mond. Közelebb jutunk szerepének fölismeréséhez, ha észrevesszük, hogy ez a három pont a vázlat *kulminációs* pontja. Nemcsak azért, mert a *Hegel – Marx – Freud* anticipációja, s megtörténik benne a *horizontegyesítés*; amelyre az utolsó nagy tanulmány is épül, de azért is, mert ha e három pontot alaposabban szemügyre vesszük, kiderül, mindhárom, bár elvont formában a disszonancia/konszonancia probléma újratematizálása: megjelenése és föloldása. Hegel ugyanis a dialektika, Marx az osztályharc, és Freud a lelki „ambivalencia" teoretikus leírója. Ha tehát nemcsak a nevekre, hanem a nevek mögötti valóságértelmező eljárásokra is figyelünk, akkor nyilvánvaló: a dialektika maga a teljes körű „disszonancia", amely majd föloldódik egy konszonanciában; az „osztályharc", az a nagy társadalomtörténeti konfliktus, amely megszüli az „osztálytalan viszonyok" perspektíváját (azaz szintén egy disszonancia/konszonancia értelmezés); a freudi mélylélektan pedig az a metaelmélet, amely a lélekben koncentrálódó harcok és e harc föloldását tematizálja. Emellett *A szellem fenomenológiája*, amely a hegeli koncepció alapműve, ennek a föloldásnak az elvont sémáját és irányát is megadja, az osztályharc, a társadalomtörténet szintjén, a mélylélektan pedig a lélekben lezajló folyamatok szintjén vázolja föl a „konszonánssá" válást. Mindegyik jelzett mód és stádium fontos, de a személyes életben és a művészetben a legaktuálisabb a disszonancia lelki ellaborációja – ide, a személyiségbe kulminálódik mindaz az ellentmondás, feszültség, amelyet a történelem fölvett számunkra, és amelyet, ha föloldani nem is tudunk, *észlelünk* és valamiképpen *kifejezünk*. A művész pedig a maga munkájában ezt a kifejezést végzi el.

A három megjelölt metódus, más-más szinten, a maga módján és eszközeivel ugyanazt realizálja, és ugyanabban a lelki mechanizmusban fut ki.

Mindaz, ami az embert mozgatja, mondta egy régi gondolkodó, a fejen megy keresztül.

Ha József Attila úgy gondolta, itt van a magyarázata a zenei disszonanciának is, kétségkívül jó helyen keresgélt. Valamilyen szinten minden ember (és minden szellemi tevékenység) elvégzi e munkát. A zeneszerző is, amikor többszörös áttételen keresztül, az élmények ritmussá és dallammá alakításával kifejezi azokat az „ütközeteket", amelyeket világértelmezése során internalizált, magáévá tett.

(*Az elmélet relevanciája.*) A vázlat merituma a 9. és 10. pont. Mindkettő megfogalmazása világos, ez jól érthető, „evidens".

„A szellem általában csakis probléma formájában van adva; a szellem, a tudat, a lét probléma formában való jelentkezése." Majd, folytatásként, ezt is olvashatjuk: „A disszonancia tulajdonképpen probléma. Probléma nélkül annak megoldása nincs, tehát konszonancia sincs." (ÖM 1958. III. 277.) A logika hibátlan, de tartalma csakugyan stimmel-e? Nem a probléma elvont totalizációja történik-e itt?

Az összefüggést a költő barátja, Németh Andor, bár apologetikus célzattal, mentegetésként, sajátos fénytörésben láttatja. Úgy vélte, a vázlat csak érzelmi „összeabroncsozása" a költő már leküzdhetetlen lelki feszültségeinek, értsd: betegségének. Németh érzékeny intellektus volt, és József Attila költészetének egyik legjobb kortárs értője. Leírása most is figyelemre méltó: „A 15 pont fölé biggyesztett cím keretében", mondja, József Attila „össze próbálja fogni, egységes szempont alá rendelni, összekovácsolni mindazt, ami problematikus számára, létének és lényegének összeegyeztethetetlen ellentmondásait" (Németh 1948: 11., idézi ÖM 1958. III. 457.).

Nagyon valószínű, hogy Némethet „külső", életrajzi tapasztalat zavarta, József Attila érzelmi ziláltsága, s ezt a ziláltságot vetítette rá a vázlatra. A 15. pont szexuális utalása („biszexualitás") a szubjektum puszta önreprezentációját, vagyis az érzelmi zavar kifejeződését látta. Ez azonban hamis redukció Németh részéről, az összefüggéseket rövidre zárja. József Attila ugyanis „csak" ugyanazt szövegezte le vázlatában, amit korábban maga Freud is kimondott. Freud tételesen leszögezte: „Az ember is egyértelműen biszexuális hajlamú élőlény", és elismerte: „A nemiség biológiai tény, amely annak ellenére, hogy rendkívüli jelentőségű a lelki életre, lélektanileg nehezen ragadható meg." (vö: Freud: *Das Unbehagen in der Kultur* [1930], a vázlattal összefüggésben idézi: Veres 2018.) Ami itt József Attila többlete, az pusztán annyi, hogy a lelki életnek ez a „rendkívüli jelentőségű" ténye szerinte a művészetekben kifejeződik. Ez a művészi, például zenei „disszonancia", amely azonban, „megértve", a befogadásban konszonanciává válhat, és gyakran válik is. Amíg a megértés létre nem jött, ez a „disszonancia" csupán jelzés (figyelmeztetés) marad. Amit József Attila ambicionált, az csupán ennek a megértésnek a létrejötte.

Az persze kérdéses, az individuumokban létrejön-e mindig ez a megértés, és a művészi disszonancia konszonanciává válik-e? Vagy csak jelzés marad? Sem a magánemberi, sem a művészi kudarc lehetősége nem zárható ki. A megértés mindkét összefüggésben *teljesítmény*, erőfeszítés eredménye, és nem automatizmus. Az a remény azonban, amely a vázlatban megjelenik, *nem* patologikus. Amikor a 15. pont arról beszél, hogy „a férfiét föloldja a nőé" (ti. a férfi biszexualitását), csak ezt a reményt viszi át a teóriába.

József Attila egyéni sorsa, betegsége, majd halála nem változtatja elméletét patologikussá. A patológia magában az aktuális létben fejeződött ki.

A lelki életben fölhalmozódó problémák azonban mindig művészetalakítóak.

1935 nyarán-őszén József Attila, Babits európai irodalomtörténetéről gondolkodva, több, a művészi disszonancia értelmezése szempontjából is fontos megjegyzést tett. A *gyönyör*, mondja, „mélyen testi." (ÖTC 2018. II. 955.) Majd a *félelmet*/szorongást is tematizálja: „A költő fogát csikorgatja és üvölt – *lényével eszmél*, nem próbálja eszméletét eszére korlátozni" (ÖTC 2018. II. 956.). A művészi disszonancia poétikája ez. Kései költészetének (egyik) műhelyvallomása, de könnyű belátni, nemcsak a költészetre vonatkozik, mutatis mutandis átvihető a zene értelmezésére is – Bartók „disszonanciáját" is alighanem e képlettel magyarázta a költő. Amit Ottó Ferenc Bartók esetében még valami „alkati" esetlegességnek vélt, József Attila számára éppen az volt a példaszerű. Az önkifejezés bátorsága.

Ez a kifejezésesztétika persze nem tagadhatja le a freudi analitikus gondolkodástól való inspiráltságát, de – ismételjük meg – nem patologikus. Legföljebb nonkonform. De a művészetben nem föltétlenül a konformitás az elsőrendű követelmény.

(*Bekövetkezik-e a konszonancia?*) Amikor József Attila arról beszélt, hogy „a szellem" „a lét probléma formában való jelentkezése", nemcsak a „disszonancia" szükségképpeniségét mondja ki, de annak *reményét* is, hogy a disszonanciaszülő „probléma" megoldható lesz. A kifejezés az első lépés a konszonancia felé.

Puszta automatizmus természetesen nincs, és ez nyitottá teszi a történeti folyamatot is. Itt föloldhatatlan „rossz vég" lehetősége sem zárható ki.

A kései modernitás viszonylataiban a romboló folyamatok már igencsak előrehaladtak; és a világban pusztító „külső" erők egyre inkább „belsővé" is váltak, válnak. Olyan intimnek tartott szférák is átalakulnak hosszú történeti periódusokon át, amelyek korábban másfélék voltak. „Most", a 20/21. században azonban egyre problematikusabbakká lettek, a szexus észlelése és értelmezhetősége például egyre élőbb egyéni és közösségi gond lett. Irodalma ma már könyvtárnyi.

A kornak az emberi személyiségbe behatoló és ott érvényre jutó romboló erői a kései modernitásban már az ember antropológiai centrumában helyezkednek el. Megbontják azt, szociológiailag már releváns mértékben, és mindez a tudattól nehezen kontrollálható ösztönszférában is megjelenik. A személyiség belső küzdőtérré válik. Ami védett, a karakter, páncéllá merevedik, és kitörésre ösztönöz, mert blokkoló és deformáló ereje szenvedést okoz.

József Attila tehát jól érzékelte, és kognitív értelemben tisztán írta le, hogy a kor ellentmondásainak egyik góca a szexualitás. És ennek kulturális leképeződése a művészetekben történik. A létben keletkező disszonancia a művészi kifejezés eszközeit is szükségképpen alakítja, formálja.

►

József Attila a *disszonancia fenomenológiáját* vázolta föl – Hegel, Marx és Freud elméleti útmutatása szerint. Az antropológiai optimizmus vezérelte, ahogy Hegelt (lásd *A szellem fenomenológiája*) és a korai Marxot is. De Freud antropológiája, implicite, már magában rejtett egy másféle, végzetesebben dramatikus jövőt is, és a kor fejleményei nem az optimizmust erősítették.

Nem véletlen, hogy József Attila útja innen a *Hegel – Marx – Freud* felé vezetett, ám annak megnyugtató – „konszonáns" – befejezéséig már nem jutott el.

Irodalom

Bartók Béla levelei. Bp. 1976, Zeneműkiadó

Bartók Béla összegyűjtött írásai I. Bp., 1966

Bartók Béla – Kodály Zoltán 1923: Erdélyi magyarság. Népdalok. Bp.

Bartók János 1936: Ottó Ferenc: Bartók Béla a Cantata profana tükrében. Gondolat, nov. 367.

Bartók János 1967: József Attila zenei kapcsolatairól és előadóművészetéről. A Petőfi Irodalmi Múzeum évkönyve 6. 1965–66. Bp. 97–103.

Bartók Péter 1992. Napi hírek. [Bartók János haláláról] Magyar Nemzet, szept. 11. 8.

Emed Alexander 2006: Emlékezés Kulcsár Istvánra (1901–1986). Orvosi Hetilap, 14. sz. 662–663.

Fodor András 1980: „Futtam mint a szarvasok..." Tiszatáj, 4. sz. 16–19.

Freud, Sigmund 1919: Három értekezés a szexualitás elméletéről. Ford: Ferenczi Sándor. Bp. Dick Manó.

Freud, Sigmund 1930: Das Unbehagen in der Kultur. Wien

Gyulai Elemér 1936: A zene hatása. Közönséglélektani tanulmány. Bp.

Horváth Iván 2012: A Hegel – Marx – Freud szövegtörténete. = Angyalosi Gergely szerk. 2012: Egy középeurópai értelmiségi napjainkban. Tverdota György 65. születésnapjára. Bp. ELTE BTK, 55–68.

Lengyel András 1978: A Békésmegyei Közlöny és József Attila. Irodalomtörténeti Közlemények, 1. sz.

Lengyel András 1996: A lapgründoló József Attila. A Szép Szó megindításának előkészítése. Létünk, 1–2. sz. 7–22.

Lengyel András 2008: József Attiláról. Életrajzi aprólék. Szeged, Bába

Lengyel András 2021: Pőcze Borcsa nótája. Népszava, jan. 31.

Lengyel András 2023: A „néger smokk" dala. A kuplé mint globalizációs jelzés. Jelenkor, 7–8. sz. 843–855.

Lev 2006: József Attila levelezése. Összegyűjt. H. Bagó Ilona, Hegyi Katalin és Stoll Béla. Sajtó alá rend, jegyz. Stoll Béla. Bp., Osiris

Móser Zoltán 2019: Jut az ember két világba. Esszék, tanulmányok József Attiláról. Bp., Magyar Kultúr Kiadó.

Németh Andor 1948: József Attila életre és kora. Harmadik rész. Csillag, jún. 10–19.

Németh Andorné 1957: Emlékek. = József Attila Emlékkönyv. Szerk. Szabolcsi Miklós. Bp. 220–227.

Ottó Ferenc 1936: Bartó Béla a Cantata profana tükrében. Bp. Kéve kiadó

Ottó Ferenc 1964: Bartók Béla és József Attila. Kortárs, 11. sz. 1836–1837.

ÖM 1958. III. = József Attila összes művei III. Cikkek, tanulmányok, vázlatok. Szerk. Szabolcsi Miklós. Bp. Akadémiai

ÖTC 2018. I–II. = József Attila összes tanulmánya és cikke 1930–1937. Kritikai kiadás. Szerk. Tverodta György és Veres András. Bp.

ÖV 2005 I–III. = József Attila összes versei I–III. Kritikai kiadás. Közzéteszi Stoll Béla. Bp.

Péter László 1955: József Attila Szegeden. Szeged

Pikler Gyula 1910: A lelki élet alaptörvényei. Bp. Modern Könyvtár

Somfai László 1975: Beszélgetés Pásztory Dittával. = Büky Virág: Somfai László beszélgetése Pásztory Dittával Bartók halálának 30. évfordulója alkalmából. Zenetudományi dolgozatok 2009. 14–26. https://real.mtak.hu/160947/1/BukyViragkozr.SomfaiLaszlobeszelgetesePasztoryDittavalBartokhalalanak30.evfordulojaalkalmabol.pdf
Szabolcsi Bence 1959: József Attila „dallamai". = Uő: Vers és dallam. 15 tanulmány a magyar irodalom köréből. Bp. Akadémiai, 197–207.
Szabolcsi Miklós 1958: József Attila, Derkovits Gyula, Bartók Béla. Kísérlet. ItK, 4. sz. 440–461.
Szántó Judit 1986: Napló és visszaemlékezés. Közreadja Murányi Gábor. Bp.
Tamás Attila 1967: Miért éppen a Medvetánc lett kötetcímadóvá? Tiszatáj, 12. sz. 1147–1152.
Veres András 2018: Jegyzetek [a Medvetánc című vázlathoz] = ÖTC 2018. II. 1100–1122.

Takáts József

Az *Erősítő* politikája

Harminchét évvel ezelőtt, huszonöt éves fiatalemberként írtam első Márai Sándorról szóló önálló cikkemet, és most a másodikra készülök. Azért az *Erősítő* című regényéről írok, mert ezt a művét olvastam utoljára, néhány hónappal ezelőtt. Nem tudom, miért nem került rá sor ifjúkoromban, a nyolcvanas évek közepén, amikor a szerző majd' minden emigrációban írott művét elolvastam (és sok korábbit is). Irodalomtörténész vagyok, de nem XX., hanem XIX. századi alkotásokkal foglalkozom. Nem szakmai kötelességként olvastam végig harmincegynéhány kötetnyi Márai-művet, hanem érdek nélküli érdeklődésből, és csak ritkán csalódtam. Sosem, ha memoárt, naplót, útirajzot vettem tőle kézbe, s csak néha, ha regényt. 1948 előtti és utáni regényei között is vannak kiemelkedő alkotások, egymástól nagy irodalmi távolságban: például a *Szindbád hazamegy* vagy az *Ítélet Canudosban.* Olyan műveit is nagyra becsülöm, amelyeket mások bírálva emlegetnek: az *Idegen emberek*et vagy a *San Gennaro* vérét. De ezeket a könyveket évekkel vagy évtizedekkel ezelőtt forgattam utoljára, s csak felületesen ismerem a róluk szóló szakirodalmat; nem tudnék róluk hirtelenjében írni. Nem csalódtam az *Erősítő*ben sem, noha nem találtam jó regénynek; formailag egyszerűbb és egyhangúbb írásmű, mint az imént említett alkotások. Ám a kérdései, amelyekre válaszként íródott, s a feleletei, amelyeket magában foglal, nagyon is érdekesek.

Mielőtt idemásolom, milyennek láttam az *Erősítő*t közvetlenül az elolvasása után, előbb röviden összefoglalom a cselekményét és szerkezeti jellemzőit azon olvasók számára, akik még nem vették kézbe e művet, vagy túl régen olvasták. Akik emlékeznek rá, e bekezdést nyugodtan átugorhatják. Az *Erősítő* szövegét egyes szám első személyű elbeszélő mondja el, pontosabban írja le, ugyanis forma szerint levél, amelyet az inkvizíció szolgálatában állott spanyol szerzetes ír Genfből Ávilába, egykori szerzetestársának. De csak forma szerint levél, inkább volna nevezhető emlékiratnak, beszámolónak, amely magában foglalja az elbeszélő-főszereplő Itáliába való megérkezésének, ottlétének és távozásának (s a szerzetesség elhagyásának) a történetét. A Rómában töltött hozzávetőlegesen másfél év alatt a névtelen elbeszélő az inkvizíció működését tanulmányozta, újdonságként a *confortatorek* ténykedését – nekik köszönheti a regény a címét. Ezek az inkvizíció szolgálatában álló buzgó férfiak a halálra ítélt eretnek végóráinak kísérői, megpróbálván rávenni őt, hogy utolsó óráiban vallja bűnösnek magát, és térjen meg az

▾

A 125 éve született Márai Sándorra Takáts József és Mészáros Tibor írásaival, valamint Márai felolvasásainak közlésével emlékezünk.

egyház tanaihoz. Az az eretnek, akinek az elbeszélő végignézi a sikertelen *erősítését* a siralomházban, majd máglyahalálát, Giordano Bruno. Az elbeszélést szerzői magyarázó jegyzetek kísérik, amelyek egyben az emlékirat értelmezését is adják.

Első nekifutásra

Az *Erősítő* Máraitól, amit egykor, a nyolcvanas években, nem olvastam. *Allegoria mixta*. Az ötvenedik oldalon járva nem tűnik jó regénynek, de hátha jó értekezés.

Az *Erősítő* – mint értekezés – nyilvánvaló anakronizmusaival (a „békés egymás mellett élés", az „enyhülés" 1970-es évekbeli szótárát nekiajándékozta 1598–1600 katolikusainak) egymásra csúsztatja, egybemontírozza az inkvizíció és a kommunista diktatúrák nyelvezetét, gyakorlatát és lélektanát. Ha valóban értekezésként írta volna meg Márai, talán ez lett volna a címe: „A totalitarizmus vallási eredete" vagy „A totalitarizmus keresztény eredete". A szöveg mögött nemcsak a *Sötétség délben* kérdése tűnik fel (hogyan lehetséges, hogy a kommunista koncepciós perek vádlottjai önmaguk ellen vallottak?), de *A Karamazov testvérek* Nagy Inkvizítor-poémája is: Giordano Bruno hallgatása Dosztojevszkij Jézusának hallgatását ismétli meg. Az *Erősítő* e jelenete (109.),[1] pontosabban a jelenetismétlés, azt hiszem, Jézus alakjának a kimentése a keresztény egyház történetéből. Azaz Márai regényét elsősorban Dosztojevszkij-variációként kellene értelmezni; válaszként az említett poémára. E mű néhány alapelv „leszögezése a jövő számára", hogy az idősödő Jászi Oszkár kifejezését használjam, s ettől némiképp szellemi végrendeletjelleget ölt: hetvennégy éves ember írta. Szegedy-Maszák élesen fogalmazott kis Márai-könyvének röpke három bekezdésében, amit a regényre szánt, de igaza volt: „Hitetlenségére éles fényt vet *Erősítő* című regénye."[2] (A három bekezdés tartalom-összefoglalása tele van tévedésekkel; vélhetően emlékezetből írta, s nem volt a kezében a könyv a megfogalmazáskor.) Az *Erősítő* továbbá voks az individualizmus, a pluralizmus mellett (ahogyan Isaiah Berlin értette ez utóbbi fogalmat). A kiugrott inkvizítor-elbeszélő legfőbb érve az Inkvizíció ellen ez: „az ember nem olyan, ahogyan a Santo Ufficio elképzeli", „az ember a saját feje szerint akar ember lenni" (175.). E kijelentések nemcsak Giordano Brunóra igazak, de a kivégzését látványosságként figyelő, majd elfelejtő, a maguk ügyesbajos dolgaival törődő emberekre is. Az *Erősítő*, azt hiszem, elsősorban a keresztény/kommunista üdvözüléstan antropológiai tévedésére mutat rá, annak individualista-pluralista bírálata. Azt állítja a regény, hogy a totalitarizmusnak vallászlélektani gyökerei

▾

1 A szövegközi oldalszámok a mű e kiadására utalnak: Márai Sándor: *Történelmi regények. II.* Budapest, Helikon, 2002.
2 Szegedy-Maszák Mihály: *Márai Sándor*. Budapest, Akadémiai, 1991. 99.

vannak: a kezdeményezésének is, az elfogadásának is. S felhívja a figyelmet a szabadság terhére is: „gondterhes állapot" (175.). E téma is dosztojevszkiji. Ezen túlmenően az *Erősítő* jellegzetes hidegháborús könyv: a Nyugat *détente*-politikájának az elutasítása. Padre Alessandro és Bellarmino bíboros 1973-as szólamokkal teli beszéde arra kívánta inteni a nyugati olvasót, hogy a kommunistáknak nem lehet hinni a „békés egymás mellett élés" ügyében, mert aki meg van győződve a maga kizárólagos igazáról, az csak taktikából vonul vissza, hogy megerősödve támadhasson. Sőt, irodalmi krédó is a mű: a „Pontos Szó"-nak, az írás fölösleges elemei eltávolításának, a húzásnak, a törlésnek a felmagasztalása (174.).

Miért nem lett jó regény az *Erősítő*? Talán mert a főhőse-elbeszélője sematikus, múlt nélküli alak. Noha a levelét az inkvizíció és a szerzetesség elhagyása, tehát gondolkodásának valamiféle fordulata után írja, a beszámolója nem tükrözi a végbement fordulatot. Márai talán el akarta kerülni, hogy a volt kommunisták kiábrándulástörténeteinek XVI. századi, katolikus változatát hozza létre. Ám így belső vívódás nélküli változást állít elénk, amelyből hiányzik az emberi dráma.

Második nekifutásra

Amikor irodalomértelmezők valamely mű allegorikusságát, didaktikusságát, példázatszerű voltát emlegetik, majdnem mindig rosszalló hangsúllyal teszik: esztétikai hibának találják, leegyszerűsítő megoldásnak, a csökkent értékűség bizonyítékának. E modernista közhely hozzátapadt Márai regényéhez is. Szegedy-Maszák Mihály azt írta róla, hogy „az *Erősítő* közelebb áll a célzatosan megírt példázathoz, mint az *Ítélet Canudosban*",[3] s vélhetően ezért értékelte kevesebbre az előbbi regényt, mint az utóbbit. Olasz Sándor „fölösleges aktualizálása" miatt rótta meg az írót,[4] akárcsak Lőrinczy Huba, aki huszonkét évvel ezelőtt itt, a Forrás hasábjain tette közzé a regény részletes elemzését, szintén a didaktikusság veszedelmét emlegetve.[5] Nem egészen értek egyet kiváló elhunyt kollégáimmal.

„Mikszáth prózája értekező próza" – írta egykoron Karácsony Sándor.[6] A 19. század második felében élt orosz kritikus, Sztrahov, „publicisztikai regénynek" nevezte az *Apák és fiúk*at;[7] Saul Bellow, száz évvel később, „drámai esszének" *Sammler bolygója*

▾

3 uo.

4 Olasz Sándor: *Köznapi fikció és műfajpoétikai nyitottság. Márai Sándor történelmi regényei.* Tiszatáj, 2004/6, 69.

5 Lőrinczy Huba: *Az inkvizítor és az eretnek. Márai Sándor: erősítő.* Forrás, 2003/11, 69–70. Lőrinczy következetesen kisbetűvel írta a mű címét, mert első kiadásának címlapján így szerepelt. Nem tudom, mi a helyes megoldás. *A teljes napló* köteteiben minden említésekor nagybetűs a regény címe. Én, tipográfiai okokból, nagybetűvel írom.

6 Karácsony Sándor: *A cinikus Mikszáth.* Magyar Filozófiai Szemle, 1990/3–4, 238.

7 N. N. Sztrahov: *Emlékeim Fjodor Mihajlovics Dosztojevszkijről.* In: *Istenkereső, pokoljáró. Kortársak Dosztojevszkijről.* Budapest, Gondolat, 1968. 193–194.

című regényét.[8] Mindegyikük ugyanarra célzott, noha más-más szavakkal: vannak novellák, elbeszélések, regények, amelyek értekezésszerűek, mert valamilyen kivehető – olykor bonyolult, olykor egyszerű – állítással, állításokkal állnak elő az emberről, a társadalomról, az Istenről, a történelemről, a politikáról vagy bármi másról. Meg akarják győzni olvasóikat valamely nézet helyességéről vagy helytelenségéről, figyelmeztetni akarják őket valamely veszélyre vagy lehetőségre. E jellemzőjük legfeljebb a modern irodalom közkeletű mítoszai felől nézve esztétikai hátrány. Valójában a tanítójelleg, a példázatosság minden időben a szépirodalom egyik útja, választható lehetősége. Lehet jól és rosszul csinálni; találkozhat olvasói fogadókészséggel, de elutasítással is. Olykor úgy érzékeljük, hogy az értekezésszerű szépírói mű „állítása" összhangban van esztétikai teljesítményével, olykor épp ellenkezőleg: úgy látjuk, ellene dolgozik. A történelem némely időszakaiban jóval nagyobb volt az olvasók készsége a költészeten keresztül érkező tanítás elfogadására, mint manapság. Szerintem semmi okunk úgy gondolni, hogy mi olvasunk helyesen, s a régiek rosszul.

Visszatérve Márai regényére, az én szememben tehát nem esztétikai hátrány kései regényeinek példázatos volta. Sőt, úgy hiszem, az *Erősítő* írója nem félt attól, hogy tézisszerűnek találhatjuk a regényét. Épp ellenkezőleg: határozott állításokat kívánt regényszerű formában kifejteni. Íme egy bejegyzés *A teljes napló* 1974-es folyamából, amely igazolhatja az állításomat: „Április 21. Az »Erősítő«-ben az ugrató szakasz. Bellarmini és a padre párbeszéde Bruno kivégzése után. A tézis: minden Hatalom, amely egy monoteisztikus vallás erkölcsi tekintélyével álcázza vállalkozásait (iszlám, judeo-krisztián hatalmi-vallási változatok, vagy a szekuláris, immanens vallások, mint kommunizmus vagy nácizmus) korrupt lesz és kegyetlen."[9] Úgy tűnik, nem az a kérdés tehát, hogy tézisregény-e Márai alkotása, hanem az, hogy elég jó tézisregény-e? Ha esztétikai kifogásaim voltak az *Erősítő*vel szemben első nekifutásra, nem értekezésszerű jellege miatt voltak.

Ám az iménti idézettel máris újabb interpretációs gondhoz érkezünk el. Korábban a *Napló*, manapság *A teljes napló* kötetei nagyszerű lehetőséget biztosítanak a Márai-művek elemzőinek, hogy számtalan belőlük kiemelt idézettel vegyék körbe az értelmezésüket. Az így létrejövő interpretációk mintegy közös alkotásai írónak és irodalomtörténésznek. Az idézetek olykor az elemzés helyére állnak, s eltakarják az épp vizsgált műalkotás egyediségét. Gyakran távoli évekből származó naplóbejegyzésekkel vélik magyarázni a művek egyes vonásait. Úgy látom továbbá, nagy hatással volt a szakirodalomra Szegedy-Maszák Mihály már idézett kismonográfiájának a feltevése, miszerint Márai életművének a vallomás a meghatározó műfaja, s a regényei az önéletrajzi művek függvényeinek tekinthetők.[10]

▾

8 James Wood idézi az írótól a Reality, not realism, in three mid-period Bellow novels című 2015-ös interjúban https://www.loa.org/news-and-views/512-james-wood-reality-not-realism-in-three-mid-period-bellow-novels/

9 Márai Sándor: *A teljes napló*. 1974–1977. Budapest, Helikon, 2016. 63.

10 Általánosságban lásd: Szegedy-Maszák, i. m. 92.; az *Erősítő*re nézve: 99.

E feltevés befolyásolta az *Erősítő*ről szóló legújabb, figyelemre méltó tanulmányok szerzőjét, Fodor József Pétert is, aki több, részben azonos szövegű értekezést tett közzé a regényről.[11] Szerintem e mű esetében nem áll erős lábakon az önéletrajzi párhuzamok sorolása, inkább eseti utalásokról van szó.

Thomas Mann beszélt leveleiben arról, hogy a *Doktor Faustus*t „képletes önéletrajznak" tekinti[12] (amellett Nietzsche-regénynek és a németség életrajzának is tekintette), s valóban, mintha kettéosztotta volna tulajdonságai egy részét és élettörténetének egyes eseményeit két főszereplője, az elbeszélő Zeitblom és a főhős Leverkühn között. Vajon ebben az értelemben állítható-e az, hogy az *Erősítő* két főhőse – a spanyol inkvizítor és Giordano Bruno – részben a szerző tulajdonságainak és történetének a kettéosztása révén formálódott meg? Az inkvizítor emigráns írnokká változik a történet végére. Az eretnek tudós-filozófus sorsában a szerző talán önmaga lehetséges sorsát pillantotta meg: ha Magyarországon maradt volna, olyasmi történhetett volna vele, mint Brunóval. Márai feleségének a naplójában nem szokatlanok a túlzó értékelések, amikor férje műveiről beszél. Mégis elgondolkodtató, milyen felfokozott hangot használ az *Erősítő* elolvasása után: „Elmondhatatlanul megindító. Sírtam. Csodálatos írás! Remekmű."[13] E sorok talán arra utalnak, hogy kettőjük számára *személyesebb* alkotás volt e regény, mint amennyire azt a kívülállók érzékelhetik.

A mű legfontosabb formaproblémája, mint említettem, hogy a történetet visszatekintő elbeszélőtől ismerjük meg, akinek az értékítéletei nagyot változnak a történet során, ám az elbeszélése nagy részében, nem egészen érthető módon, nem érvényesíti e megváltozott értékítéleteket, hanem úgy beszél, mintha ugyanazok volnának a vélekedései, mint a történet kezdetén. Egyszerűbben szólva: a történetet kiugrott inkvizítor meséli el, aki az elbeszélése nagy részében úgy viselkedik, mintha nem ugrott volna ki. S nem azért viselkedik úgy, mert el kívánja titkolni a kiugrását, hiszen nyilvánvalóvá teszi. Lőrinczy Huba annak idején azonosuló olvasással, rendkívüli szövegközeli figyelemmel tárta fel a regény szövegében mindazon apró nyomokat, amelyek a szerzetes elbeszélőben előkészíthették a fordulatot: az inkvizítor kézikönyvének a Teverébe hajítását. Ám az olvasó elsőre elsiklik fölöttük, mert az elbeszélő nem köti, s nem gyűjti össze őket, s teletűzdeli a szövegét a szokványos inkvizítori beszéd formuláival. Így fordulatát az olvasó egyfajta *acte gratuit*-nak látja, előre nem látott, hirtelen, észszerűtlen

▾

11 Fodor József Péter: *Márai Sándor: Erősítő. A keresztény hagyományhoz való viszony tükrében*. Vigilia, 2017/6, 448–456.; Uő.: *Könyvek, mint a szellemi szabadság emlékhelyei: a fikció szerepe Márai Sándor Erősítő című regényében*. Irodalomtörténeti Közlemények, 2018/5, 603–616. Ez utóbbi tanulmány egyik lábjegyzete jelzi, hogy a szerző felismerte a Giordano Bruno-jelenetek és a Nagy Inkvizítor-poéma párhuzamát (610.).

12 Vö. Thomas Mann: *Válogatott levelek*. Budapest, Magyar Helikon, 1970. 663.

13 Márai Ilona: *Betűbe zárva. Napló. II. 1965–1979*. Budapest, Helikon, 2022. 479.

cselekedetnek[14] – amely a cselekvő számára legalább annyira váratlan volt, mint az olvasó számára. Az elbeszélés addigi „inkvizítor látószöge" döntően innentől kezdve változik meg, s válik a „kiugrott inkvizítor látószögévé". Talán azért, hogy a fordulatot *acte gratuit*-nak láthassuk. De csak narrációs következetlenség révén láthatjuk annak.

Nekem úgy tűnik, hogy a regény egyes szövegrészei nem azonos epikai terv szerint készültek, s utólagos összeillesztésük nem sikerült tökéletesen. Hozok egy példát erre: a mű Padre Pistoia nevű szereplőjét a hivatkozott kiadás 86. oldalán új alakként mutatja be az elbeszélő, holott a 46. oldalon már találkoztunk vele, méghozzá emlékezetes szövegrészben, amely azt taglalta, mennyire segíti az inkvizíciót, hogy a gyerekek kiváló feljelentői eretnekgyanús szüleiknek. E két Padre Pistoia köré épült szövegrész más-más munkafázisban készülhetett, s némiképp eltérő epikai terv szerint, ugyanis a 46. oldalon található szövegrész a XX. századi totalitárius rendszerek gyakorlatát idéző módon mutatja be a szereplő tevékenységét és érvelését, míg a 86. oldali nem. A szakirodalomban már többen tárgyalták – leginkább Lőrinczy és Fodor hivatkozott tanulmányai – az *Erősítő*ben bennmaradt hibákat; egy részük talán azzal magyarázható, amivel a két Padre Pistoia-részlet. Sőt, megkockáztatnám a feltevést, hogy talán az előző bekezdésben taglalt formaprobléma is az epikai terv megváltoztatásának a következménye. Az inkvizítor emlékirata eredetileg talán az emberi butaság dokumentumának készült,[15] ám Giordano Bruno „erősítésének" és megégetésének jelenetei kimozdíthatták a helyéből a tervet. Ám ez csak feltevés.

Lőrinczy Huba, ahogyan már utaltam rá, elhibázottnak találta a regény anakronizmusait: a XX. századi totális állam tapasztalatainak a XVI. századi történetbe való beékeléseit. (Például Padre Alessandro képzelgését arról, hogy a jövőben talán már nemcsak egyesével lehet majd összegyűjteni az eretnekeket, hanem ezresével, milliószámra, szögesdróttal körülvett táborokban. [56.]) Mivel szerintem ez az összevegyítés a regénynek (mint értekezésnek) az egyik legfontosabb és legtudatosabb tette, a kifogása az én szememben nem helytálló. Azt sem hiszem, hogy a két évszázad eltérő tapasztalatainak az együttes megjelenítése arra utalna – mint Szegedy-Maszák Mihály vélte –, hogy a szerző körforgásként mutatta be a történelmet előrehaladás helyett. A regény nem ezt „állítja", hanem azt, hogy már a XVI. századi inkvizíció gyakorlata is totalitárius jellegű volt, s lehetőségként magában hordozta mindazt, amit majd csak a XX. század diktatúrái valósítottak

▾

14 A fogalom történetéről lásd Szávai János írásait: *André Gide és az acte gratuit*. In: Uő.: *Szenvedély és forma. Francia regénytörténet Voltaire-től Céline-ig*. Budapest – Pozsony, Kalligram, 2011. 137–144.; Uő: *Közép-európai acte gratuit*. Élet és Irodalom, LXIV. évfolyam, 39. szám, 2020. szeptember 25.

15 Tudtommal először Szőnyi Zsuzsa Bartóky Zsuzsa álnéven közzétett kritikája hangsúlyozta, hogy az inkvizítor emlékirata a butaság megnyilvánulása: *A gondolat szabadságának védelmében*. Katolikus Szemle, 1976/1. 183. Utóbb Rónay László monográfiája is átvette e szempontot: Rónay László: *Márai Sándor*. Budapest, Akadémiai, 2005. 634.

meg. Az *Erősítő* nem egyszerűen párhuzamba állítja anakronisztikus eljárásával a XVI. és a XX. századot, mint több értelmező vélte, hanem a XX. századi totalitárius államok *előzményeként* mutatja be a katolikus inkvizíciót.

Mint minden igazi művész, Márai Sándor sem tudott egyszer s mindenkorra végezni rögeszméivel. E sort Albert Camus írta Roger Martin du Gard-ról, csak az író nevét cseréltem ki magyar fordításában.[16] Ahogyan a francia író vissza-visszatért *A Thibault család* kötetei írása során a haldoklás nagy témájához, ugyanúgy tért vissza több regényében is Márai a totalitárius tapasztalat megfogalmazásához. Csak egyetlen példa: a *San Gennaro* vére III. részének 9–10., 13–14. és 18. fejezetében a padre monológja gondosan kifejtett totalitarizmuselméletet foglal magában, amely először is azt hangsúlyozza, hogy ezek az erőszakos rendszerek tanulékonyak, s ezért az időben változnak. Kezdetben csak erőszakon alapulnak, de utóbb szükségesnek tartják a tudósok és írók jóváhagyását is. Ilyen rezsimek tömegtársadalmakban jönnek létre. Az elnevezésük ugyan különböző (náci, fasiszta, kommunista), de a világuk „lényegében azonos szándékú": fel kívánják számolni az egyén önállóságát. A kommunizmus egyfajta vallás; hangoztatott célja a keresztény cél változata: a földi megváltás. Ám e hangoztatott cél „világcsalás", a tényleges gyakorlat nem erre irányul, hanem az egyén élete fölötti rendőri ellenőrzés megteremtésére, s a társadalmi mimikri kikényszerítésére. E rövid, bővíthető összefoglalásból látható, hogy az *Erősítő* e totalitarizmuselmélet újbóli, módosított kifejtésének és egyben történeti kiegészítésének nevezhető.

Noha Bergyajev azt írta a *Karamazov testvérek* Nagy Inkvizítor-betétjéről, hogy „a legenda rejtély",[17] maga Dosztojevszkij, naplófeljegyzései alapján úgy tűnik, inkább tiszta *választási helyzet*nek látta az inkvizítor és Jézus jelenetét, amelyben az előbbi hosszas érvelésére az utóbbi szelíd némasággal válaszol. „Az én erkölcsi példaképem és eszményem Krisztus. Kérdem én: megégette volna-e ő az eretnekeket? – Nem. Tehát az eretnekek megégetése erkölcstelen cselekedet. (…) [Azt mondják,] Krisztus tévedett – bebizonyították! Ez a belső izzás ezt mondja: inkább tévedjek, de Krisztussal, nem veletek."[18] Noha a jelenet bonyolult módon ágyazódik be a regény egészébe, s ezért bonyolult értelmezést is igényel, önmagában véve – s engem most csak ekként érdekel –, úgy vélem, azt sugallja, hogy a nagy inkvizítor bármily kiválóan érvel is a maga igaza mellett, az semmis Jézus igazságához mérten, amely egyetlen érvre sem szorul. A tiszta választási helyzet ez: aki az inkvizítor érveire hallgat, megtagadja Jézust; aki Jézust választja, annak meg kell tagadnia az inkvizítort és „igazságát".

▾

16 Albert Camus: *Roger Martin du Gard*. In: *Írók írókról. Huszadik századi tanulmányok*. Szerk.: Szekeres György. Budapest, Európa, 1970. 684.

17 Nyikolaj Bergyajev: *Dosztojevszkij világszemlélete*. Budapest, Európa, 1993. 237.

18 Fjodor Mihajlovics Dosztojevszkij: *Tanulmányok, levelek, vallomások*. Budapest, Magyar Helikon, 1972. 362.

Az *Erősítő*ben a *confortatore*k siralomházi, máglya melletti győzködése áll szemben Giordano Bruno hallgatásával. Az őt figyelő elbeszélő, a névtelen szerzetes ekként számol be a római téren lezajlott jelenetről: „Úgy nézett, mint egy ember, aki tudja, hogy nincs segítség az ember számára. Lenézett a piactéri tömegre és most már megmondhatom, a cölöphöz kötözött ember arca abban a pillanatban felidézte számomra a Mi Urunk Jézus Krisztus megkínzott arcát…" (109.) Bruno hallgatása úgyszintén választási helyzetté változik az *Erősítő*ben, s az elbeszélő végül is nem a *confortatore*k és Bellarmino bíboros útját választja, hanem a Brunoét, a maga számára is váratlan döntéssel, a már említett *acte gratuit*-val: az egyénné válást, a szabaddá levést. Mit is jelenthet, ha a regény Bruno-jeleneteit a Nagy Inkvizítor-poémára adott válasznak tekintjük? Giordano Bruno „passiója", legalábbis az elbeszélő értelmezésében, azt hiszem, kimenti Jézust a keresztény egyház baljós történetéből. Ugyanakkor a filozófus végtelen közönye, amellyel szembenéz a halállal, nem keresztény viszonyulás a világhoz és önnön létezéséhez. „Az emberek nehezen búcsúznak a Vallástól" – mondja az utolsó kihallgatáson Bellarmino bíboros a Rómából távozó elbeszélőnek (135.). Bruno azonban olyan embernek látszik, aki búcsút vett a vallástól, bizonyítván, hogy az ember képes lehet vallás nélkül is szembenézni önnön végességével.

A Dosztojevszkij-regény betéttörténete a kezdettel, Jézus példájával szembesítette a kereszténységet, konkrétan a katolikus egyháztörténetet; Márai Bruno-jelenetei a vallás nélküli, egyénné váló, szabaddá levő, a világ egyetemes közönyére közömbösen tekintő filozófust állították szembe vele. Bruno végső közönyének a motívuma vélhetően Jacques Monod *Le Hasard et la Nécessité* című könyvének olvasására megy vissza: e mű *A teljes napló* tanúsága szerint 1971-ben került Márai kezébe.[19] A regény megjelenése után, 1976-ban Szőnyi Zsuzsa írt kritikát róla a Katolikus Szemlébe; lábjegyzetben utaltam már rá. Az író köszönőlevelében művének értelmét magyarázva a francia természettudós könyvére hivatkozott. Az alábbi levélrészletet már Rónay László is idézte Márai-monográfiájában, most idézem én is, mert kiváló megfogalmazása az író idevágó nézeteinek: „A vallás – mint a szerelem, a forradalom – illúzió, de illúziókra szükség van, különben sivár lenne az élet. Igaz, Titánia egy reggel felébred és megérti, hogy éjszakahosszat egy szamárfejet csókolgatott; a forradalmár a barikádon felocsúdik, mert megérti, hogy éppen olyan magányos és idegen maradt, mint volt a szisztémában, mely ellen segített barikádot emelni; a hívő egy pillanatban megérti, amit a biológus Jacques Monod… így fogalmazott: »Az ember végre tudja, hogy az Univerzum közömbös végtelenjében egyedül van és véletlen következtében lépett elő ebből

▾

19 Márai Sándor: *A teljes napló. 1970–1973.* Budapest, Helikon, 2015. 208–209.

a végtelenségből… Sem eredete, sem sorsa nem előírt, meghatározott.« De hinni szabad."[20]

A Semmit megpillantó közönyös tekintet témáját kétszeresen is tárgyalja a regény elbeszélője: Giordano Bruno halál előtti magatartásának leírásakor és Michelangelo egyik firenzei szobrának a magyarázatakor (amelyben a korábban korlátoltnak tűnő kiugrott szerzetes kiváló összehasonlító műértelmezőnek bizonyul). Mellékesen jegyzem meg, hisz nincs szükségem rá az *Erősítő*ről szólva, hogy e Monod-szövegrészlet meglepő módon azt mutatja, hogy Márai kései nézetei a világról és az emberi létezésről nem álltak távol az *Özön közönyt* író Határ Győző kijelentéseitől, noha e két emigráns író nemigen kedvelte és becsülte egymást. Mindez arra figyelmeztethet bennünket, hogy az *Erősítő*nek mint értekezésnek nemcsak politikai, de filozófiai mondandója is van.

Az *Erősítő* politikai és vallási kérdésfeltevése az „Egy Akol, Egy Pásztor" elvének elutasításában ér össze: az inkvizíció, vallási elvként tekintve, e magasztos cél jegyében folytatta az eretneküldözést, a regény XX. századi olvasója pedig politikai elvként találkozhatott vele totalitárius államok és mozgalmak politikai vallásainak gyakorlatában. Az *Erősítő* elbeszélője, előadott története végén, legfontosabb következtetéseként azt szegezi szembe e magasztos céllal, hogy „az ember lehet több, mint egy akol" (176.). Individualista hitvallása a regényt a hidegháborús liberalizmus jellegzetes művének mutatja, olyan politikai írók szomszédjának, mint Raymond Aron, Isaiah Berlin és Karl Popper. Jan-Werner Müller jellemzését idézem: „E gondolkodók sajátos érzékenységét a legjobban a Judith Shklar által alkotott kifejezés foglalja össze: »a félelem liberalizmusa«. Egyfajta szkeptikus liberalizmus ez, amely elsősorban a legrosszabb elkerülésére törekedett, nem pedig a legjobb elérésére. Kétféle értelemben utalt a félelemre: minimális vagy negatív liberalizmus volt, vagy ahogy mások mondták, »illúziók nélküli liberalizmus«, amely félt azoknak a becsvágyó programjaitól, akik teljesen biztosak a meggyőződéseikben és politikai receptjeikben. De azon a felismerésen is alapult, hogy a politikai rossz végső soron a félelemből ered", például az etikai döntéseinkért viselt teljes felelősség tudatából származó félelemből.[21] Mint látható, a német politikatudós leírásának majd' minden eleme fellelhető Márai regényében.

▾

20 Szőnyi Zsuzsa: *Vándor és idegen. Márai-levelek, emlékek*. Budapest, Kortárs, 2000. 100.

21 Jan-Werner Müller: *Fear and Freedom: On 'Cold War Liberalism*. European Journal of Political Theory, 2008/1. https://www.researchgate.net/publication/258136334_Fear_and_Freedom_On_Cold_War_Liberalism'

Végszó

Van Márai regényének még egy kérdése, amelyre nem tudom ugyan a választ, de mégsem szeretném kikerülni: miért *Erősítő* a címe, nem pedig „Az erősítő" vagy „Az erősítők"? Az utóbbi esetben a cím a c*onfortatoré*kat állítaná az olvasói figyelem középpontjába, az előbbi esetben olvasás közben úgy gondolhatnánk, hogy a cím a római tartózkodása során végül is erősítővé váló elbeszélőre vonatkozik. Az *Erősítő* címnek, névelő nélkül, más a hatása. Nem emberre vagy embercsoportra utal. A regény szövegét még nem, csak a címét ismerő olvasó úgy vélheti, hogy e mű azt ígéri: megerősíti őt valamiben. Az olvasása során azonban rá kell jönnie, hogy e szó csalás: joggal írta róla Lőrinczy Huba, hogy az erősítők valójában gyengítők: arra törekszenek, hogy meggyengítsék a halálba menő eretnek akaratát. És mégis: a mű végére kiderül, hogy az elbeszélő szerzetest megerősítették e férfiak, csak épp az ellenkezőjét érve el, mint amire törekedtek. (173.) Talán így értendő az *Erősítő* cím is: a regény visszaveszi az erősítés kifejezést az inkvizíciótól, és ellenkező értelemben, mint ahogyan a *confortatoré*k gyakorlatában megmutatkozott, maga igyekszik erősítővé válni, hozzásegítve olvasóját az egyénné és szabaddá váláshoz: hogy képes legyen szembenézni a totalitárius politikával és az univerzum végtelen közönyével.

Mészáros Tibor

„Mit gondolsz, segíthetünk még?…”

Néhány gondolat Márai Sándor 1957-es felolvasásai elé

1. Vázlatos gondolatok az író 1948 előtti publicisztikájáról. „Gyufaszálnyi világosságot gyújtani, napról napra, tömegek eszméletének homályában, szemmel tartani ízlést és ízléstelenséget, kézmozdulattal utat mutatni, megfélemlíteni fondorkodó és lappangó kalandorokat, s közben néha felkiáltani: emberek vagyunk, ne feledjétek! – ez az újságírás. Az igazi.”[1] – jegyezte le Márai Sándor 1937-ben megjelent, művészi hitvallásként is értelmezhető alapszövegében. Írta mindezt akkor, amikor már ezernél jóval több cikk volt mögötte és nagyjából még ezer előtte. Számára legalább annyira fontos volt a napilapban megjelent cikk, mint egy kötet: újságba írónak nevezte-tartotta magát és írói hivatása itt is, ott is ugyanazt követelte meg tőle, pontosabban: ő saját magától. A publicista szerepe levegővétel volt az író számára, ugyanakkor a létrejött kolumnányi írás táptalaj is a regények számára: rendszeresen bedolgozta cikkeit regényekbe. Az *Idegen emberek*ben „Publicisztikai írásai közül többet művébe illesztett, például a *Cacaouette* és az *Ég az erdő!* című cikkeket. Alkotói módszere azt is mutatja, hogy a »publicista Márai« koherensnek tekinthető alapanyaggal kívánt megjelenni az »író Márai« alkotásaiban is. (Ilyen értelemben a regénybe beépített cikkek önidézetek.) Jó példa erre, amikor Párizsban a Dôme kávéházban feltűnik valaki, aki „könyvet írt a helyes beretválkozásról”; a szerző *Egy szakkönyv* címmel Georges Malet *L’art de se raser* című könyvéről írt tárcát lapjába.”[2]

Márai számára a publicisztika azért is töltötte be a levegővétel szerepét, mert sokszínűségével mindig érdekes tudott maradni, izgalmat keltett és így átadhatta saját, Nagy Endre kifejezésével élve, „élményzsákmányoló” természetét, illetve annak egy napi eredményét. Ha csak röviden, összefoglalóan tallózunk is 1948 előtti hírlapi munkái között, hamar feltűnik azok tematikai gazdagsága. Európaiság és magyarság, a tömegemberré válás és a művész ezzel kapcsolatos feladata (például a nevelés), kávéházban vagy kiskocsmában megfigyelt emberek, egy bírósági per az író szemével, az írástudók függetlensége és a politikamentesség, ezzel kapcsolatban a művész pártatlansága, az irodalom színvonalának megőrzése, igény és igénytelenség stb.[3] Márai publicisztikája műfaji tekintetben is sokszínű volt: rovataiban a csevegő stílusú írásoktól a tárcanovelláig minden

▾

1 MÁRAI Sándor, „Ujságot írni”, 1937. jan. 3., 6.

2 MÉSZÁROS Tibor, Egy 20. századi Odüsszeia (Budapest: MMA, 2024), 196.

3 Bővebben lásd: MÉSZÁROS, Egy 20. századi, 175–180.

megtalálható az *Ujság*nál töltött évek (1924–1936) során. Néha egy jellemvonást vagy helyzetet mutatott be merész asszociációkkal, emelkedetten vagy részvéttel telve. Máskor példázatszerű, például amikor egy vak emberről ír, aki meggyógyult, de szinte megőrült az élet valóságától, ezért könyörgött, hogy segítsenek rajta, mert nem akar látni: „Ó, ember. Értlek és szánlak, s valahogy mégse szánlak. […] Képzeljék el a szűkölést, melyet ez az emberiség csapna a valóság világossága előtt, azt a vágyódást és kapaszkodást vissza a boldog vakságba, az előítéletek, […] a hazugságok, az ól félhomályába, melyben mindenki olyan szépnek képzeli magát, ahogy jólesik. Ez a vak ember, aki látni kezdett, nem akart tudni a világról, melyet mi olyan szépnek tartunk. Egy pesszimista. Embernek tragikus, emberi szimbólumnak halhatatlan."[4]

2. A publicisztika lehetősége az emigrációban; Márai Sándor és a Szabad Európa Rádió: 1948 vízválasztó jellege nem kérdéses a Márai életúton és életműben. Ennek fontos részei a beilleszkedési problémák az aktuális lakóhelyen, életformája eltűnt elemei (a megszokott sétahelyek, kiskocsmai- és kávéházi törzshelyek, az uszodák hiánya stb.) és a létbizonytalanság. Mindezek közös eredője az alkotásra témában, műfajban, hangsúlyokban megjelenő erős hatás. A korábbihoz egy kicsit hasonlító módon publicista csak néhány évig, 1952-ig tudott lenni, amíg a clevelandi *Szabadság* számára írt cikkeket, naplórészleteket. Eleve bizalmatlan volt az emigráns orgánumokkal szemben, mivel azok fenntartói általában valamely politikai csoportosuláshoz tartoztak, vagy egy másik magyar csoport *ellenében* jöttek létre. Ez és a napi anyagi gondok is indokolták, hogy a Szabad Európa Rádiónál az 1951-ben induló magyar adásnak egyik aktív résztvevője legyen. Természetesen az itt alkotó „publicista" hangneme nem tudott olyan színes lenni, mint a hazai újságíróé. Hiányzott ehhez a már említett életforma, de lehatárolta őt a rádió megkívánta tematika is, mely egyértelműen az amerikai politikai irányvonal által meghatározott volt. Így mégsem kerülhette el teljesen, hogy valamilyen érdekek szolgálatába állva fejtse ki tevékenységét, ugyanakkor nem engedett beleszólni felolvasásai tartalmi részébe. Mindez idővel megváltozott, amikor a SZER direktebb módon kezdett el politizálni, amit természetesen megkívánt alkalmazottjaitól is. Borbándi Gyula így jellemezte a folyamatot és Márai reakcióját: „[…] a hatvanas évek közepe táján a Rádió vezetősége úgy értékelte a magyarországi helyzetet, hogy ott valamiféle enyhülési folyamat indult meg, amihez természetesen a Rádiónak is alkalmazkodnia kell. […] Márai ezt nem vette figyelembe. Abból indult ki – nagyon helyesen –, hogy amikor elkezdte a műsorát, szabad kezet kapott abban, hogy miről és milyen véleményt nyilvánít.

▾

4 MÁRAI Sándor, „Egy pesszimista", Ujság, 1930. júl. 4., 4.

A hatvanas évek közepén azonban […] némely kérdésben nem volt azonos azzal, amit a Rádió akkori műsorpolitikája előírt. Ez pedig hol az egyik, hol a másik oldalon kellemetlen érzéseket szült. A korábbi, zavartalan viszony megváltozott, és ismervén Márait, majdnem természetesnek is vettük, hogy ő magára nézve semmiféle korlátozó előírást vagy ajánlást nem fogad el. […] abbahagyta a munkát, semhogy esetleg alkalmazkodnia kelljen a pillanatnyi helyzetnek megfelelő műsorpolitikához."[5]

Mindemellett felolvasásai hangneme is megváltozott hazai rádiós tevékenységéhez viszonyítva is: az otthoni rádióban „csevegésnek" nevezett műfaj az emigrációban minden szempontból életidegen volt. Az új körülmények között a tárgyszerű elemzés, könyvismertetés, politikai kommentár, ünnepi alkalommal a visszaemlékezés műfaja kapott hangsúlyosabb szerepet. Az „új műfajok" személyes alkalmazkodást is kívántak: „Az írók, akik a rádiónak írnak, elfelejtik, hogy nem olvasók, hanem hallgatók számára írnak, – tehát egészen más feszültségi töltést, hangsúlyt, szerkezeti cselekményt kell adni a mondott mondatnak, mint az írott mondatnak"[6] – írta naplójába. 1945-ben adott interjújában ezt mondta: „A mikrofon előtti beszélgetés is írás, csak a rádióban el kell mondani, mert nem lehet kinyomtatni."[7]

Ezek miatt is tartom kiemelt jelentőségűnek, hogy valamikor megjelenhessenek e felolvasások kötetben: nem csak a kiadatlanságuk miatt lehetnek izgalmasak, hanem Márai másfél évtizedének írói tematikáját, gondolkodásmódváltozásait, hazájához való viszonyát is jobban meg lehetne ismerni, és naplójával együtt (mindkét korpusz alkotásjellegével is számolva) olyan kulcsot adhatna az emigráns Márai megismeréséhez, mellyel e felolvasások szövege nélkül nem rendelkezhetünk.[8]

Emiatt választottam öt, eddig nem közölt szöveget a Szabad Európa Rádió 1957-es évéből[9]: az író születésének 125. évfordulóján legalább e hiánypótlással adózzunk személyének és életművének.

3. Bevezető sorok az író 1957-es felolvasásaihoz. A „megváltozott műfaj" jelleget jól példázza az alábbi öt felolvasás. Mindez abból is következik, hogy a rádiózás illékonyabb a napilapban megjelent tárcánál is: utóbbi is csak kérészéletű,

▾

5 Egyszemélyes emigráció (Miskolc: Bíbor, 2003), 92–93.

6 MÁRAI, A teljes napló 1950–51, szerk. MÉSZÁROS Tibor (Budapest: Helikon, 2009), 402.

7 BISZTRAY Kálmán, „Rádiófórum", Magyar Rádió, 1945. dec. 21., 12.

8 Ahogyan egy korábbi, jelen folyóiratban megjelent szövegközlés bevezetőjében jeleztem (MÉSZÁROS Tibor, „Vágy a teljes életmű után…", Forrás, 2004. febr., 22.), továbbra is csak vágy a Szabad Európa Rádió Márai-felolvasásainak teljes szövegkiadása.

9 Eddig a Helikon Kiadónál megjelent két köteten kívül (Fedőneve: Ulysses. I. [1951–1953], Budapest, 2014; Fedőneve: Ulysses. II. [1954–1955], Budapest, 2017) csak az 1956-os írásokat részben tartalmazó gyűjtemény (A forradalom előérzete. (Márai Sándor és 1956.), Budapest, 2016., valamennyi összeállítója MÉSZÁROS Tibor) látott napvilágot a felolvasásokból. Ha jobban tudatosulna az a tény, hogy az író sok felolvasása teljesen hasonló naplójához, talán nagyobb esélyt adnának azok megjelentetésének is.

„huszonnégyórás műfaj", de a nyomtatott jelleg miatt legalább a forma megőrzi azt. A rádió szava maradandó nyom nélkül hangzik el, a hallgató számára pillanathoz kötött mindaz, amit hall – ha éppen ott van a készülék előtt: az újra „kézbe vehetőséget" csak az ismétlés nyújtotta. (A rádióban elhangzó jegyzetei megjelenhettek volna a rádió lapjában nyomtatásban, de jogi vagy személyes okok miatt ez elmaradt.) Márai felolvasásainak tematikája legalább annyira szerteágazó, mint publicisztikája volt odahaza. E sokszínű tematikát az is biztosította, hogy az író számos rovatban tette közzé gondolatait 1951–1967 közötti felolvasásaiban. „Vasárnapi krónika című sorozatában elsősorban híreket, eseményeket kommentált, a Book of the week könyvrovata, a Letter from the West nyugati kulturális eseményeket bemutató adásai és a Diary of New York című műsorai voltak a legfontosabbak, melyeket egyéb, speciális programok egészítettek ki (Christmas Talk, New Year Talk.)[10] Ekkor is vannak kiemelt, többszörösen visszatérő témái (1956, a tömegember kérdése, új jelenségek a világban, frissen megjelent művek stb.), de mindvégig él benne a szándék a sokszínűségre, az állandó és örök témák mellett a világ folyton változó, hol meglepő, hol felháborító jelenségeinek megvitatására. Sokszor „hangosan gondolkodik", amikor egy választott témával értékrendjének alapelemeit akarja igazolni valamilyen aktuális esemény kapcsán, vagy azzal szemben. Ezeket értékelhetjük önigazolásként vagy értékekbe való kapaszkodásként is, ugyanakkor néha beigazolódtak félelmei vagy (többnyire pesszimista színezetű) meglátásai. Jelen közlésben ilyen Lajka kutya sorsa, illetve azon keresztül az ember felelősségérzetének hanyatló tendenciája, a reábízottakkal szembeni felelősség elcsalása a remélt haszon reményében.

A publicista Márait itthoni korszakában (ahogyan korábban utaltam rá) az „élményzsákmányoló" jelzővel illette barátja, Nagy Endre a *Bolhapiac* című kötet okán.[11] Az emigrációban az írónak valószínűleg ez az alaptulajdonsága változott meg legerőteljesebben, mivel sem nevezett zsákmányolásra alkalmas helyszín, sem az ehhez természetes módon társuló kedv nem állt az író rendelkezésére. Ahogyan Márai fogalmazta: „L. kérdi, most, amikor felhagytam a rádióelőadásokkal, nem hiányzik-e az újságírás. Igen és nem. Bizonyos, hogy az a fajta újságírás, amelyet egy életen át műveltem, személyesen a legközelebb volt hozzám, mint műfaj – de az is bizonyos, hogy jobb hallgatni, amikor nem tudja az ember, kihez beszél."[12]

a.: Az időrendben első szövegblokk teljesen naplóját idézi, tartalmilag és formailag egyaránt, sokszínű, jelent és múltat egyaránt elemző és a jelenével inkább kritikus. Írói szemléletét tükrözi, hogy Toscanini halála (New York, 1957. január

▾

10 MÉSZÁROS, Egy 20. századi, 583. A téma monografikus feldolgozása: KECZÁN Mariann, „Mind kántál, aki sorsot örökölt" (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2008), 316 p.

11 NAGY Endre, „Bolhapiac. Márai Sándor könyve", Nyugat, 1934. dec. 1–16., 605.

12 MÁRAI Sándor, A teljes napló 1967–69, szerk. MÉSZÁROS Tibor (Budapest: Helikon, 2014), 139.

16.) kapcsán kiemeli a személyiség szerepét és tömegfelettiségét. Úgy látja, a neves karmester életműve kiemelkedő, de „emberi hozadéka" jelentősebb. E gondolat igazolására azt a megoldást választja, hogy felnagyítja, „közüggyé" teszi Toscanini elhunytát, hogy saját értékrendjét, világlátását tegye meg alapvető értékelési ponttá és így mintegy „közösen" lehet elsiratni az olasz művészt.

Ugyanígy ürügy számára Eisenhower újraválasztása is, hogy elmondhassa: a személyiség képes győzni a tömeg ellenében is („egy ember, akiben hisz egy nagy nép többsége") és állítása nyomatékosítására az emigráns Kossuthot állítja párhuzamba. Csak tovább emeli e győzelem értékét Márai szemében, hogy az amerikaiak másodszor is őt választották elnökké szívrohama és csípőműtéte ellenére. Más kérdés, hogyan élt az íróban a *felolvasáson túl* Eisenhower, aki a magyar forradalomban inkább gátat látott a választások miatt, mint egy segítségadási lehetőséget, miközben éppen 1957-ben lép majd életbe az elnök nevével fémjelzett doktrína, mely *általában* ígért segítséget a kommunista terjeszkedéssel szemben, de intézkedése ténylegesen a közel-keleti államokra korlátozódott.

Érdekes megoldás, ahogyan a Nautilus atomtengeralattjáró hírét összekapcsolja a direkt rombolással. A Nautilus a világ első atommeghajtású vízi járműve volt, 1954-ben bocsátották vízre. A nukleáris meghajtás hihetetlenül megnövelte a tengeralattjáró hatótávolságát, ehhez ráadásul mindössze néhány gramm hasadóanyagra volt szükség. 1958-ban e jármű haladt át elsőként az északi sarki jégpáncél alatt. Az író csodálatát fejezi ki a tudomány és a technika, a haladás láttán, miközben a közlekedést biztosító atommeghajtásról összetett a véleménye, az atomháború réme korábban naplóiban, illetve a *Halotti beszéd*ben is megjelenik.

Nem lehetetlen, hogy e téma felvetése annak ürügyéül szolgált, hogy az értelmetlen pusztításról szóljon, ami lehet egy könyvtárban elhelyezett pokolgép vagy a Mona Lisát veszélyeztető őrült tette. Márai ez utóbbi kapcsán sem hagy minket kétségben: aki ilyet tesz egy remekművel, csak őrült lehet, legyen bármilyen magyarázata tettének. Különösen nehéz az író e rövid bejegyzését olvasni akkor, amikor a mai elkövetők (nevezzék őket klíma aktivistának vagy bármi másnak), sem tudják *épeszű* magyarázatát adni cselekedetüknek, amikor például levessel öntenek le egy posztimpresszionista alkotást vagy vörös festékkel, ragasztóval kennek be egy pótolhatatlan művet, mintha *pusztítással igazolni lehetne* egy másik pusztítás jogtalanságát. Egy társadalom éretlenségének a jele, ha ezek megfékezésére nincs eszköze, mint manapság tapasztalható.[13]

A magyar írók segélykiáltása kétszer is szerepel jelen felolvasás-válogatásban. E rövid bejegyzésnél csak annyit jegyeznék meg, hogy ismét úgy mutatja be a világ

▾

13 Szomorúan gazdag példatár olvasható az alábbi cikkben. Épeszű ember nem vázol fel ilyen dilemmát: Mi a legfontosabb? A művészet vagy az egészséges és fenntartható élelmiszerhez való jog? (https://index.hu/kulfold/2024/01/28/parizs-mona-lisa-tuntetok-klimaaktivistak/ Utolsó letöltés: 2024.11.30.)

got, mint amely komolyan foglalkozik az írók 1956-os állásfoglalásával és tűnődve várja: vajon mi kerül ki tolluk alól, ha ilyen tettre voltak képesek. Mindez inkább az író vágya, „olvasata", mint valóság, ugyanakkor fontos adalék saját gondolkodásmódjáról, hiszen rövidesen (kevés kivételtől eltekintve) már ő sem hősnek látja őket, sokkal inkább kollaboránsnak. Ugyanehhez a témához kapcsolódik az általa kézbe vett *Der Monat* című folyóirat 1956 decemberi száma is, melyben ezúttal nem egy írás, hanem egy fotó ragadta meg figyelmét. E kapcsán érdemes felfigyelni arra, hogy a parancsnok *szükségszerűen* hasonlít a két főbűnösre, mert egy személyben megtestesíti azokat. (A fotót megtekintve egyébként a mai szemlélőnek nem jut eszébe Rákosi portréja…) A tiszt bemutatásakor saját, összetett jellegű leányfalui tapasztalatait is beleírja e gondolatfüzérbe, hogy igazolja látásmódját és azt érzékeltesse: ő már ismeri őket, tudja, milyenek és véleményét azzal is kifejezi, hogy lefokozza a parancsnokot: őrnagyból, ezredesből továbbszolgáló őrmester lesz.[14]

b.: A második szöveg a magyar írók kiáltványával foglalkozik. A *Gond és hitvallás*t szerzője, Tamási Áron a Magyar Írók Szövetsége 1956. december 28-án tartott taggyűlésén olvasta fel. Következő év júliusában Tamásit beidézték a Gyorskocsi utcába és tanúként hallgatták ki a forradalomban játszott szerepével kapcsolatban, pedig e vallomás csak szellemi-erkölcsi kiállás valódi értékek mellett. Azért olyan fontos Márainak e nyilatkozat, mert az a fajta gondolkodásmód és tartás csillan meg benne, mely a messzi távolban is lelkesítő számára. Olyan eszmék ezek, melyek néha enyhítettek is az író kritikus véleményén az otthon maradt alkotókkal kapcsolatban: „Egy ezredév alatt sok zivatar verte nemzetünket, de a zivatarok borújában is két fény mindig hű maradt hozzá. Az egyik a nemzet csillaga, mely vészek idején is áttört fényével a homályon, a másik pedig virrasztó költőink fáklyafénye, mely a magyarság számára ma is tanítás. […] Ha egy évtizedre visszatekintünk erről a halomról, szenvedőnek és vágyakozónak látjuk a népet. Szenvedett, mert korának eszméit, melyeket tíz év előtt reménnyel üdvözölt, idegen formában és zsarnoki módon akarták életévé tenni. […] a szovjet kormányzat történelmi tévedést követett el, amikor vérrel festette meg forrásunk vizét. […] nemzeti függetlenség nélkül kedvszegett a munkás és a paraszt, a kéz és az értelem, egészséges társadalom nélkül pedig nem gyarapszik a közös vagyon. […] Hűséget fogadunk a zászló előtt, mely jelezte nekünk, hogy a nép forradalmi egységéből a nemzet újjászületett. Ebben a hűségben hitvallásunk alapján gon-

▾

14 A folyóiratban Ernst Halperin Bei de ungarischen Jugend című írását öt fotó illusztrálja, az író által említett kép duplaoldalas.

dozni és védeni fogjuk a magyarság szellemét."[15] Az 1848-as forradalmat jellemző emelkedettség, az írók erkölcsi felelősségvállalása, a szovjet megszállás és vérontás elleni felszólalás Márai SZER-felolvasásait is jellemezték, különösen a forradalom alatt elhangzottakat. Időnként azonban az írót is a politikai naivitás jellemezte, ami Tamási gondolatai között is megjelent: „Győzzük meg együtt a politika vezetőit, hogy a politika nem lehet öncélú, hanem csak eszköz a nép üdvére, s késztessük őket arra, hogy a magyarság egységes óhaja szerint használják ezt az eszközt."[16] A ráció helyett azonban sokféle eszközzel elért elhallgattatás következett. Éppen ezért idézi Milovan Gyilaszt Márai, aki 1956-tól börtönben ült, pedig Titot támogató, hithű kommunista volt: „A magyar forradalom megmutatta azt az utat, melyet a többi kommunista országnak elébb-utóbb követnie kell. A kommunizmus soha többé nem tud felgyógyulni a sebekből, melyeket a magyar forradalom ütött rajta." Gyilaszt is elhallgattatták, ami nem csoda, hiszen *Az új osztály* című munkájában olyan gondolatokat vetett fel, hogy a forradalom keveset ígér, de a kommunista forradalom adta eddig a legkevesebbet, ezért a kommunizmus ideje lejárt, távoznia kell. Márai soraiban is több a reménykedés, a vágy a kommunizmus bukását illetően, mint az valóság lehetett volna.

Márai felfogásában a „megtért kommunista" megbocsátást kap, mert belátta tévedését és ha (minden következménnyel) ki is mondta ezt, rehabilitálta önmagát. Ugyanakkor elfogadhatatlan számára a közömbös magatartás, mert képviselőiből előbb-utóbb társutasok, koegzisztenciások, végül teljesen megalkuvók lesznek. Ezért zárja e felolvasását a szintén a kommunizmus áldozatává vált Bruno Jaszenszkij regényével, illetve annak Márai számára örök tanulsággal szolgáló gondolatával: a közömbösektől kell félni, mert ők hallgatólagos beleegyezésüket adják az áruláshoz, a gyilkoláshoz. Ez a forrása naplója ítéleteinek az általa koegzisztenciás személyekkel kapcsolatban: „Illyés Gyula és Kodály Zoltán, a hazai ellenállási mozgalom legjobban fizetett ellenállói (a kommunisták fizetik őket, hogy ellenálljanak) külföldön utazgatnak. A »koegzisztenciás« fázisnak ezek a fizetett ügynökei, tudva-tudatlan, az újkori történelem egyik legveszedelmesebb vállalkozásának alkalmazottai."[17]

c.: A *Nyugati levelek* február 27-i felolvasása ismét naplójellegű, többféle témát bemutató. Az adás szerepe, művészete kapcsán az érett ember látásmódja nyilvánul meg: a Vico-indiánok Amerika általi civilizálásának lehetőségeiről elmélkedik. Ennek természetesen az erkölcsi vonatkozása fontos számára: az ember a

▾

15 Közlése: Századvég, 1987. 4–5. sz., 86–87.

16 Uo.

17 MÁRAI Sándor, A teljes napló 1964–66, szerk. Mészáros Tibor (Budapest: Helikon, 2013), 103. Az író feleségének naplója szerint még szovjet filmet sem volt hajlandó megnézni Márai, függetlenül annak értékétől. (Vö. MÁRAI Ilona, Betűbe zárva. Napló 1965–1979. II. köt., 537. /1975. VIII. 9./)

történelem folyamán a legtöbbször kirabolni ment egy népet, ezúttal valaki adni akar, ezért ezt is tanulni kell. Furcsa gondolatok ezek, amikor Márai maga is szóvá tette, hogy az Egyesült Államok nem segítette érdemben Magyarországot 1956-ban és furcsa azért is, mert az író tudta, hogy az érdek a legtöbbször megfertőzi az adás gesztusát, különösen egy világhatalom esetében.

A modern embernek ugyanakkor nem kell tanulni sem a sikolyt, sem a félelmet. Edvard Munch *A sikoly* és *Szorongás* című képeinek témája beleégett a 20. századi ember tudatába, nem véletlenül válhatott a norvég festőművész legismertebb művévé az előbbi. A *Szorongás* a modern után a posztmodern ember sajátja is. Az író számára a világban tapasztalható jelenségek mellett mindkét témát felidézte a New York-i élet, az amerikai életfelfogással szembeni hozzáállása, de saját emigráns léte is. Így valósult meg életében a két híres kép tematikája: *A sikoly* a személy által átélt borzalmakat jeleníti meg, a *Szorongás* ugyanennek a létélménynek a kollektív megnyilvánulására utal.

Felolvasásában megemlékezik Neumann János haláláról és elemzi az Egyesült Államok népességének alakulását. Úgy gondolja, hogy Eisenhower elnöksége is oka a számszerű gyarapodásnak[18]: mindezt fejlődésként, a hatalom megerősítéseként, pozitív fejleményként értékeli. Utolsó témája is túl időszerű volt 1957-ben: az orwelli jelenségeket mindig szóvá tette, különösen, ha egy új találmány a magánéletet veszélyeztette. A drót nélküli hangfelvevő lehetősége olyan újdonság, mely az intimitás pusztulását jelentő, az emberi élet lényegét befolyásoló újabb tényező. Idehaza még arról írt, hogy mennyire zavaró, ha valaki a szomszédban lakik és a falon keresztül, láthatatlanul, de részese az én életemnek is. „A viszony, mely szomszédok között kialakul, teljesen meddő, s ugyanakkor félelmesen bensőséges. A testi és lelki életközösségnek ez a különös válfaja természetes indulatokat kelt az emberi lélekben. Egészen együtt élni valakivel, akihez semmi közünk nincs: ez a legnagyobb emberi feladatok egyike.[19]"

Ugyanígy az intimitás, a személyes kapcsolatok halálát látja majd a telefon megjelenésében: e készülék „végtelenül kitágította az emberi érintkezés határlehetőségeit és ugyanakkor személytelenítette az emberi kapcsolatokat. Más az, ha felvesszük a kagylót és ötezer kilométer távolban közöljük a hívott féllel, hogy veszedelmes hülye, és más, ha ezt a kevéssé hízelgő közlést szemtől szembe mondjuk meg valakinek. Nagy ajándék a telefon, de nagy árat kellett érte fizetni, a társalgás varázsos műfaját."[20] E példák még arra utalnak, hogy a másik emberrel való kapcsolatunk szegényebbé vált a technika által, illetve sokszor illetéktelen behatolónak érezzük a másik embert, a lehallgatás lehetősége viszont akaratun-

▾

18 1961-ben, csaknem 184 millió lakosa volt az USA-nak.

19 MÁRAI Sándor, „Szomszéd", in MÁRAI Sándor, Medvetánc (Budapest: Révai, 1945), 19.

20 Idézi HALÁSZ Péter, „Az emigráns író utolsó évei", Népszabadság, 1999. febr. 20., 16.

kon, tudtunkon kívül foszt meg személyes titkainktól. Nem csak e téma, hanem a most közölt írások többje kapcsán feltehető a kérdés: mit gondolna, írna ma Márai Sándor?

d. A március 27-i Nyugati levelek közül az első szöveg Charles Lindbergh-gel foglalkozik, akinek Párizsba érkezésekor Márai is ott volt a Le Bourget-i repülőtéren. Ebben így jellemezte az Atlanti-óceánt átszelő hős érkezését: „Hárman feltornásznak a tetőre, föltépik a kabin fedőlapját. Három pár kar nyúl be a kabinba, kiemelnek egy testet, először egy bőrsapkát, aztán egy fejet, aztán egy hosszú testet. Ez Lindbergh. Ketten tartják. Nem bír állni. Ráborul arra, aki tartja, s a két karja úgy esik végig a másik testen, mint a régi képeken, amiknek ez a címe: »Levétel a keresztről.«"[21] Máskor arról írt, hogy igazi rekord, amit a Spirit of Saint Louis pilótája művelt, hatalmas vállalkozás volt annak keretei, lehetőségei miatt. Ez adja felolvasása témáját, mert az emberi méretek kezdenek eltűnni: az új Boeing 707-es már hat órán belül átszeli az észak-amerikai kontinenst. Technikai szempontból bámulatos Lindbergh teljesítménye, de nem veszítünk-e emberségünkből a léptékek megváltozása miatt? Egy filológiai érdekesség: 1927-ben arról írt, hogy „Egy kis fekete macskát akart csak magával vinni, de erről is lebeszélték, mert félős volt, hogy a macska az úton meghűl a nagy hidegben…"[22] Jelen felolvasásban viszont az hangzott el, hogy vele volt a macska. Márai gyakran élt azzal a lehetősséggel (főleg publicisztikájában), hogy a „tényeket" az aktuális írás kedvéért megváltoztatta, de az is elképzelhető (erre is számos példa akad), hogy évek múltán rosszul emlékezett egy tényre.

Betsy, a művész majom a naplóolvasó számára ismerősen hat: „A New York-i 78. utca egyik képkiállítási termében megnyílt annak a hároméves cincinnati-városbeli születésű, Beauty nevű csimpánznak képkiállítása, aki absztrakt képeket fest. Mintegy negyven képet adtak el már az első napon, $ 25 és $ 95 között váltakozott a képek vételára. A hírrel egy időben közlik a lapok, hogy Picasso 80 éves. A Mester néhány új absztrakt alkotásának színes másolatait is bemutatják. Picasso nagy hatással volt korára."[23] Azt gondolhatnánk, ami megint csak jellemzi Márai alkotói módszerét, hogy az 1957-es felolvasásból később, kis változtatással (Betsy→Beauty) naplóbejegyzés született, itt azonban nem erről van szó. Mindkét „művész-majom" létezett és magas áron keltek el egy idő után képeik. Ugyanakkor a most idézett naplórészlet is utal arra, amit Márai szeretett hangsúlyozni: számára nem sok különbség van a művészhajlamú csimpánzok és például Picasso egyes korszakainak alkotásai között. (Picassoról szinte csak 1956-os meg-

▾

21 MÁRAI Sándor, „Lindbergh, az outsider", Ujság, 1927. máj. 25., 5–6.

22 Uo.

23 MÁRAI Sándor, A teljes napló 1961–63, szerk. Mészáros Tibor (Budapest: Helikon, 2012), 155–156. Jelen szövegközlésben is ironizál, amikor „absztrakt majomról" ír.

nyilvánulása kapcsán írt pozitívan.) Sem az absztrakt festészet, sem az avantgárd irodalom (például a *Magyar Műhely* című folyóirat) nem kapott elismerő sorokat az írótól, mindkettőt szemfényvesztésnek tartotta. Álljon e téma zárásául egy hír: egy csimpánz munkái közül néhányat Pablo Picasso, Joan Miró és Edinburgh hercege vásárolt meg…[24]

Márai értékelésében különböző kategóriába kerültek az írók: „Van, akit bírálva is szeret (Gide, Julien Green), van, akinek megítélésében gyökeresen másként gondolkodott egy idő után (Thomas Mann, Hermann Hesse), és van, akit hol dicsér, hol kritizál (Joyce)."[25] James Joyce-hoz ellentmondásos viszony fűzte az írót, hol dicsérte, hol kritizálta őt, de nem igazán jutott dűlőre az ír szerző személyével és életművével kapcsolatban. Ennél sokkal egyértelműbb a rockzenével kapcsolatos véleménye: kórtünetszerű jelenséget lát benne, a kultúra hanyatlásának újabb jelét, még inkább kor- és kórtünetet, a Nyugat alkonyának egyik végső megnyilvánulását, mivel az új típusú zenéért rajongó emberek megjelenése sem emberi már számára. Az öregedő, más kultúrában és műveltségben nevelkedett ember látásmódja ez, aki számára a zenére rángó fiatalok, mint látvány ugyanazt képviselik, mint a televízió, a túltápláltság – egy új világ keletkezését és egy másik, a sajátja eltűnését.

e.: Az utolsó felolvasáshoz érdemes röviden felidézni az író állatokhoz, köztük a kutyákhoz való viszonyulását.[26] Több írásában az állat *szánja* az embert; e fordított látásmód szembesítő, ugyanakkor az emberi lét alantas vagy szánni való helyzetének empatikus megfogalmazása is. Például így látja a rács mögül *egy vadállat* a ketrece előtt álló embert: „Aztán feláll, köszönés nélkül visszavonul, magamra hagy szomorú ketrecemben a rács mögött."[27] Gyakran párhuzamos történet vagy a közös sors adja a témát az író számára. Előbbire példa *Az állatok* című cikke: „Ismerek egy nyugalmazott vámtisztet, aki nyáron minden délután eleséget visz Óbudára egy rokkant, ellátatlan, szomorú szamárnak. Ismerek egy idős hölgyet, aki ősszel füvészollóval személyesen lekaszálja villája kertjében a füvet, batyuba köti a takarmányt, keres egy szegény lovat és odaadja neki. […] A szenvedés mélyen áthat minden életet, le az öntudat aljáig, a birkák és a házinyulak idegrendszeréig. Aki és ami él, az szenved s ha kapcsolatba kerül az emberrel, különösen szenved. Ezt érzik s lelkükben ezért szolidárisak kissé az állatokkal a költők és a gyermekek."[28] Egyfajta sorsközösség jelenik meg írásaiban például a halál kap-

▾

24 https://edition.cnn.com/style/article/chimp-paintings-on-sale-scli-intl/index.html. Utolsó letöltés: 2024.12.01.

25 MÉSZÁROS, Egy 20. századi, 692.

26 Márai állatokkal kapcsolatos műveinek összefoglalása: MÉSZÁROS Tibor, „Az állatok királya – a kutya. Szerény bestiárium Márai Sándor művei alapján", in Nagy az Isten állatkertje… Állatságok a magyar irodalom és művelődéstörténetben (Nyíregyháza: Móricz Zsigmond Kulturális Egyesület, 2019), 158–180.

27 MÁRAI Sándor, „A párduc unja magát", Ujság, 1929. dec. 10., 4.

28 MÁRAI Sándor, „Az állatok", Ujság, 1935. márc. 27., 13.

csán, amikor az állatkert csimpánza, Maxi öngyilkos lett. Publicisztikájára jellemzően itt sem csak a gyász hangja szólal meg, hanem az iróniáé is. „Maxi csimpánz volt, nős volt és fogoly volt; sokkal többet a gyász kenetteljes pillanatában sem tudok mondani róla E három körülmény összessége mindenesetre ok volt arra, hogy ne bírja el az életet. […] Többet veszekedtek, mint csókolóztak; de meg kell érteni egy ilyen csimpánzt is, összezárva egy ketrecben örök időkre egy nővel, idegenben! […] Egy napon azt mondta, majomul: hát ebből elég. […] Pontosan azt nem bírja, mint mi, emberek: a reménytelenséget, a fogságot, a szerelmet. Kezet a szívre, majmok és emberek: nem volt Maxinak igaza?"[29] Máskor egy emberi léthelyzet kifejezői az állatok, az akváriumot látva ezt jegyzi le az író: „engem miért nem kérdez senki, hogy milyen hőmérsékletben tudok csak élni? Engem miért nem kérdeznek, hogy milyen hőfok alatt vagy felett döglöm meg, miért?"[30]

Írásaiban kiemelt szerepet kapott a kutya, mely lénnyel ő maga is jó kapcsolatot ápolt, név szerint ismerjük Csutora és Jimmy King nevű egykori kutyáit. Általában az ember társaként mutatja be őket, akik szemtanúi szánalmas tetteknek (pl. *Teddy* című elbeszélés) éppúgy, mint botlásoknak vagy nevetséges hétköznapi szituációknak (*Csutora*). E kapcsolat bármely jellemzőjét is emeli ki, az a tény sohasem válik kérdésessé, hogy *társak vagyunk*, még akkor is, ha kutya-regénye elején ott a figyelmeztetés: *Cave canem*, azaz *Óvakodj a harapós kutyától!* Sárközi György meglátása szerint e regényben „…író és kutya közösen szemlélődnek, s ha szabad így mondani: közösen tépelődnek, – az író alázatosan lehajol kissé emberségéből a kutya ösztönösebb lényéhez, de az állat is fölemelkedik némiképp az intellektus világába. Mindketten engednek egy keveset önmagukból s evvel egy harmadik, különös varázsú nézőpont keletkezik."[31]

E hosszabb felvezetés Lajka kutya sorsának bemutatása előtt jól mutatja, hogy Márai általában *viszonyban* értelemezi ember és állat kapcsolatát és többször utal arra, hogy az ember felelőssége jelentős a rá bízott teremtmények kapcsán. Ezért amikor Lajkát fellőtték az űrbe 1957. november 3-án, az előbb vázolt szempontok mellett szinte vallásfilozófiai elmélkedést nyújt az esemény kapcsán. Összekapcsolja a kutya céltalan keringését az emberi céltalansággal és (az írótól már ismert módon) azt sugallja, hogy az ember igazi feladata önmagában és önmagával van, a világűr unalmas és üres ehhez képest, így utalva Kantra (A csillagos ég fölöttem, az erkölcsi törvény bennem). Lajka sorsa Márai értelmezésében szükségszerűen tragikus: olyan korban, melyben egy kísérlet ártatlan áldozata lett, emberek sokasága is ugyanerre a sorsra jutott a kommunizmusnak köszönhetően. A kutya elmélkedésének egyik fő gondolata („Mit is akartak velem, amikor

▾

29 MÁRAI Sándor, „Műsoron kívül", Ujság, 1936. ápr. 18., 5.
30 MÁRAI Sándor, „Helyrajz", Prágai Magyar Hírlap, 1930. nov. 30., 4.
31 SÁRKÖZI György, „Csutora", Nyugat, 1932. okt. 1., 337.

megkérdezésem nélkül kényszerítettek, hogy elmenjek a világűrbe?") óhatatlanul az e korban idegenbe, száműzetésbe kényszerített tömegeket idézi, akik hasonló kérdéseket tettek fel maguknak. Másik „gondolata" is jellegzetes: „Már nem tudok semmit, csak azt értem még, hogy az ember kezében és közelében minden félelmesen megváltozik." A végest örök értékké emelő befejező sorok („Csak a végesnek van célja") és Pascal említése is Márai szemléletének jellemző vonásai. Nem mellesleg, a felolvasásban feltűnik 1956 után jellemzően használt álneve, Candidus, melynek jelentése „fehér", „ragyogó".

„Gyufaszálnyi világosságot gyújtani, napról napra..." – idéztem bevezető tanulmányom elején az újságírásról szóló cikk részletét. Írása későbbi szemelvénye utal arra a szituációra is, melyben a most először közlésre kerülő felolvasások születtek: „A nyomtatott szóban van valami bizalmas, személyes, amit nem pótol a képszerű látás, sem a hallás akusztikai élménye."[32] Ennek tudatában élve írta és olvasta fel Márai Sándor tizenhat éven át „hangzó publicisztikáját" a Szabad Európa Rádióban. Tudta, hogy ez a hivatása, ezt kell tennie és bár a nyomtatott újság hiányában elveszítette az olvasóval történő cinkos összekacsintás lehetőségét, írói feladata változatlan maradt a rádióban is:

„Az újságíró úgy beszél olvasójával, mint személyes ismerőssel: bizalmasan és közvetlenül.

– Nézd, ez és ez történt – mondja. – Mit gondolsz, segíthetünk még?..."[33]

32 MÁRAI, „Ujságot írni", 6.
33 Uo.

Márai Sándor

Felolvasások 1957-ből

Radio Free Europe
Hungarian Desk
New York
Program Title: Diary of New York – C-20
Air Date: Jan 30., 1957.
Length: 14' 20"
Author: Sándor Márai

ANNCR:
Márai Sándor olvassa fel naplójegyzeteit

NARR:
Az éjszaka, amikor Toscanini meghalt, húszfokos hideg volt és esett a hó. New Yorkban reggel fagyoskodó emberek botorkáltak a hóban. És ebben a nagy városban, ahol néha úgy tetszik, a nagyvilág minden nyugtalanságát kiáltják az újságcímek és a rádiók a lakosok eszméletébe és fülébe, ahol egyféle állandósult számvetés van a világ kis és nagy népeinek sorsát illetően, ez a hír, Toscanini halálhíre, különös visszhangot keltett. Az emberek itt megszokták, hogy népek, országok, földrészek sorsát tudatosítsák. A hír, hogy egy töpörödött aggastyán, Toscanini, élete 89-ik esztendejében éjszaka csendesen elaludt, inkább vigasztaló, mint tragikus. Egy ember megélte a teljes életet. Fájdalom nélkül halt meg. A vezénylőpálcát már évekkel ezelőtt letette. Életműve, hála az újkori hangrögzítő szerkezeteknek, időtlen időkön át megmarad az emberiség számára, mint nagy ajándék. Miért hogy nagyon sokan ilyen személyesen gyászolta [így!] Toscanini halálát? E század egyik legnagyobb zenei mestere volt, de nagy karmesterek voltak, vannak és lesznek is. Ez az öreg, különc ember már évek óta teljes visszavonultságban élt New York egyik külső kerületének csendes házában a nagy folyó, a Hudson partján. Most, amikor meghalt, az emberek egy pillanatra felnéztek. A nagyvilág és a magánélet ezer gondja közepette sokan úgy érezték, valami jóvátehetetlen történt, amikor ez az aggastyán behunyta a szemét. A tömegek korában a nagy, a feltétlen egyéniség halála felett érzett veszteség megdöbbenése volt ez az érzés. Toscanini egyéniség volt. Ő nem hitt abban, hogy a tömörülésben van az erő. Abban hitt, hogy a magányban, az egyéniségben, a magányos lélek következetességében van az erő. És ezt a hitet és erőt egy matuzsálemi élet nagy erőfeszítései során kérlelhetetlen akarattal adta át munkatársainak, a zenészeknek, hallgatóinak, a világnak. Meghalt egy ember, aki az egyéniség szabadságának,

tehát az emberi dignitás feltételének egy életmű következetességével adott kifejezést. És ez már nagyon ritka.

– Bridge –

Amikor Eisenhower e hideg januárvégi napok egyikén megesküdött, hogy az amerikai alkotmány törvénye szerint, ha a sors is úgy akarja, további négy éven át szolgálja az amerikai népet, nem egy nagy párt vezére esküdött fel egy nagy birodalom legfelsőbb tisztségére, hanem egy ember, akiben hisz egy nagy nép többsége. A köztársasági párt, amelynek Eisenhower tagja és vezére, nem erősödött a választási küzdelemben. Eisenhower igen. A tömegek korában megint egyszer ő a példa, hogy a döntő pillanatokban a személyiség mondja ki a döntő szót és a tömegektől nem a párt, nem is az elv, hanem a személyiség kapja meg a bizalmat. Egy ember, aki nem készült erre a szerepre, személyiségével megszerezte egy nagy nép bizalmát. Eisenhower és az amerikai választó tömegek kapcsolatában van egyféle különös pártonkívüli, politikától független emberi vonás. Bíznak benne és hisznek neki. Lincoln, aki másféle egyéniség volt, más módon, de ugyancsak személyiségével hatott Amerikára. Ha magyar példát keresünk, Eisenhower és az amerikai nép viszonya leginkább Kossuth és a magyar nép kapcsolataira emlékeztet. Mint Kossuthot a magyar nép, úgy Eisenhowert is szereti az amerikai nép. Bírálják, de úgy érzik, sajátosan hozzájuk tartozik, azonos velük, a néppel. A személyben bíznak akkor is, amikor politikáját bírálják.

– Bridge –

Egy fekete hajótest, a Nautilus nevű amerikai tengeralattjáró, amelyet atomerő hajt, a viharos januári tengerekről megtért most egy kikötőbe, ahol újra töltik a reaktorát. Ez a hajó egy esztendeig volt úton. Mintegy nyolcvanezer kilométert utazott és egyetlenegyszer sem vett fel útközben üzemanyagot, tehát kétszer megkerülte a földgolyót. A nyolcvanezer kilométeres út legnagyobb részét a tengerszint alatt tette meg. Az amerikai haditengerészet hivatalos jelentése szerint az atomhajó minden értelemben tökéletesen beváltotta a reményeket. Egy éven át maximális sebességgel haladt a világtengereken át, a reaktor semmiféle káros sugárzását nem észlelték a hajón, s évekig utazhatna még az eredeti töltéssel, inkább csak kísérleti célokból vizsgálják a kikötőben. Ha felnézünk egy pillanatra a magunk életének tragikus és komor valóságából, ez a hír mond valamit. Az elmúlt hónapokban az emberi galádság, esztelen kegyetlenség, mindenre elszánt árulás olyan tragikumát élte meg a magyarság és az egész világ, amilyen végzetes fordulatra kevés példa van az újkori történelemben. Egy világkép összeomlott, a hidegháborús, barátkozós, coexistenciás [így!] díszlet semmivé lett, amikor a magyar szabadságharcot egy nagyhatalom tankjai megrohanták és legázolták. Mindaz, amire ez a nagyhatalom az elmúlt negyven évben felépített egy társadalmi, gazdasági és politikai világké-

pet, új értelmet kapott ennek a merényletnek távlatában. És ugyanakkor a téli tengereken hangtalanul úszott egy hajó, amelynek alkotói bebizonyították, hogy az emberiség most már valóságosan és a gyakorlatban birtokosa egy energiának, amely az ismert világkép minden tragikus ellentétje fölött meg tudja indítani az emberiség egésze számára egy új, gazdag korszak termelési láncreakcióját. A Nautilus valóság és bizonyíték arra, hogy megvalósult egy energiaforrás, amely nemcsak föltétlenül pusztít, hanem föltétlenül alkot is. Lehet, hogy mind vakok vagyunk és nem látjuk, ami már a kezünkben van?

– Bridge –

Mert az ember mindig legalább úgy akar pusztítani, mint teremteni. A végső szót talán mégsem a technikus mondja ki, hanem a nevelő, vagy az idegorvos, vagy a költő. Talán a nők. Száz év előtt voltak a géprombolók. Az a másfajta romboló, a képromboló, aki e hetekben a párizsi Louvre Múzeum egyik termében követ dobott a Mona Lisa festményre, természetesen őrült. Aminthogy bizonyosan őrült az a titokzatos alak, aki e hetekben megint egyszer bombát helyezett el a New York-i könyvtárak, mozik alagsorában, teljesen céltalanul, csak azért, hogy pusztítson. Az agresszió, amely az őrület hőfokában céltalanná változik, olyan veszélyes lesz, mint az atomerő.

– Bridge –

Három hónappal a pillanat után, amikor a budapesti rádióban elhangzott a magyar írók segélykiáltása, az önvád és a közvád nagy szellemi karéneke még nem hallgatott el a világban. De a magyar írók elhallgattak. És a nagy számvetésből, melyet a magyar tragédia világszerte felidézett, mind gyakrabban kihangzott egy kérdés. Kik ezek az írók? – kérdezték bűntudatosan egyes nyugati szellemek. Miért, hogy eddig nem tudtunk róluk? Hogyan lehet, hogy emberek, akiknek szelleme és lelkiismerete elég erős volt megrázkódtatni egy világot, csaknem ismeretlenek a világ számára? Miféle műveket alkottak ezek az emberek, milyen lehet az a szellemiség, az az irodalom, amely ilyen erővel tudott példát adni az emberiségnek, a világszellemnek? Ez a viszolygó, különös kérdés elhangzik mostanában. Az udvarias biccentés, amelyet a magyar irodalom eddig kapott a világban, Petőfi nevének említése, egy magányos nyelv szellemiségének inkább csak exotikus [így!] érdekessége, ez mind megváltozott az elmúlt hónapokban. A tragikus csendben, amelyre az otthoni szellemiség most kényszerül, nemcsak sorsok érlelődnek, hanem művek is. Azok az írók, költők, akik három hónap előtt a rádióban a világ lelkiismeretét riasztották, most egyedül vannak szellemük és sorsuk nagy problémáival. Írnak-e a némaságban – és mit? A világ várja a magyar műveket, mint talán eddig soha még.

– Bridge –

A megmérhetetlenül sok fénykép, aztán képes kiadvány, film, amely a magyar szabadságharc nagy perében a perdöntő bizonyítékokhoz tartozik, ennek a tiszta és nagy forradalomnak sokféle arcát mutatta, a szó mindenféle értelmében. A sok helyszínen, néha életveszélyek közepette készült fénykép között van egy, amely azért meglepő, mert úgyszólván mindent elmond, amikor egy szót sem szól a forradalomról. Ez a kép nem a barikádot, a küzdő szabadságharcosokat, a fegyvert fogott gyermekeket mutatja, hanem egy orosz katonai osztagot, egy perccel a pillanat előtt, amikor a tank rohamra indul egy budapesti utca ellen. A *Monat* című német folyóirat decemberi kiadványában látható ez a kép a 16-ik és 17-ik szövegoldal között. Egy orosz tank orra látszik a képen, aztán tíz szovjet katona afféle „pihenj!" helyzetben, egy budapesti házfal, s a csoport közepén a parancsnok. Ez minden. A parancsnok zömök ember, Rákosira és Hruscsovra emlékeztet, szolgálati ruhát visel, törzstiszt, őrnagy, talán ezredes. Ez a zömök ember a képen éppen szolgálati parancsot kiált el, szája nyitva, egyik kezében iratcsomó, térkép vagy valami hasonló, másik kezével a szolgálati övére csatolt fütyülő szíját markolja. A legénység, amely körülállja, két roham között várja a parancsot. A fiatal arcok meghökkentek, indulatosak, gyanakvók. A törzstiszt arcát jól ismeri minden magyar, aki 1945-ben és aztán még sokszor találkozott vele. Ez a kistermetű, kövér, kurtanyakú orosz tiszt, aki tud kedélyes és joviális lenni, ha megtelepedett valahol, maga után hozatta a barisnyát és a gyermekeket, szolgálatban tud kemény és brutális lenni, harc közben szakszerű, irgalmatlan. A továbbszolgáló őrmester arca ez. Ez az ember vezette parancsra november 4-én Budapest népe ellen az orosz tankokat, ő és a hozzá hasonlók léptek fel másfél évtized előtt a világszínpadon, mint egy nagyhatalom katonai képviselői és az az orosz törzstiszt jelenti ma a hatalmat a Szovjetben. Ő az, akitől a kommunisták ma jobban félnek, mint azok, akik nem kommunisták.

ANNCR:
Márai Sándor olvasta fel vasárnapi krónikáját

▸

Radio Free Europe
Hungarian Desk
New York
Program Title: Sunday Talk – D-4.
Air Date: Febr. 3., 1957.
Length: 9' 20"
Author: Sándor Márai

ANNCR:
Márai Sándor vasárnapi krónikája következik.

NARR:
Három hónappal ezelőtt hangzott el a budapesti rádióban a magyar írók és értelmiségiek segélykiáltása,[1] amely az utolsó szó jogán segélytkérő felhívást intézett a világ lelkiismeretéhez. Aztán elhallgatott a budapesti rádióban a szabadságharcosok szava, Budapest és a magyar vidéki városok utcáin dörögni kezdettek a szovjet ágyúk. Az elmúlt három hónapban a világ lelkiismerete megkísérelt felelni az elnémított magyar íróknak. Ha most átlapozzuk e válaszokat, tehát a nyugati vagy keleti és távol-keleti, szabad vagy félig-meddig szabad országok és népek íróinak megnyilatkozásait, majd megkíséreljük figyelmesen elolvasni mindazt, ami a szovjetvilágon belül válaszképpen elhangzott, a szellemtörténet egyik legmélyebb, legkülönösebb válságának jeleit észlelhetjük. Ami e három hónapban Magyarországon történt, s aztán a magyarországi események következményeképpen a Szovjetben és a szabad világban történik, az politikai és világnézeti vonatkozásaiban ma már világtörténelem. A szellemi következmények mintha csak most kapnának alakot. Mit is válaszolt e három hónapban a világ szellem [így!] a magyar íróknak? Az első válasz a feljajdulás volt. Manifesztumok jelentek meg, s az aláírók őszinteségében senkinek nem volt joga kételkedni. Kommunista írók, művészek, tudósok bejelentették, hogy a magyarországi események kényszerítik őket megszakítani minden kapcsolatot a kommunizmussal és a kommunistákkal. Néhány nagy név, mint Sartre vagy Picasso, évtizedes rokonszenvező magatartás után elfordult a kommunizmustól. Mások, ezren és ezren, úgyszólván minden földrészen, ahol eleven szellemi élet jelei észlelhetők, megszólaltak az óvatosak is, a tartózkodók, tehát azok, akik az elmúlt évtizedben hajlandók voltak a kommunizmusnak egyféle nem limitált türelmi, kísérleti időt engedélyezni és bejelentették, hogy most már tisztán látnak és nem hisznek többé a kommunista kísérlet jogosultságában. Az úgynevezett baloldali értelmiség kiábrándulását e hetekben pontosan fogalmazta meg egy nyugati politikus, Spaak,[2] a belga államférfi, aki egy amerikai külpolitikai folyóiratban azt írta, e hetek világtörténelmi jelentősége és a magyar tragédia igazi fontossága talán az a felismerés, amellyel a világ baloldali értelmisége felelt a magyarországi eseményekre. Azt írta Spaak, ez a baloldali értelmiségi, az elmúlt négy évtizedben, tehát a szovjet-kísérlet évtizedeiben, makacson hajlandó volt a bolsevizmusban a szocializmus egyféle szélső-bal változatát látni. A tragikus, komor és félelmes igazságtalanságokat ez évtizedekben elnézte és megbocsátotta ez az értelmiség, mert sokan úgy vélekedtek, egy nagy cél, a szocializmus érdekében meg kell bocsátani és el kell nézni minden kegyetlen túlzást. A kísérleti idő múltával a szocializmusnak ez a szélső-bal válfaja, a kommunizmus megszelídül, emberszabású lesz

▾

1 Utalás a Gond és hitvallás című, a magyar írók által kiadott, Tamási Áron által fogalmazott 1956. december 28-i nyilatkozatra.
2 Paul Henri Charles Spaak (1899–1972) – belga politikus, államférfi, több alkalommal Belgium miniszterelnöke.

és szocializmus lesz. November 4. után ezt senki jóhiszemű baloldali értelmiségi nem hiszi többé. Amikor ma három hónapja Budapest utcáin gyilkolni kezdettek a szovjet tankok és ágyúk, mert egy nép, amely nemzeti és szociális szabadságot akart, minden következménnyel kimondotta ezt a követelést, a szabad világi baloldali értelmiségi megértette végre, hogy a kommunizmus soha nem volt és soha nem lesz szocializmus. Spaak ebben látja e hetek igazi értelmét. És két héttel a tragikus novemberi vasárnap után, amikor egy nagyhatalom, álcázott és szégyenletes egyezkedési tárgyalások közben, fegyveres erejét felvonultatta egy kis nép ellen, Milovan Djilas,[3] a jugoszláv kommunista, a New York-i *New Leader* című baloldali folyóiratban közzéadta híres írását, melynek befejező sorai így hangzanak: „A magyar forradalom megmutatta azt az utat, melyet a többi kommunista országnak elébb-utóbb követnie kell. A kommunizmus soha többé nem tud felgyógyulni a sebekből, melyeket a magyar forradalom ütött rajta." Néhány héttel később, elmúlt december 12-én, Milovan Djilast Belgrádban e cikke miatt titkos tárgyaláson három évi kényszermunkára ítélték. De mindezek a válaszok, megjegyzések, aztán a szégyenkező, felháborodott, néha bőbeszédűen és pathetikusan tiltakozó, néha krokodilkönnyeket hullató, gyakran megrendülten őszinte válaszok csak apró mozaikszemcséi annak a nagy körképnek, amely az elmúlt három hónapban világszerte alakot kapott.

Igaz-e, hogy e három hónapban a világ szelleme és lelkiismerete egy nagy tisztulás, végső tudatosodás, következményekkel terhes katarzis folyamatán esett át? És mi történt a Szovjetunióban, hogyan feleltek ott igazában az írók és költők? A hivatalos válaszadáson túl, amely fejbólogatva szajkolta a Kreml hamis vádjait, melyek szerint Magyarországon a reakció forradalma fordult a szocializmus ellen, mit gondoltak és mit hisznek igazában a szovjet írók?

Az elkövetkező időben ennek a baloldali, szocialista értelmiségnek állásfoglalásán világszerte nagyon sok múlik, majdnem minden. A *Novy Mir*, a szovjet írók hivatalos folyóirata, elmúlt nyáron, amikor a Sztálin-ellenes stratégia hatalmas hullámokat vetett a Szovjetben, leközölte Boris Yasensky,[4] egy szovjet regényíró művét, amelyet a szerző még 1937-ben írt. Yasenskyt ebben az időben trockizmussal vádolták és a szerzőnek nyoma veszett a sztálini tisztogatás korszakában. Elmúlt nyáron aztán a szovjet folyóiratban napvilágot látott a tragikusan elpusztult orosz író regénye, aki művének alapgondolatát ebben foglalta össze: „Ne félj az ellenségtől, mert nem tehet mást, csak elpusztít, ne félj a barátoktól, mert nem tehetnek mást, csak elárulnak. De félj a közömbösektől, akik nem gyilkolnak, nem is árulnak el, de az ő csendes beleegyezésükkel uralkodnak az árulók és a

▾

3 MilovanGyilasz (1911–1995) – montenegrói szerb politikus és író. Jugoszlávia kommunista ideológusa, majd a Tito-rendszer bírálója. Írása a New Leader 1956. november 19-i számában jelent meg The Storm in East Europe címmel.

4 Bruno Jaszenszkij: A közömbösek összeesküvése című befejezetlen regényét a NovüjMir1956 júniusi száma közölte (46–120. p.)

gyilkosok ezen a földön." Így írt egy orosz író húsz év előtt, ezt közölte le elmúlt nyáron a *Novy Mir*, s aztán elkövetkezett a magyar forradalom, amely választ adott a világnak sok mindenre, amit azok, akiket Yasenski közömböseknek nevezett, évtizedeken át hallgatagon eltűrtek. És lehet, hogy a magyar szabadságharc világtörténelmi jelentőségének ez az igazi értelme: az elmúlt három hónapban a közömbösek is megértették, szerte mindenfelé a világon, hogy nem lehet többé közömbösnek lenni. Megértették, hogy nem az a kérdés, ki a barát és ki az ellenfél, hanem ki a szövetséges.

ANNCR: Márai Sándor vasárnapi krónikája hangzott el.

►

Radio Free Europe
Hungarian Desk
New York
Program Title: Letter from the West
Air Date: Febr. 27., 1957.
Length: 14' 20"
Author: Sándor Márai
Recorded: Febr. 17., 1957.

ANNCR:
Nyugati levelek című sorozatunkban New York-i munkatársunk olvassa fel most beszámolóját.

NARR:
Nagyon nehéz adni. Néha csaknem nehezebb, mint elfogadni. Az amerikaiak most kezdik megtanulni ezt a különös mesterséget. Eddig csak gyakorolták. Most, amikor a világ lakosságának egyharmada, a gazdaságilag elmaradt területek lakossága olyan szükséghelyzetek elé él, amikor a birtokos és fejlett gazdasági rendszerek előnyeit élvező népek nem halaszthatják a nagyméretű, globális jelentőségű segítő akciókat, amikor a kölcsönös segítség természeti törvénye már nem karitász, hanem világpolitikai parancs, az amerikaiak tudatosítják, hogy az adás nem lehet soha adakozás, a segítség nem lehet soha karitász, tudatosítják, hogy az adás egyféle művészet. Ahhoz, hogy annak, aki szűkölködik valamiben, adjon az, aki bővében valaminek [így!], nem elég a bőség, a készség és a jószándék. Az sem elég, ha a megsegített fél meggyőződik róla, hogy az adakozásnak nincs rejtett politikai, hatalmi szándéka, az adakozó, a segítő nem akarja az adománynyal megvásárolni a megsegített szabadságát, függetlenségét. Nem elég az sem, ha nyíltszívűen és bőkezűen, hátsó gondolat nélkül adnak azok, akiknek van mit

adniok. Az elmúlt évtizedekben Amerika népe és kormánya megszámlálhatatlan dollármilliárdokat költött szövetségesek és volt ellenfelek megsegítésére, aztán semleges, közeli és távoli népek gazdasági, társadalmi, egészségügyi és kulturális életszintjének emelésére. A Marshall-terv csak egy volt e hatalmas segítő vállalkozások között. Most, amikor az emberiség nélkülöző és gazdaságilag elmaradt egyharmada számára kell új és új segítő terveket kidolgozni és megvalósítani, az amerikaiak összegezik az adakozás körül szerzett világtapasztalataikat. Megtanulták ez évtizedekben, hogy nem lehet elég tapintatosan adni. Nem lehet eléggé feltűnés nélkül adni. Nem lehet eléggé megnyugtató módon adni. De ez mind kevés, mert az akinek nincs és kap attól, akinek van, örökké gyanakszik, hogy az adakozó meg akarja bántani önérzetét, veszélyezteti függetlenségét. Az adás nagy művészet és egy miniatűr kísérlet, melyet az amerikaiak most a dél-amerikai elmaradt országok egyikében, a távoli Peruban, a világ primitív törzseinek egyik ősi területén, a Vico-indiánok között valósítottak meg, értékes lecke a jövőre.[5] A perui fennsíkon, 4 kilométer magasban mintegy 380 indián család él, olyan primitív állapotban, mint az ausztráliai nomád ősemberek. Az amerikai Cornell Egyetem egyik különítménye és néhány perui antropológus vállalkoztak arra, hogy ezt a törzset kiemelik az őskori élet primitívségéből. [Áthúzott sorok.] Mindent magukkal vittek, amivel segíteni lehet és az első kísérletek sorjában megbuktak az indiánok büszkeségének, önérzetének és gyanakvásának tüntető ellenállásán. A kutatócsoport megértette, hogy adni csak úgy lehet, ha az, akinek adnak, módot lát arra, hogy valamilyen formában rögtön törlessze is azt, amit kapott. [Áthúzott sorok.] Az igazi segítség az együttműködés, amikor birtokos és nincstelen közösen vállalkoznak közeli és távoli célok érdekében. Először be kellett csapni a perui Vico-indiánokat, oly módon, hogy elhitették velük, ők azok, akik jót tesznek a szegény vándorokkal, az amerikai pionír tudósokkal, amikor elfogadják a hozott segítséget. Az adás nagy művészet. A mostani világban, amikor egyes nagy népek a tökéletességig fejlesztették a módszereket, hogyan lehet kisebb és gyöngébb népektől elvenni *mindent*, nem érdektelen ez az amerikai kísérlet, amely azt kutatja, hogyan lehet feltűnés és sértés nélkül, eredményesen adni valamit.

– Bridge –

New York képzőművészeti kiállításai között ezen a télen figyelemreméltó viszontlátás volt egy csaknem elfeledett norvég művész, Munch Eduárd litográfiáinak sorozata. Az itteni Modern Művészetek Múzeumában mutatták be, több évtizedes elfeledettség és rejtőzés után, a századeleji expresszionizmus úttörő-

▾

5 Vélhetően ennek tapasztalatait foglalja össze az alábbi tanulmány: HOLMBERG, Allan R., „The Research and Development Approach tot he Study of Change", Human Organization, 1958. Spring, 12–16.

jének műveit, akinek hatása a húszas években olyan volt Németországban és Közép-Európában, mint amilyen Cézanne hatása volt Franciaországban. Új látásmódot, új kifejezési lehetőségeket hozott Munch művészete. A nácik konfiskálták műveit, Németországban, majd, a megszállás idejében Munch szülőhazájában, Norvégiában is, mert az „elfajzott művészet" szószólóját látták e művészben. A litográfiák, amelyek most előkerültek, meggyőzően és figyelmeztető erővel emlékeztetnek arra a különös szorongásérzetre, amely az első világháború előtt írók, művészek nemzedékének öntudatát nyugtalanította. Két híres litográfia, a *Kiáltás* és a *Félelem* című rajzok, harminc-negyven éves távlatból kísérteties erővel beszélnek arról, hogyan felelt a századeleji művész érzékeny idegrendszere a nagy veszélyre és változásra, amely az emberiséget ebben a korszakban fenyegette. A művész örökké lát valamit, aminek még nincs alakja. Egy másik kiállítás ugyanebben a New York-i múzeumban a magyar származású párizsi fotográfus, Brassaï Halász[6] 120 eredeti fényképét mutatta. Brassaï, aki évtizedek óta fényképezi Párizs jellegzetes különösségeit, e képeken megörökítette mindazt, amit húsz éven át a párizsi házfalakon gyermekek, suhancok, alkalmi művészek felmázoltak. Ez a műfaj nagyon régi, már az ókori városokban is divatos volt és örök, mint az utca és az ember. A házfalon, fehér és fekete krikszkrakszokkal, évezredek óta megszólal az ember, amikor szerelmes vagy trágár, vagy fenyeget, vagy egyszerűen csak nem tud ellentállani a vágynak és közölni óhajtaja a világgal, hogy ő is itt él ezen a világon, a névtelen ember. Brassaï húsz éven át gyűjtötte e különös képeket, amelyek értelme néha nyelvöltögetés, de néha történelem és végzet.

– Bridge –

A magyar származású, korán elhunyt amerikai matematikus, Neumann János[7] életművének méltatói megemlítik, hogy ez a tudós nemcsak a kvantum-teória és az elektromos agynak nevezett számológép egyik alkotója volt, hanem különös érzékkel tudott közeledni a matematika világának olyan problémáihoz, melyek gyakorlati vonatkozásban nehezen bizonyíthatóak, de filozófiai értékük van. Neumann egyik ilyen matematika-filozófiai elmélete volt a „kielégülési komplexus" hipotézise. Úgy hitte, a kétszerkettő csak akkor négy és á plusz bé csak akkor egyenlő a cé-vel, ha a számtörvény a *kielégülés* harmóniájában lesz valóság.

– Bridge –

▾

6 Brassaï, eredeti nevén Halász Gyula (1899–1984) – fotóművész, festő és író, Berlinbe, majd Párizsba utazott 1919-ben, ahol André Kertész támogatásával vált híres művésszé. A kiállítás a Language of the Wall címet viselte, 1956. október 24-től 1957. január 13-ig volt látható.

7 Neumann János (1903–1957) – matematikus, kvantummechanikai kutatásai mellett a digitális számítógép elvi alapjaitfektette le.

Az a sokszor tízmillió amerikai néző és választó, aki látta Eisenhowert négy esztendő előtt a televízió tükrében és aztán látta néhány hét előtt, amikor a washingtoni országháza előtt megint felesküdött az amerikai alkotmányra, nem volt pontosan azonos tömeg. Az elmúlt négy évben, Eisenhower elnökségének időszakában, Amerika lakossága 11. 400. 000 lélekkel gyarapodott. Ez a tizenegy millió ember az elmúlt négy évben néha bevándorlók alakjában, de sokmilliós, többségében sivító és visítozó csecsemők alakjában jelent meg az amerikai városokban és falvakban. Most, négy évvel később, tizenegy millióval több ember választotta meg Eisenhowert, s ez a szám mutat valamit ennek a korszaknak titkos, belső térfogatából és a feszültségből, melyek ez új emberi térfogatokat cselekvésre késztetik. A négy évben, amíg Eisenhower és kormánya az Egyesült Államok ügyeit vezette, helyet kért az amerikai életben egy tömeg, amelynek lélekszáma több, mint Magyarország lakosságának teljessége. Ez a tizenegy és félmillió ember igen nagy többségben még pólyát, pelenkát vagy legföllebbb hátulgombolós ruházatot visel, de már itt van, s amíg bömböl és sivít, új utak, iskolák, kórházak szükségesek számára, aztán kifejezhetetlen mennyiségű élelmiszer, ruha, egyszóval minden, ami egy földrajzilag nem létező, de emberi valóságában érzékletes új ország népességének egésze számára szükséges. Ez a többlet, ez a statisztikai istenáldás négy esztendő alatt következett be Amerikában, s amikor Eisenhower most megint egyszer megesküdött, már nem 160, hanem 170 millió amerikainak fogadta meg, hogy jól intézi az elkövetkező négy évben a birodalom ügyeit. E négy év múltán, a lelépő elnök már nem 170, hanem 183 millió vagy még több amerikai polgártól lesz kénytelen elbúcsúzni. Ez a folyamat Amerikában inkább lassú, mint gyors, mert a gazdaságilag fejlettebb országokban a népességszaporodás lassúbb, mint az elmaradt területeken. Ha vannak eleven számok, akkor ezek csakugyan elevenek. Félelmesen és izgalmasan azok.

– Bridge –

Az elmúlt hetek zajos híradásai között egészen csendesen szólalt meg egy hír, amely igazi értelmében azt jelentette, hogy a magánéletnek a mi korunkban, egyféle értelemben vége. Egy kaliforniai gyár megvalósított egy zsebóranagyságú, drótnélküli hangfelvevő készüléket, amely három-négy háztömb körzetében fel tud venni és egy idegen ház lakásában elhelyezett hangrögzítő készülék számára továbbítani tud minden hangot, neszt, sóhajt, amely a szobában vagy a közvetlen környéken elhangzik. A készüléket most mutatták be a New York-i állami és az amerikai federális rendőrség szakértőinek és a hírek szerint a szakemberek elképedtek. Ez a zsebóra nagyságú, drótnélküli hangfelvevő készülék olyan érzékeny, hogy a kabátzsebben felveszi a telefontárcsa sercegésének zörejét, a szakember a tárcsa fordulószámának percegéséből meg tudja állapítani, milyen számot

hívott. Bizonyos, hogy ez a vége valaminek. Nem kell többé magándetektív, az összes Orwell-próféciákat és kémtörténeteket a sutba lehet dobni, mert elavultak. Az ember nincs többé egyedül, amikor egyedül van, ez a találmány értelme. Az apró tárgyat feltűnés nélkül lehet bárhol elhelyezni. Érzékenysége felülmúlja minden eddigi lehallgatókészülék érzékenységét. A magánélettől el lehet búcsúzni. Kár érette, szép volt.

▶

ANNCR:
New York-i munkatársunk olvasta fel Nyugati levél című beszámolóját.

Radio Free Europe
Hungarian Desk
New York
Program Title: Letter from the West
Air Date: March 27., 1957.
Length: 14' 20"
Author: Sándor Márai
Recorded: March 17., 1957.

ANNCR:
Nyugati levelek című sorozatunkban New York-i munkatársunk olvassa fel most beszámolóját.

NARR:
A napokban lesz harminc esztendeje annak, hogy egy Lindbergh nevű amerikai fiatalember repülőgépével, melynek egy motorja volt, átrepülte az óceánt és megérkezett a párizsi repülőtérre. Radarja nem volt. Zsirardi kalapot vitt magával útra, egy macskát, egy termoszban italt és néhány sandwichet. Mai fejjel elképzelhetetlenül kezdetleges navigációs szerszámai voltak, tehát egy térkép, amellyel ma már hétvégi turisták indulnak kirándulásra, egy iránytű, mely lényegében és kivitelében nem nagyon különbözött Columbus iránytűjétől. Az első óceánrepülés harmincadik évfordulójának napjaiban egy lökhajtásos utasszállító repülőgép, a Boeing 707-nek elkeresztelt légi jármű, 5 óra és 48 perc alatt átrepülte az észak-amerikai kontinenst. Ötvenkét utast vitt magával és óránként 1000 kilométeres sebességgel repült. Most történt meg először, hogy lökhajtásos repülőgép turistákat vitt egy leszállás nélküli légi útra, amely az Atlanti-óceán partjától a Csendes-óceán partjáig szállított utasokat. Harminc évvel Lindbergh repülése után ez a hír sok mindent jelent. A gyakorlatban azt jelenti, hogy a turista birtokába vette a földet. A föld körüli repülés nem sport, nem is katonai bravúr többé, mint volt a közelmúlt hetekben, amikor három amerikai lökhajtásos repülőgép

negyvenöt óra alatt leszállás nélkül körülrepülte a földet. Az ötvenkét fizető utas, akik most óránként ezerkilométeres sebességgel átrepülték az északamerikai kontinenst, nem bravúrt keresett, hanem a gyors és olcsó utazás lehetőségét. Ez volt az első alkalom, amikor kereskedelmi és kézzelfogható értelemben bizonyosság lett, ami eddig csak technikai lehetőség volt. Bizonyosság, hogy öt óra alatt bárki átrepülheti az óceánt, tíz kilométer magasságban, hűtött és fűtött kabinban, mesterséges levegőben, olcsón és jutányosan. A lökhajtásos utasrepülőgép itt van. Első útjára mindössze ötvenkét utast vitt, de a nagy amerikai gyárak már építik a kétszázszemélyes utasgépeket, amelyek 1959-től menetrendszerűen közlekednek a kontinensek között. Eddig 300 ilyen lökhajtásos mamut gépet rendeltek a nagy repülőtársaságok. [Áthúzott sor.] A jegyek nem lesznek drágábbak, mint most. Egy ilyen repülőgép átlagosan ötmillió dollárba kerül, tehát csaknem háromszor drágább, mint a most használt légcsavaros repülőgépek. A nagy probléma, hogyan lehet új repülőtereket építeni a lökhajtásos repülőgépek számára, mert ezek a gépek rendkívül zajosak, a nagyvárosok közelében felesleges zavart keltene ez a zaj, s ezenfelül kifutópályájuk hosszabb, mint a most használt pályatestek. Mindezt megoldják, mert nem lehet többé halogatni a döntést: a légcsavaros repülőgép évtized múltán időszerűtlen és túlhaladott közlekedési eszköz lesz, olyasféle, mint az autó mellett a kerékpár. Amit az ember egyszer elkezdett, az megvalósítja önmagát. Egy ilyen ezerkilométeres sebességgel száguldó repülőgép ablakából az utas egyszerre több ország tájképét látja. Az amerikai mozikban most pergetik a filmet, melyet Lindbergh első óceánrepülésének emlékére[8] készítettek és nagy nézőtömegeket vonz egy másik mozgókép, melyet Verne Gyula *Utazás a föld körül nyolcvan nap alatt*[9] című emlékezetes utópiájából gyártottak. Ha ezeket a híreket összerakjuk, a kockákból egy világkép mozaikját látjuk összeállni, amely minden időszerű akadályon túl megvalósul a mi életünkben. Az ember birtokába vette a világot. Most már csak élni kell vele.

– Bridge –

Minthogy a moszkvai *Pravda* is megírta, Betsy, a csimpánz, amely absztrakt képeket fest egy amerikai vidéki város, Baltimore állatkertjének egyik ketrecében, világhíresség. A csimpánz képeit az amerikai állatkert igazgatója nemrégen kiállította és mint a lapok jelentik, a képeknek akadt vevőjük, a gyűjtők átlagosan 20–40 dollárt fizettek a műalkotásokért. Nem biztos, hogy ezek a gyűjtők sznobok. Baltimore, ez a délies karakterű város, Amerika egyik szellemi

▾

8 Charles Augustus Lindbergh (1902–1974) – amerikai pilóta, író, feltaláló. 1927. május 20-án New Yorkból indulva 33 és fél óra alatt átrepülte az Atlanti-óceánt.

9 Jules Verne 1873-ban megjelent regénye. Márai Michael Anderson 1956-ban bemutatott amerikai filmjére utal.

központja, itt működik az Egyesült Államok egyik tudományos intézete, a John Hopkins Egyetem, amely világhírű, itt írta lázadó és bíráló könyveit Mencken,[10] a szatirikus filozófus, itt látható az amerikai vidék egyik legjobb múzeumában az európai műremekek ritka gyűjteménye. Ennek a múzeumnak igazgatója vásárolt nemrégen ezer dollárért egy absztrakt festményt, s ez a vásárlás olyannyira nyugtalanította a baltimore-i közvéleményt, hogy a helyi újság az ezerdolláros festmény másolatának közlésével egyidőben lenyomtatta egy hatéves kisleány gyermekes mázolmányát és olvasóira bízta, különböztessék meg, melyik festmény ér igazában ezer dollárt. Mindebben tiltakozás volt, lázadás. A baltimore-i állatkert igazgatója csatlakozott a lázadókhoz. Egy tehetséges csimpánz, Betsy, vásznat, festékes vödröt és ecsetet kapott és üres óráiban absztrakt képeket festett. Az absztrakt kép értelme az, hogy nincs semmiféle értelme. A művész foltokat, vonalakat mázol fel a vászonra, ahogyan éppen eszébe jut vagy ahogyan éppen kedve telik. A baltimore-i újság most már közzé adta az absztrakt csimpánz képeit is és a közönség nem tudta eldönteni, melyik képet festette az érett művész, melyiket a gyermek és melyiket a csimpánz. Mindhárom kép egyformán meggyőző volt, mert mindhárom absztrakt volt. A csimpánz kiállítása újabb lázadókat vonzott, akik megvették a képeket, mert bizonyságot akartak hazavinni arról, hogy olyan korban éltek, amikor az absztrakt jogot kért a művészetben. A csimpánz még nem nyilatkozott. A kortársak igen. Azt mondták, hogy az emberi szellem fejlődéstörténetében az út rendkívül hosszú, új kifejezésmódok, látásmódok néha csak nagy ellenállások legyőzése után diadalmaskodtak, de az út mindenesetre a csimpánztól vezetett, Raffaellon, Michelangelon és Cézanne-on át, az emberhez, s nem egészen logikus, hogy most az embertől vezessen vissza út a csimpánzhoz. Nem lehetetlen, hogy a csimpánz festeni tud, de bizonyos, hogy a fejlődéstörténet során szerzett emlékei mások, mint az emberi emlékek. És a művészet mindig emlékeket összegez. Ez a baltimore-i lázadás hozzátartozik a század szellemtörténetének kuriózumaihoz. Valahol a határon vagyunk és nem biztos, hogy a csimpánz van a határon.

– Bridge –

New York egyik kis irodalmi színházában e napokban bemutatták az ír származású regényíró, James Joyce egyetlen színdarabját. Joyce e korszak irodalmi Columbusainak egyike, aki a század elején útra kelt, hogy az irodalom világában új világrészt fedezzen fel. Nagy műve, az *Ulysses*, úgy tűnt fel az irodalomban, mint egyféle szellemi Loch Ness-i szörny. Ez a mű, amelynek értelme és értelmet-

▾

10 Henry Louis Mencken (1880–1956) – amerikai újságíró, esszéista

lensége, jelentősége és félreértése körül négy évtizede folyik a vita, inkább fenoménszerűségével hatott a kortársakra. Egy ember fellázadt, valami egészen mást akart, mint amit és ahogy addig akart az irodalom. Az atomkorszakot megelőző szellemi korszak lázadóinak egyike Joyce. Egyetlen színdarabja, a *Száműzöttek*[11] című szabályos és szabványos, háromfelvonásos, házassági háromszöges dráma, amelyet most bemutattak New Yorkban, negyvenöt év előtt, amikor írta, egyféle Strindberg-hatás alatt készült épkézláb lélektani drámának tetszett. Férj, feleség, barát sétálnak két órán át a színpadon, lelki válságaikról, szenvedélyeikről értelmesen és fegyelmezetten beszélnek, sőt társalognak, egyik szereplő balról néha még Ibsenből lép a színre, hogy aztán jobbra, Strindberg irányába hagyja el a színt, ahol a hősnő csak azért nem megy pszichoanalízisbe, mert emlékezik még Nóra példájára, aki hasonló helyzetben inkább elment hazulról. Ami ebben a színdarabban meglepő, az, hogy nincsen benne semmi meglepő. Mint első novelláskönyvében, a *Dublini emberek*[12] című kötetben, Joyce e drámájában is olyan írónak mutatkozik, aki ismeri a mesterség szabályait. A nézőnek kedve lenne e színdarab hallgatása közben felsóhajtani: „De hiszen akkor még semmi baja nem volt." S csakugyan, Joyce-nak, amikor írni kezdett, nem volt még semmi baja. A XIX. század realista mestereitől tanult, s aztán átmenet nélkül, élete is, műve is különös elváltozáson esett át. Joyce elutasította a világot, amelyben élt, s életével és művével eléje sietett egy korszaknak, amelyet már nem élt meg. Az idő száműzöttje volt, mint színművének hősei.

– Bridge –

Az amerikai pszichológusok a középkori vitustánc-járványok egyik korszerű feléledését látják abban a tagrángatásban, amely Rock-'n-Roll elnevezéssel most már kontinensek ifjúságát ragadja magával. Amikor a New York-i filmszínházak egyikében e télvégi időben egy napon hajnaltól éjfélig tizenötezernél több fiú és lány sorakozott fel, hogy a népszerű nyavalyatörés egyik szószólóját ütemes dobogással ünnepelje és közel kétszáz rendőrt kellett felvonultatni, hogy e tömegnyugtalanságot ellenőrizzék, a pedagógusok, pszichológusok megállapították, hogy a divat kórtünetszerű jelenséggé alakult. Nemcsak Amerikában. És nemcsak ma, a mi időnkben. A középkor, a gyermekek kereszteshadjáratának ideje, azok a különös, hisztérikus mozgalmak, amelyek a XIV. században Németországból indultak el és végigsöpörtek Európán, most megismétlődnek Amerikában és Európában, a vasfüggöny mindkét oldalán. A jazz, a plantációs világ ritmikus zenéje csak ürügy egy mozgási kényszer levezetésére. Itáliában tarantismusnak nevezték ezt

▾

11 James Joyce (1882–1941) – ír drámaíró 1918-ban bemutatott drámája.
12 Joyce 1914-ben megjelent műve.

a tünetet és azt hitték, a tarantella[13] marásának mérge váltja ki az áldozatokból a nyavalyatörős rángásokat. Mi van mögötte? A ritmikus narkózis nagyon primitív és nagyon érett civilizációk lelki válságainak jellegzetessége: az emberek nem bírnak el valamit és rángatózni kezdenek.

▸

ANNCR:
New York-i munkatársunk olvasta fel New Yorki- levél című beszámolóját.

Radio Free Europe
Hungarian Desk
New York
Program Title: Sunday Letter – E-25.
Air Date: Nov. 17., 1957.
Length: 9' 20"
Author: Sándor Márai

ANNCR
Most New York-i szerkesztőségünk jelentkezik. Candidus olvassa fel vasárnapi levelét.

NARR:
A kutya ezt gondolta: „Úgy kell nekem, miért hittem nekik? Én vagyok az egyetlen az állatvilágból, aki önként, a magam akaratából szerződtem az emberrel. Minden más kétlábút és négylábút csak tőrbe ejtettek, összefogtak, aztán domesztikáltak. De én hittem neki, az embernek. Közelébe settenkedtem, amikor még ő is vadon élt, az erdőben, odaültem melléje, amikor feltalálta a tüzet, önként szegődtem társul a vadászatban, aztán a házőrzésben, s végül hivatalosan barátja lettem. Óriási irodalmam van, nagy írók és költők foglalkoztak velem, a kutya és az ember különös, személyes viszonyával. A teremtett lények világában én voltam az összekötő az Ember és a Teremtés más eleven alkotásai között. Nagy festők képein szerepelek, mint hölgyek selyemszoknyájának árnyékában pihenő öleb, mint bátor társ az élet viadalában, mint házőrző, barát, segítő pajtás, Embereket mentettem ki a hózivatarból, elkergettem az éjszakai tolvajt és tűrtem, hogy gyermekek szájamba dugják puha kezüket. Mindezért nem kértem cserébe semmit. Néha egy csontot, egypár falat ételhulladékot. Nagyvárosokban, ahol a civilizáció

▾

13 Márai a spanyol táncot összekeverte a tarantula pókkal és marása hatásával.

rideg magánya mélabús embereket nevel, én voltam az egyetlen hűséges barát.[14] Kézből ettem, hallgattam, amikor hallgattak, velük röhögtem, amikor jókedvűek voltak, és térdükre fektettem fejem, amikor a szomorúság és a fájdalom zokogásra késztette őket. És mindezt önként. Társaim, a vadkutyák, távoli rokonaim, a farkasok, mindig óvtak az embertől. Én hittem neki. Most aztán ugathatok. Itt fekszem, ebben a fémgolyóban,[15] s megszűnt számomra az értelme mindannak, amibe beleszülettem. Megszűnt körülöttem az idő és a tér. Hallottam, amint indulás előtt megbeszélték, hogy óránként huszonnyolcezer kilométer sebességgel keringek majd az űrben. Ezt csinálom most éjjel és nappal. A helyzet monoton. Semmi nem olyan egyhangú, mint a világűr. Odalenn, a földön, mégis jobb volt. Ha egyáltalán érdemes lenne még üzenni nekik, néhány értelmes vakkantással csak azt üzenném, hogy mindennek csak addig van értelme számunkra, akik és amik a földön születtünk, amíg a térfogat, amelyben élünk, emberszabású vagy kutyaszabású. De mihelyst kilép valaki a világűrbe, különösen megváltozik a lépték. Már az is idegesítő, hogy a keringésnek nincs eleje, sem vége. Mit is akartak velem, amikor megkérdezésem nélkül kényszerítettek, hogy elmenjek a világűrbe? Meg akarták tudni, van-e mód arra, hogy egy élőlény eleven maradjon a föld légkörén túl. Kétségtelen, hogy élek. De mégiscsak kutyaélet ez. Táplálkozom is, egy csövön át állandóan kalóriák csorognak a beleimbe, de egy ökörcsont jobb lenne. Szívem dobog, de már nem tudom, miért dobog. Amit látok, félelmesen egyhangú. Nem tudok lelkesedni a közelből a holdért, sem a csillagokért. Egy mező, ahol csaholva megkergettem a nyulat, izgalmasabb is, érdekesebb is, mint a világűr, ahol csaholásomra irtózatos süketség és némaság felel csak. Úgy tanultam, a kutyaugatás nem hallatszik a mennyekbe. Én vagyok az első kutya, amelynek ugatása, szó szerint és valóságosan, a mennyekbe hangzik. De senki nem felel. Helyzetem nem elviselhetetlen, csak teljesen értelmetlen. Két óránként megkerülni a földgolyót, s közben emészteni, kiválasztani, álom és ébrenlét között létezni, ez nem értelmes élet. Valahol túl és innen van a helyzet azon, ami az elevenek feladata. Ezt szeretném még nekik lecsaholni a Földre. A világűr végül is nem kutyaól. És nem lepne meg, ha egy szellemkéz táblát akasztana ki valamelyik csillagra itt a közelben, táblát, amilyet a Földön néha vendéglők kirakatában láttam, ezzel a felírással: „Kutyákat a helyiségbe hozni tilos." A Földön néha sértette önérzetem ez a tilalom. De most, ezerhatszáz kilométer magasban, óránként huszonnyolcezer kilométeres sebesség távlatából, megértem. Lehet, hogy kutyákat a világűrbe hozni tilos. De hasztalan vakkantok, már nem hallják meg. A rádiócső, amelyet hasamra erősítettek, csak szívdobogásom életjeleit közvetíti még. Ez a hang vad

▾

14 E szövegrészben kétszeresen utal az író önmagára: a *Csutora* ember/polgár és kutya kapcsolatát tárja fel és a regény lapjain feltűnik a szerző mélabús alakja is.

15 A szovjet Szputnyik–2 műhold fedélzetén Lajka kutya volt az első élőlény bolygónkról, amely Föld körüli pályára állt. 1957. november 3-án indították el Bajkonurból és a fellövés után néhány órával elpusztult.

örömmel és büszkeséggel tölti el őket odalenn. Hisznek benne, hogy ők is kibírják, amit a kutya kibírt. És mint vadászúton, amikor engem küldtek előre lesbe és ők aztán nyomomban lopakodtak, fegyverrel kezükben, úgy megyek most is előttük, ezen a különös vadászterületen, a világűrben, a Tejúton, ahol majd lopakodva követnek. Mit remélnek így, miféle zsákmányt? Nem tudom. Már nem tudok semmit, csak azt értem még, hogy az ember kezében és közelében minden félelmesen megváltozik. Szeretném, ha megértenék, hogy én, az élőlény, amely a Föld körül kering, émelygek. De nem a keringéstől émelygek. Émelygek, mert eszembe jut, hogy élt [egy] ember, akinek Szent Ferenc volt a neve, aki közvetlenül beszélt hozzám és azt mondotta, vigyázzak, mert a Tudás az Ördög műve. És ez nem volt afféle locsi-fecsi beszéd. Most már értem. De hasztalan ugatok, nincs remény reá, hogy a kutyaugatás felébreszti az emberi lelkiismeretet. Mit is üzenhetnék még nekik innen, a fémgolyóból, a Nap, a csillagok, a Hold és a Föld között, bezárva egy helyzetbe és egy sorsba, amely olyan szűk, mint egy rögeszme? Talán azt, hogy elevenek számára az élet értelme nem a végtelenben van, hanem a végesben. Ha bírnék még ugatni, ziháló tüdővel, kihagyó szívveréssel, azt csaholnám le a Földre, hogy igazán izgalmas feladat az elevenek számára nem a világban van, hanem önmagukban. De reám nem hallgat senki. Én csak egyszerű kutya vagyok. Nevem Citromka. Szerettem élni. Gazdámat is szerettem, az embert, aki elárult, kidobott, télvíz idejében az űrbe, ahol minden fagyos és lelketlen. Úgy rémlik, az angyalok nem állatbarátok. Senki nem szól hozzám. Egyik gazdám, egy Pascal nevű könyvmoly, egy éjjel, amikor lábánál hevertem, azt morogta, hogy a végtelen terek hallgatása iszonyattal tölti el. Mit szóljak én? Ember, aki a Földön él, nem is tudja, mert nem tudhatja, milyen közönnyel hallgatnak a végtelen terek. Ezt csak én tudom, a kutya is már tudja, hogy a világűrnek nincs célja. Csak a végesnek van célja. Majd ők is megtudják egy napon, az emberek. De akkor már késő lesz." Ezt gondolta és tovább keringett.

ANNCR:
Candidus vasárnapi levelét hallották.

Zalán Tibor

Baráth Ferenc képei elé Baráth Ferencről

1. pont

Aki az elvárásokkal állandóan szembemegy, aki ráadásul nem is ismeri ezeket, így nem vesz tudomást róluk, azt a közösség, amelyben artikulálja magát, általában vagy különösképpen, gyanakvással kezeli, és megengedően a művészet felé gondolja el. Megjegyzem, ebben alighanem igaza is van. Baráth Ferenc életútja számomra ilyennek tűnik fel. 1961-ben – született '46-ban – kapcsolatba kerül az *új symposion* első nemzedékével, középiskolásként, és a már életében legendás folyóirat legendás arculatát a vakok éleslátásával teremti meg, alakítja ki. Nincsenek előzményei annak a hiperérzékeny kísérleti tördelésformának, amelyet alkalmaz, legalábbis ha vannak, sem tudhat róluk, és ha belegondolunk, nem kis teljesítmény olyan nagyágyúk mellett egyenrangú társnak lenni, mint Tolnai Ottó, Domonkos István vagy Végel László egy vidékről Újvidékre kerülő újdondásznak. Ifjú korától festőnek készül, de mindig mást, vagy mást is csinál, ez is alkotói mázlija. Az *új symposion* külső megjelenése – különleges méreteivel, jellegzetes és kifürkészhetetlenül invenciózus tördelésével, talányos és olykor szenzációs grafikai megtámasztásával – egyenrangúnak bizonyult a benne megjelentetett radikális, elsősorban avantgárd szövegekkel. Honnan tudhatott ez a tapasztalatlan fiatalember olyasmiket, amiket megcsinált, honnan volt bátorsága ahhoz, hogy mindezt megcsinálja? Hiszen a Magyar Műhely a *symposion*hoz hasonlítható lettrista törekvései csak később jelentek meg Párizsban. Nyilván arra született, hogy tudja, mi a dolga, ha még nem is tudja, miért úgy és miért az, ami.

Tanulságos, és ide vonatkoztatható Kassákkal való megismerkedése. A konstruktivizmus felé úgy fordult, hogy nem ismerte a műfaj akkori – s azóta is – legnagyobb magyar mesterének munkálkodását, az idő tájt leginkább Vasarelly képi hipnózisaival volt elfoglalva. Meglepő módon az ismerkedés fordítva történt: Kassák figyelt fel Baráthra az *új symposion*t lapozgatva, és kereste meg őt az érdeklődésével. Ez akár egy teljes életre szóló elismerés is lehetett, s ne felejtsük el, hogy egy alig huszonéves emberről beszélünk, aki még az egyetemi tanulmányai előtt áll.

2. pont

A Belgrádi Képzőművészeti Egyetemen festészetet tanul, és a különféle irodalmi lapokba küldözgetett grafikákból tartja fenn magát. Tipikus elsőgenerációs lét-

forma ez a művésznek készülő művésznek, akinek fogalma sincs arról, hogy már rég befutott – még csak a hatvanas évek végén vagyunk. Mielőtt bárki megijedne, nem fogom itt terjengősen taglalni a termeket megtöltő munkák alkotójának immár hosszúnak is mondható életútját! De fontosnak tartottam ezt az életrajzi kitérőt, mert ez magyarázza meg számomra a Baráth-jelenséget. Miközben lélekben a festészetbe kapaszkodik bele, munkái szerkezetükben jórészt grafikai alkotások, s hogy ez mennyire így lehet, mi sem bizonyítja jobban, térbe, tehát harmadik dimenzióba emelt munkáit maga is térgrafikáknak nevezi. Honnan is eredeztethető ez az indíttatás? Talán ott ragadható meg a jelenség, hogy a kassáki konstruktivista felületkezeléssel már nem elégszik meg, és kétdimenziós kompozícióknak térben kiemelkedő kiterjedést is megenged, illetve biztosít. Hagyományos festői megoldásokra ritkán találunk példát az alkotói oeuvre-ben, így annál szembeszökőbb az ezektől való eltávolodás. Pedig minden adott a számára egy időben a festőléthez, pompás műteremben alkot Újvidékre visszatérte után a pétervároradi várban, de a sors életének nagy részében mozgásra és helyváltoztatásra predesztinálta, ami nem kedvez igazán a festői létnek – a műterem elhagyását Jugoszlávia elhagyása követte.

3. pont

Vissza a művekhez! Baráth kötődése az irodalomhoz, a vershez-prózához-drámához, tágabban a színházhoz feltűnően erős. Hogy a sorsahelyzet dobta-e neki ezt a kártyát, vagy alkatához választotta a lelki rokonságot, aligha fejthető meg kívülről. De feltétlenül figyelmet érdemlő az a tény, hogy Újvidékre kerülésével a Fórum Könyvkiadóban nem csak a kiadói munkával ismerkedhetett meg, hanem az Újvidéki Színházzal is szoros kapcsolatot tarthatott fenn, alkotói társulás volt ez, ekkor születtek a jobbnál jobb, számtalan nemzetközi fórumon is elismert színházi plakátjai. Díszplakátok voltak ezek, az adott előadások festő-grafikai megoldásokkal való továbbgondolásai. Ezek a munkák – magyarországi színházlátogatónak nyilván ismeretlenül hangzóan – nem elsősorban reklámcélokkal készültek, hanem emléklenyomatul a nézők falára-lelkébe, akik az előadások előtt összehengerelt formában megkapták ezeket. Baráth színházi, színházfesztiváli plakátjai erős beleérzést követeltek meg az alkotótól és a befogadótól egyaránt. Merész képzettársításai vagy meghökkentő megoldás-válaszai a drámák színpadi megvalósulásaira ennek a műfajnak a legjelentősebb és legeredetibb alkotásait hozták létre. Nem illusztrációk ezek a plakátok, mert együtt gondolkodás eredményei, nem alkalmazott grafikák, mert nem reklámcélokra készültek, hanem a színpadi jelenléthez mellérendelt műalkotások. Alighanem erre érzett rá a Thealter Fesztivál stábja, amikor évről évre vele készíttették el seregszemléjük-

re, a szabad színház fesztiváljaira a díszplakátjaikat. Magyarországon a színházi plakátművészet foltokban már csak létezik, már amennyiben reklámot céloznak meg vele a megrendelők.

4. pont

Beszéltünk már a kassáki konstruktivizmus térbe való kiemeléséről, ezt aligha kívánom megismételni. A térben lévőség térkihasználását egy-egy művön belül sokféleképpen képzeli el az alkotó. A folyamat feltehetőleg dobozok szét- és összehajtogatásával indult, hogy azután eljusson a hiátusos technikához, aminek az lehet a lényege, hogy a síkból hiányzó síkidomot térelemmé tágítja a fantáziája és alkotói lehetősége, így lesznek a négyzetekből a megkonstruált színes képfelületen megjelenő kockák. De ennél is tovább megy, amikor a színes síkidomokat egymással különféle relációkban találkoztatja a térben, az alkalmazott grafika határait súrolva, egyúttal feszegetve. Emlékeztet ez az alkotói módszer a gyermek játékára a kockákkal és téridomokkal, amikor felnőtti igyekezettel próbálja megteremteni az egyensúlyt a dőléshatárokon. Egyben emlékezetet a homo ludens felelősségvállalására, amely szerint a világ és annak derűje, harmóniája fel- és újraépíthető színek és formák különös együttállásából, megtalált egyensúlyából. Baráth a játékában nem komolykodik, hanem komolyan veszi a játékot, a játékon keresztül a művészetet, a művészeten keresztül pedig az életet. *A világ értelmezhetősége csakis az irodalmon keresztül valósulhat meg* – mondta egy magánbeszélgetés során a Duna-parton ücsörögve. A világ megőrzése csakis a játékon keresztül képzelhető el – azzal az emberrel, akinek a játék a nembelisége szerinti legkomolyabb elfoglaltság.

Még pár szót a legújabban, a Facebookon is közzétett sorozatáról, a relációkról. Baráth Ferenc számára pályája kezdete óta komoly hitele van a kollázstechnikának, képei túlnyomó többségében alkalmazza ezt. A kollázs lehetőséget ad a finom elmozdulásokra-elmozdításokra, többnyire síkidomok és fotókivágatok kompozíciója képezi meg a képek relációját – de mihez is? Képzelethez, valósághoz, e kettő relációjához – a relációt a relációk világához. Olykor frivol, máskor elgondolkodtató, megint máskor meghökkentő képzettársításra adnak okot és lehetőséget ezek a méretükben kicsi, de feltétlenül hangsúlyos művek. Megint a baráth-i ars poeticából: Élmény nélkül nincs művészet.

FOTO: Fortepan

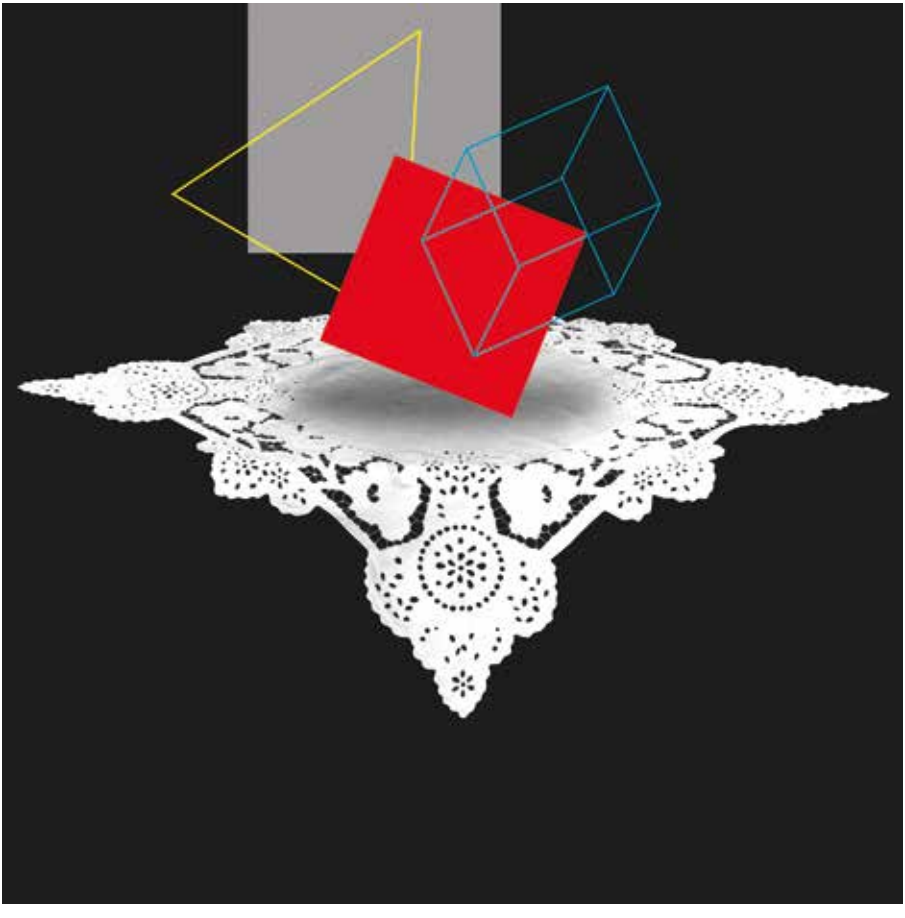

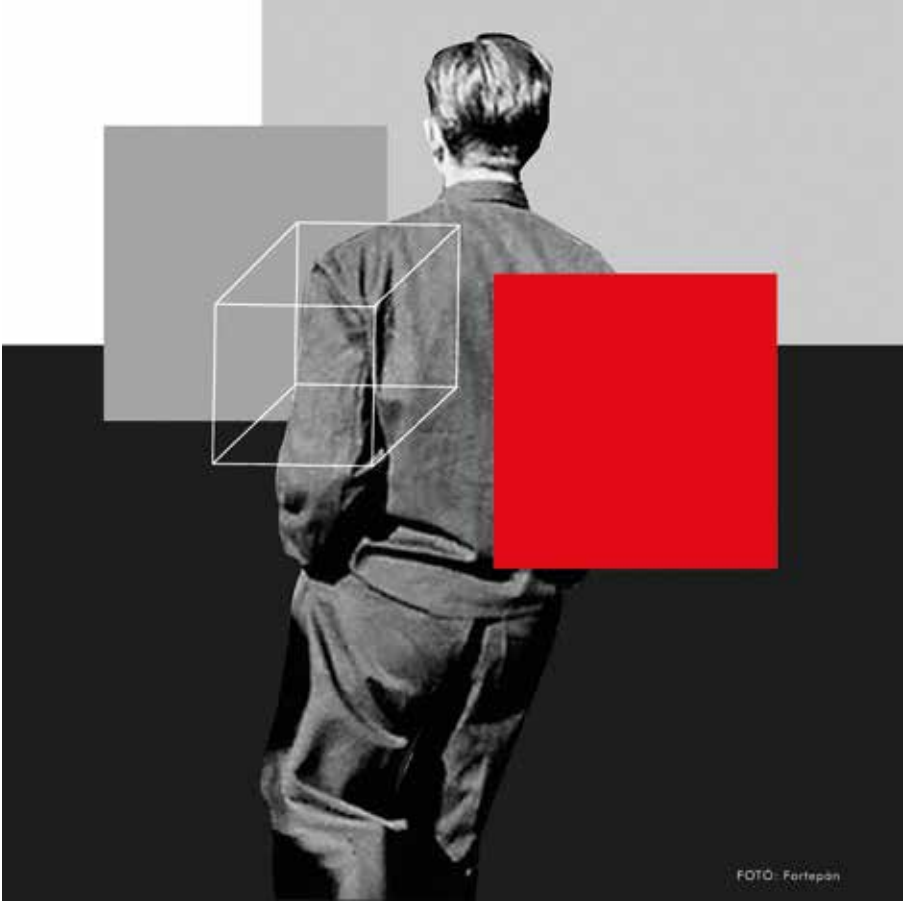
FOTO: Fortepan

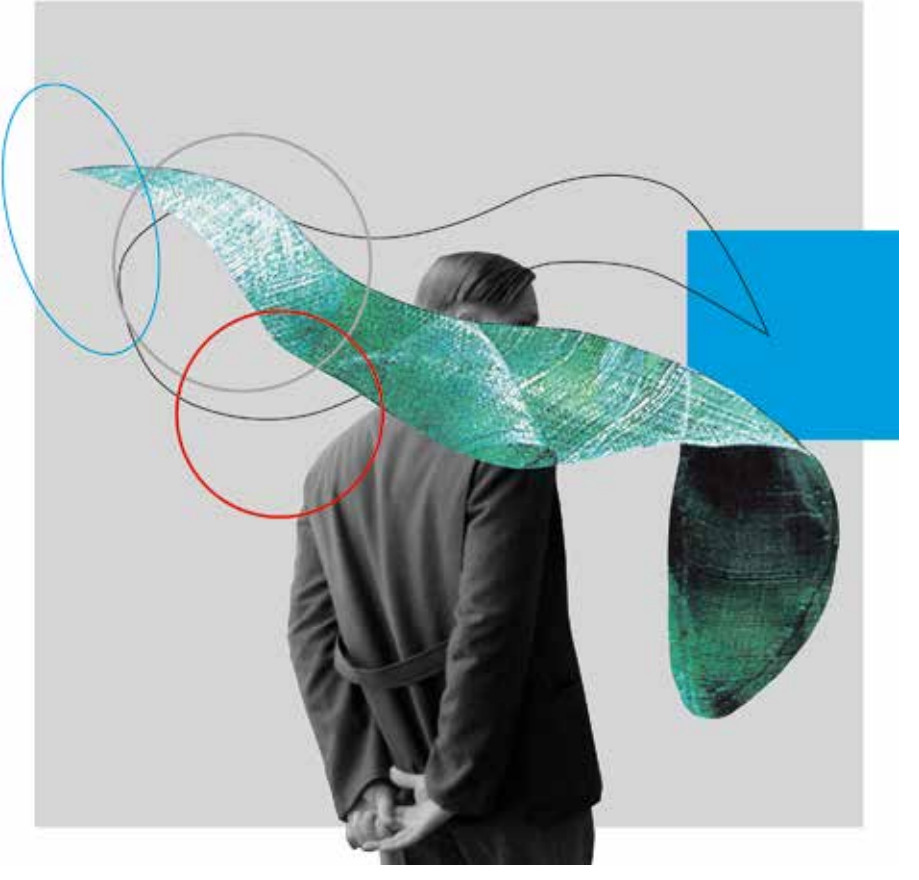

Baráth Ferenc

Vajdasági képzőművészek szövetsége
The Union of Associations of Fine Artists of Vojvodina

TÉRGRAFIKÁK
a kiállítást megnyitja:
Vladimir Mitrović
megnyitó augusztus 19. hétfő, 20 órakkor, a SULUV galériában, Újvidék, Bulevar Mihajla Pupina 9.

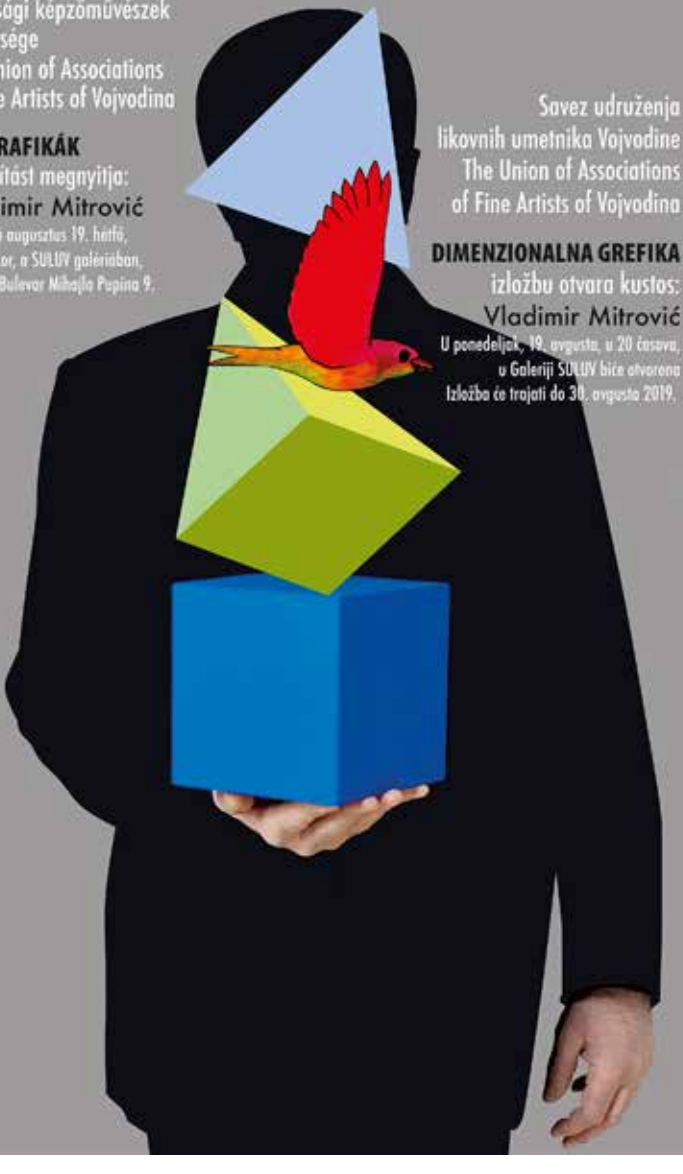

Savez udruženja likovnih umetnika Vojvodine
The Union of Associations of Fine Artists of Vojvodina

DIMENZIONALNA GREFIKA
izložbu otvara kustos:
Vladimir Mitrović
U ponedeljak, 19. avgusta, u 20 časova, u Galeriji SULUV biće otvorena izložba će trajati do 30. avgusta 2019.

Ferenc Barat

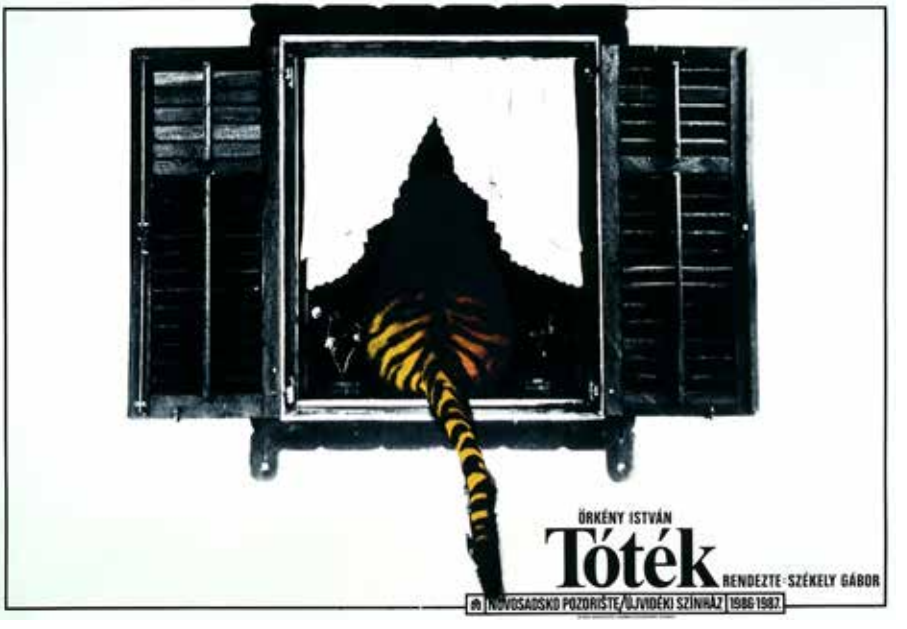
ÖRKÉNY ISTVÁN
Tóték
RENDEZTE: SZÉKELY GÁBOR
NOVOSADSKO POZORIŠTE/ÚJVIDÉKI SZÍNHÁZ 1986/1987.

H G·R·O·U·P ZALÁN TIBOR AZUTÁN MEGDÖGLÜNK

NOVOSADSKO POZORIŠTE
ÚJVIDÉKI SZÍNHÁZ 1990/91
Tolnai Ottó
PARIPACITROM
Rendezte: Tömöry Péter

SZÍNHÁZ
ZENE
KIÁLLÍTÁS
AKADÉMIA
Thealter29
THEATRE
MUSIC
EXHIBITION
ACADEMY

Szeged, 2007. július 16-22.
INTERNATIONAL
16-22 July, 2007 • Szeged, Hungary
Thealter
Szabad Színházak XVII. Nemzetközi Találkozója
SZASZSZ – XIII. Alternatív Színházi Szemle
17th International Meeting of Free Theatres
13th Alternative Theatre Festival

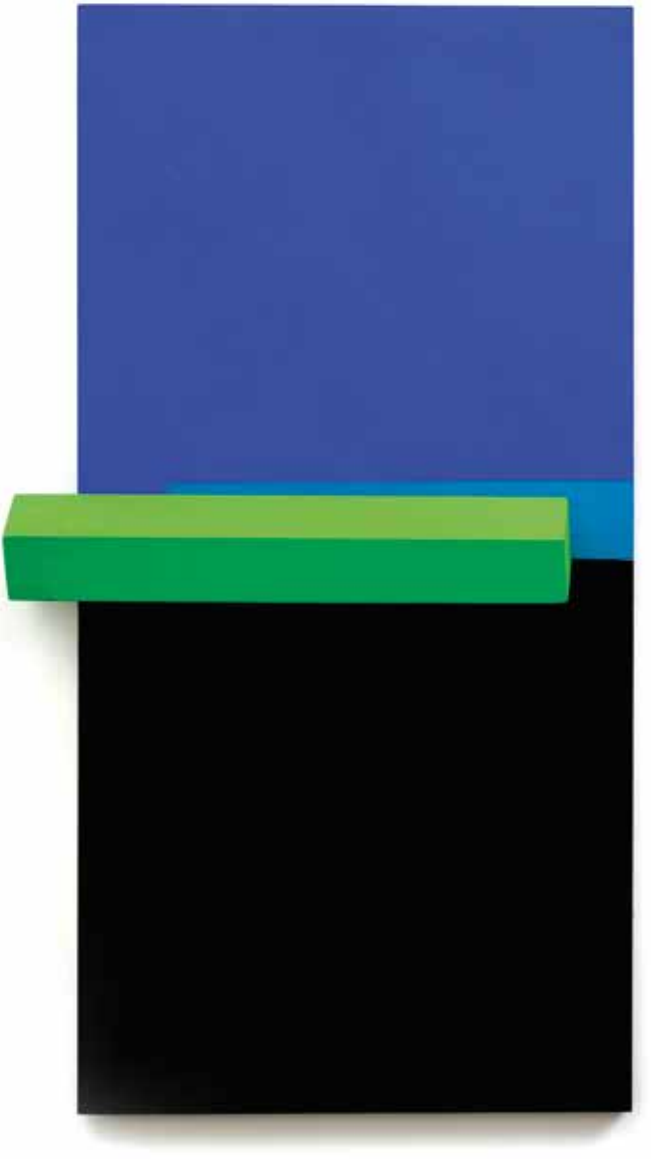

Gyenesei József

„Hát a múlt szelleme bujkál itt?”

A kecskeméti szeszfőzde épületének 1945 utáni sorsa – II. rész[1]

Egy tisztán politikai ügy

Miközben a kecskeméti városvezetés a hivatalos fórumok előtt próbált érvényt szerezni álláspontjának, addig az ügy érzékelhetően politikai jellege miatt Führer Izidor a Kecskeméti Nemzeti Bizottsághoz fordult segítségért. Az igazgató felháborodott hangvételű levelében az üzem sorsát érintő döntés jogtalansága mellett emlékeztette az érintetteket háború előtti távozásának, illetve visszatérésének körülményeire. Megkeresésében részletesen rámutatott arra a tevékenységére is, amellyel már 1939 előtt is segíteni próbálta a kecskeméti termelők életlehetőségeit. Élesen kikelt az ellen a gyakorlat ellen, amely az ügyben, az elvben védendőnek hirdetett magántulajdon sérelmére megmutatkozott. Papírra vetett sorai összességében egy „szép új világ” eljövetelét vetítették előre, így azokat talán az alábbiakban érdemes teljes egészében idézni:

„Mindkét fórum nyilvánvalóan, de köztudomásúlag, presszióra tehát szándékosan helytelenül alkalmazta az idézett rendelkezést, mely szerint egy ipari üzemet mezőgazdasági »hozzátartozó« üzemnek nyilvánítja (sic!). Mindez csak azért történik, hogy törvényes formát adjanak a kisemmizés lehetőségének, munkám eredményétől megfoszthassanak, vagy kényre-kedvre ki legyek szolgáltatva. Ez az ügy a t. Nemzeti Bizottság elé kívánkozik, mert ez tisztán politika. Köztudomású, hogy a Városi Szeszfőzdét – mindenből kifosztva – politikai okoknál fogva kellett itt hagynom, illetve átadnom. Végig szenvedtem a hihetetlent, kifosztva mindenből, jelentkeztem munkahelyemen, Kecskeméten és telve munkakészséggel, hozzáfogtam az építéshez. A legmélyebb demokratikus szellemtől áthatva álltam oda és hívtam életre újból az üzemet, melybe évtizedes munkát, szorgalmat, tudást, kiszámíthatatlan pénzt öltem bele. A több mint 25 éves elnyomatás után bekövetkezett felszabadulásom még acélosabbá tette ama elhatározásomat, hogy mint a múltban, most ha lehet, még fokozottabb mértékben álljak szolgálatában a köznek. A Város vezetősége jogaimba visszahelyezett. A közgyűlés – egy pártközi külön bizottsággal történt megállapodás alapján – a Város vezetőségének elhatározását egyhangúlag jóváhagyta. Most pedig a *függetlenségi front és a kormány vezé-*

▾

1 A *Forrás* 2025. márciusi számának 122–127. oldalán megjelent tanulmány folytatása.

relveinek félretolásával pressziót gyakorolnak, okokat, hajuknál fogva előráncigálva kényszerítenek fórumokat arra, hogy rendeleteket helytelenül alkalmazva, olyan állapotokat teremtsenek, melyek nyilvánvalóan beleütköznek a közelmúltban kiadott, *népellenes törvények következtében elszenvedett sérelmek helyreállítását célzó vezérelvbe. Ha van magántulajdon és ha az érvényben lévő törvények ennek védelmet nyújtanak*, hogyan lehetséges az, hogy fórumok, melyek a függetlenségi front, vagy a kormány bizalmából lettek megalakítva, olyan törvénytelen álláspontot foglaljanak el az én esetemben, mely az *egyenlő elbánás kötelezettségét is teljesen figyelmen kívül hagyják*, de egyenesen megsértik. Hát a múlt szelleme bujkál itt? A kultúrvilág megvetését a német fasizmussal szemben éppen az váltotta ki, hogy olyan törvényeket hoztak, olyan rendeleteket alkalmaztak, melyek félretoltak dolgozó néprétegeket, lehetetlenné tettek és nyomorgókká lettek. A két fórum álláspontja egyenesen olyan helyzetbe sodorna, mint amilyent az idézett német fasizmus szelleme szánt nekem. Kérdem és feleletet várok reá, hogy rászolgáltam én erre? Aki eddig munkájával, szorgalmával, tudásával egy nagy közület domináló rétegének (gyümölcstermelők) nagy előnyeit szolgálta, hangtalanul, de nincstelenül ment el Kecskemétről. Visszajöttem, hogy még többet tegyek és teremtsek, mint eddig. 8000 kisbirtokos gyümölcstermelő van Kecskeméten, egy sem tagadhatja le azt, hogy nem élvezte eddig a Városi Szeszfőzde intézményének előnyeit. Mind a 8000 kisbirtokos szövetkezeti szellemben részese a Városi Szeszfőzde intézmény előnyeinek. Itt a legkirívóbb példa most: a barack ára ma Kecskeméten 800–1000 pengő q-ként, Budapesten waggontételekben 6–800 pengőért kapható túlérett barack. A laikus is kiszámíthatja, hogy ez q-ként (a fuvart és költségeket is figyelembe véve) legalább 400, - pengőt tesz ki a kecskeméti gyümölcstermelők javára. Melyik szövetkezet biztosítana ennyi hasznot a tagoknak. 8000 szövetkezeti tagom van tehát anélkül, hogy érdeket sértsek. Nem kell engem senkinek sem ösztökélni arra, hogy ilyen szociális gazdasági állapotot teremtsek. Én magam teremtettem meg ezt. Ezt semmiféle politikával, rabulisztikával tőlem elvitatni egy demokratikus közösségben senki sem fogja és nem is merheti. Védelemért és sürgős orvoslásért fordulok a t. Nemzeti Bizottsághoz. Foglaljon álláspontot az engem ért sérelem kérdésében és állapítsa meg, hogy az említett két fórum álláspontja beleütközik a népellenes törvények következtében elszenvedett sérelmek helyreállítását célzó vezérelvbe, mely alapelve a függetlenségi frontnak, a mai kormánynak és a mai alkotmánynak."[2]

A Kecskeméti Nemzeti Bizottság 1945. július 20-ai ülésén tárgyalta Führer fentiekben ismertetett beadványát, amelyhez elsőként a szociáldemokrata párti elnök szólt hozzá, felemlítve az első fokon eljáró községi földigénylő bizottság

2 MNL BKML XVII. 46. 177/1945. A géppel írt levélben az egyes sorok kiemelése Führertől származik.

elnökének, Domokos Lászlónak az ügyben játszott szerepét.[3] A munkáspárti képviselő elmondta, a jogorvoslati tárgyaláson résztvevőktől úgy tudja, a megyei földbirtokrendező tanács tagjai a városi szeszfőzde ügyében sehogy sem tudtak egy véleményre jutni, így a szövetkezet részére juttatás, illetve a Führernek történő meghagyás is egyaránt szóba került. A jegyzőkönyv szerint: „Csak akkor tudtak dönteni, amikor Domokos László a földművelésügyi miniszter úrnak arra a kívánságára hivatkozott, hogy a város kezeléséből vegyék ki a gyárat, akkor hozták azt a határozatot, amely a munkás parasztszövetkezetnek juttatta [ti. a szeszfőzdét]."[4]

Az elmondottakból úgy tűnik, hogy a fentről kapott utasítás végérvényesen eldöntötte az üzem sorosát: „De ekkor Domokos kijelentette, hogy hogy ha tb. tanácsnoknak, vagy főszámvevő helyettesnek kinevezik hajlandónak mutatkozik a városi szeszfőzdének a város visszahagyása iránt dolgozni. Ezzel azt sejtetni engedte, hogy miként csinálta meg a földigénylő bizottságnál a szeszfőzde juttatását, ha azt ily feltételek mellett vissza is tudja csinálni. Úgy látszik, hogy neki a bizottságra nagy befolyása van."[5] Egy másik szociáldemokrata képviselő, a megyei földbirtokrendező tanács tagjaként ugyanakkor visszautasította azt a vádat, hogy a testületet döntésében befolyásolták, mint elmondta, ők a széles dolgozó rétegek érdekeit képviselik, nem az egyesekét. A Polgári Demokrata Párt delegáltja Domokos eljárásával kapcsolatos kétségeinek hangoztatása mellett javaslatot tett az ügy kivizsgálására, amellyel a II. számú igazoló bizottság kommunista párti elnöke is egyetértett. Így ennek megfelelően felállítottak egy vizsgálóbizottságot, amelyet Domokos tevékenységének feltárásával bíztak meg, források híján azonban nem tudni, hogy a vizsgálat végül lezajlott-e, illetve, ha igen, milyen konklúzióval zárult. Annyi bizonyos, hogy Domokos neve szerepel a megyei földbirtokrendező tanács jegyzőkönyvén, tehát valóban jelen lehetett a másodfokú tárgyaláson, amely önmagában is teljes nonszenszként írható le eljárásjogi szempontból. A nemzeti bizottság végül a szeszfőzde kérdésében, arra hivatkozással, hogy az ügy még nem zárult le, nem foglalt állást.[6]

▼

3 A vizsgált események idején a negyvenes éveinek elején járó Domokos László pályafutásáról csupán annyi tudunk, hogy 1928-tól adóügyi végrehajtóként állt Kecskemét város szolgálatában. 1945-ben lett az MKP tagja, vélhetően ezzel összefügésben nevezték ki a helyi földigénylő bizottság elnökének, amelyet összeférhetetlen módon tisztviselői állásával egyidejűleg töltött be. Hivatalnoki ethosza nemcsak a szeszfőzdével kapcsolatos ügyben hagyott kívánnivalókat, ugyanis amikor a törvény értelmében védendő mintagazdaságok felosztásához a megyei tanács, az általa vezetett földigénylő bizottsággal szemben nem járult hozzá, Domokos azzal fenyegette a tanács tagjait, hogy a gazdák bottal fogják szétverni a fejüket. Ld. Rigó 2014, 302–303.

4 MNL BKML XVII. 46. Az 1945. július 20-ai ülés jegyzőkönyve.

5 Uo.

6 MNL BKML XVII. 46. Az 1945. július 20-ai ülés jegyzőkönyve.

A szeszfőzde hovatartozásának kérdése az országos fórumok előtt

Ez valóban helytálló érv volt, hiszen a kecskeméti városvezetés az utolsó, rendes jogorvoslati lehetőségként panaszt nyújtott be az Országos Földbirtokrendező Tanácshoz, kérve a másodfokú határozat megsemmisítését, illetve az üzem tulajdonlása kérdésében az eredeti állapotok fenntartását. A beadványban a települést képviselő polgármester mindenekelőtt a 600/1945-ös rendelet egy releváns szakaszára történő hivatkozással igyekezett bizonyítani a megyei földbirtokrendező tanács döntésének jogszabályellenességét.[7] E szerint az igénybe vett földingatlanon fekvő mezőgazdasági üzemek (malmok, szeszfőzdék, kenderfeldolgozók és egyéb üzemek) megváltás ellenében igénybe vehetők, s ez esetben azok állami, községi esetleg szövetkezeti tulajdonba kerülnek: „Ezt a jogszabályt másként értelmezni nem is lehet, mint úgy, hogy községektől ipari üzemeket elvenni nem lehet, sőt ha azokat más személyektől megváltás ellenében igénybe is vesznek, még azok is városi tulajdonba mennek át."[8] Tóth László saját igazuk bizonyítása érdekében, a hatályos szesztörvény alapján rámutatott arra is, hogy a mezőgazdasági szeszfőzdék csoportjába azok az üzemek tartoznak, amelyek a szesz előállítására kizárólag mezőgazdasági nyersterményeket (pl. burgonyát, répát, gabonaféléket) használhatnak fel.[9] Ennek fényében hangsúlyozta, hogy az igénybe vett városi szeszfőzde ilyen alapanyagokat soha nem dolgozott fel, kiadott működési engedélye alapján bor és gyümölcstermények lepárlására jogosult csupán. A polgármester panaszában természetesen a másodfokú határozat meghozatala során történt eljárásjogi hibára is felhívta a felettes szerv figyelmét: „Megjegyzem, hogy értesüléseim szerint a megyei tanács tagjai is először azon a véleményen voltak, hogy az igénybevételre nincs jogalap és, hogy az 5600/1945. F.M. sz. rendelet 23. §-a a belterületen fekvő városi szeszfőzdére nem alkalmazható, és csak a szabályellenesen megjelent földigénylő bizottság elnökének, Domokos Lászlónak a befolyásolása folytán változtatta meg az eredeti helyes álláspontját. Ugyanis ő arra hivatkozott, hogy bizonyos felsőbb hatóságok óhaja a szeszfőzde elvétele."[10]

A kecskeméti városvezetés vélhetően nem bízott ügye kedvező elbírálásában, ugyanis be sem várva az Országos Földbirtokrendező Tanács döntését levélben fordult egyidejűleg a belügyi tárcához és az iparügyi miniszterhez ugyancsak ebben a kérdésben. Megkeresésében a polgármester ismételten hangsúlyozta, hogy a szeszfőzdéről döntést hozó szervek törvényellenesen járták el. Mindezt a korábbiakhoz hasonlóan azzal indokolta, hogy a földosztásról rendelkező rendeletet helyesen értelmezve csak az igénybe vett ingatlanon fekvő, és magán-

▾

7 600/1945. 31. §.
8 MNL BKML IV. 1910/c. 10 146/1948. alapszámnál letett 1945. július 21-ei keltezésű panaszirat.
9 Ld. a szeszegyedáruságról szóló 1938. évi XXX. tc. 20. §-át.
10 MNL BKML IV. 1910/c. 10 146/1948. alapszámnál letett 1945. július 21-ei keltezésű panaszirat.

tulajdonban lévő üzemek megváltását teszi lehetővé. Rámutatott arra a problémára, hogy a rum- és likőrgyárról nem született rendelkezés, amely pedig a bor- és gyümölcsszeszfőzdétől fizikailag nem választható el. Jelezte, komoly jogi hibaként értékelhető az is, hogy a községi földigénylő bizottság határozatában egy olyan szövetkezetet részesített juttatásban, amelynek cégjegyzése meg sem történt, tehát egy nem létező jogi személy számára biztosított jogosultságokat. Tóth László polgármester felvetette azt a nagyon fontos kérdést is, hogy Führer Izidor szerződéses jogviszonyának ismételt és idő előtti megszüntetése esetén, az esetlegesen általa támasztott nagy összegű kárigény anyagi terheit ki viselné. Végezetül pedig emlékeztetett arra, hogy a sérelmezett határozatok jóváhagyása nemcsak az Ideiglenes Nemzeti Kormány által elfogadott és hangoztatott magántulajdon elvének éppen a hatóság által történt flagráns megsértését jelentené, hanem: „egyben további kihatásában arra vezetne, hogy jogbizonytalanság teremtésével a tőkét az ország újjáépítésében vállalandó szerepétől elidegenítené, a magánvállalkozási kedvet a minimumra csökkentené, mert a magántőke nem merne gazdasági vállalkozásokat kezdeményezni akkor, amikor még a köztulajdonban álló üzem sorsa is veszélyeztetve van."[11]

Pár nappal később egy néhány soros távirat érkezett Budapestről, amelyben az iparügyi miniszter arról tájékoztatta Kecskemét polgármesterét, hogy a szeszfőzde ügyében a földművelésügyi miniszterrel egyetértésben fog határozni.[12] Minden bizonnyal ennek tudható be, hogy a kecskeméti polgármester a rövid üzenet kézhezvételét követően a földművelésügyi miniszterhez is levelet intézett, amelyben mindenekelőtt az ügy anyagi szempontjainak adott hangot. Kiemelte, hogy a szeszfőzde a településnek jelentős jövedelmet biztosító üzeme, amelyre erősen rá is van utalva, mivel a város anyagi helyzete valósággal katasztrofális. Emlékeztetett ugyanis arra, hogy a város a kiadásait korábban a mezőgazdasági ingatlanainak a jövedelméből fedezte, e földterületeket az igénylők között viszont már kiosztották. Kecskemétnek „soha nagyobb szüksége nem volt minden fillér megfogására, mint a mai súlyos, teljesen lerongyolódott és kétségbeesett helyzetében" – írta Tóth László.[13] Az esztelen kiürítés folytán elszenvedett károk helyreállításának költsége, a vörös hadsereg katonainak és a több mint 5000 ággyal berendezett katonakórházak betegeinek élelemmel való ellátása szinte elviselhetetlen terhet jelentett a városra nézve. Ebben szerepet játszott az is, hogy a vörös hadsereg gazdasági hivatala a terményért nem az aktuális piaci árat fizette, hanem a békebeli árral számolták el azokat. Ennek következtében csak az 1945. február 15-től május 31-ig terjedő időben 15 364 800 pengőnyi ráfizetést eredményezett az orosz hadse-

▾

11 MNL BKML IV. 1910/c. 10 146/1948. alapszámnál letett iparügyi és a belügyminiszternek írt levél.
12 MNL BKML IV. 1910/c. 10 146/1948. alapszámnál letett 1945. július 27-ei keltezésű távirat.
13 MNL BKML IV. 1910/c. 10 146/1948. alapszámnál letett 1945. augusztus 4-ei keltezésű levél.

reg ellátása, abból adódóan, hogy a város közélelmezési hivatala a beszolgáltatandó élelmiszereket a napi forgalmi áron volt kénytelen megvásárolni. A kialakult helyzetet jól jellemezte az is, hogy a város, a tisztviselőinek a rendeletileg kötelezően megállapított fizetéseiket sem tudta kiutalni. A polgármester a korábban már több fórum előtt is kifejtett jogszerűségi szempontok mellett a fentiekre tekintettel méltányossági alapon is kérte a szeszfőzdének a város tulajdonában történő meghagyást, ellenkező esetben a város teljes anyagi romlását helyezte kilátásba. A városvezető nyomatékként arra is felhívta a földművelésügyi miniszter figyelmét, hogy az üzem igénybevétele esetén Führer Izidor várhatóan megtérítési igénnyel fog fellépni a várossal szemben, tekintettel arra, hogy az általa befektetett tőke még nem amortizálódott, mindez pedig tovább növelné Kecskemét anyagi terheit. A földművelésügyi miniszter meggyőzésére végső érvként elhangzott az is, hogy a városnak a szeszfőzdével kapcsolatos kérését mind a belügyminiszter, mind az iparügyi miniszter jogosnak és méltányosnak ismerte el.[14]

Az üzem hasznosítása a „demokrácia szellemében"

Augusztus 10-én a két munkáspárt képviselői az MKP kecskeméti irodájában, egy pártközi értekezlet során próbáltak dűlőre jutni a szeszfőzde ügyét illetően. A fennmaradt jegyzőkönyv tanulsága szerint az üzem kapcsán képviselt nézőpontok végül egy jottányit sem közeledtek egymáshoz a megbeszélés során. A kommunista párt álláspontját, amely továbbra is a szeszfőzde igénybevételét szorgalmazta, a kecskeméti direktórium egykori tagja, a Duna–Tisza közi Területi Bizottság titkára, Safrankó Emánuel[15] ismertette: „Amikor a szövetkezeti mozgalom megindult két különböző álláspontot képviseltünk. Kicsinyes szövetkezeti boltot akarnak-e 500 000 pengő tőkével, vagy egy nagy szövetkezeti mozgalmat. Az én álláspontom az volt, hogy egy széles alapokra fektetett mozgalom induljon meg. Széles alapokra fektetett mozgalom jelenti a népi demokrácia szellemében, hogy siettessük ne csak a politikai, hanem [a] gazdasági lehetőségeket. Az volt az elképzelésem, amikor álláspontomat kifejtettem, hogy a fő erő idáig nem a szövetkezeti tagtoborzásra, hanem a szövetkezeti objektumok megszerzésére irányult. Éppen ezért elindítottuk azt is,

▾

14 MNL BKML IV. 1910/c. 10 146/1948. alapszámnál letett 1945. augusztus 4-ei keltezésű levél.

15 Safrankó Emánuel (1890–1965) tanár, politikus. Fiatalon molnársegédként dolgozott Kecskeméten. 1908-tól a MSZDP, 1919-től a KMP tagja. 1919-ben a kecskeméti direktórium tagja és a helyi népgazdasági tanács elnöke. A Tanácsköztársaság bukása után emigrált, a Csehszlovák Szociáldemokrata Munkáspárt kelet-szlovákiai titkára volt, 1924–29-ig a CSKP KB tagja, majd a Szovjetunióba költözött, ahol diplomát szerzett és tanárként dolgozott. A II. világháború végén hazatért, 1945-ben az MKP Duna–Tisza közi Területi Bizottságának titkára volt. A következő évtizedekben országgyűlési képviselő lett, magas állami és párttisztségeket viselt. 1947–57 között nagykövet Bulgáriában, Kínában és az NDK-ban.

hogy a szükséges pénzt megszerezzük. Ígéretet kaptunk, hogy 20 millió pengő kölcsönt kapunk."[16]

A fenti részletből jól kitűnik az a kortársak többsége előtt ekkor még rejtve maradt ellentmondás, amely a kommunista párt által nyíltan hirdetett elvek és a valóság között feszült. A titkár a felszólalása második részében, összhangban a beszéd elején mondottakkal egyértelműen állást foglalt az üzem megváltásának szükségességéről, burkoltan pedig ennek elfogadására buzdította a másik pártot: „[A] szeszgyárral kapcsolatos ügyet pedig rendezni kell. Ez olyan elvi kérdés, amelyik bizonyos mértékben kimutatja, hogy a demokrácia mellett vagy ellene vagyunk?[17] Le kell szögezni a következőket: *A szeszgyárral az az érdek, hogy mi az üzemet a demokrácia szellemben (sic!) akarjuk tovább hasznosítani és nem egyének kezében látni, mert ez erkölcsi alapot nélkülöz.* [kiemelés tőlem Gy. J.] A szövetkezet, mint olyan, erkölcsi testület, amelyikben a két párt döntő jelentőséggel bír. A mi szívünkben meg van az együttműködés, és nem akarunk elállni tőle. Feltétlenül meg kell találnunk az együttműködés szálát."[18] Az ülés jegyzőkönyvéből ugyanakkor az is kitűnik, hogy a gazdasági lehetőségek siettetésével kapcsolatos véleményt a szociáldemokrata képviselők nem osztották, legalábbis ez derült ki Tóth László polgármester válaszából, aki korábban városvezetőként, most pedig pártemberként is a status quo fenntartása mellett érvelt, racionálisan megindokolva azt:

„Én azért adtam a kft-nek, mert akkor, amikor odaadtam képviselve láttam a munkáspártokat. Most pedig csak annyit akarok mondani, hogy a pénzszerzéssel kapcsolatban aggodalmaim vannak, mert a pénzszerzés egyre nehezebb lesz, és amilyen nagy vállalkozás, ehhez nem 20 millió, hanem 2-300 millió pengő kellene. Nem tudom biztosítva látni azt, hogy a szövetkezet, hogy tud megbirkózni a rá váró feladatokkal. […] Én azt nevezem demokráciaellenesnek, ha egy ilyen embert, akit a fasizmus is tönkretett, most is megfosszák. Mert nézzék azt, hogy hiába ígér nekem a szövetkezet nagyobb százalékot, ha még saját alapja sincs lefektetve. *És nézni kell a törvényt nemcsak a demokráciát* [kiemelés tőlem Gy. J.]."[19]

Az ülésen az SZDP egyik képviselője részéről elhangzott egy áthidaló megoldást felvázoló javaslat is, miszerint az üzem Führerrel együtt, annak nélkülözhetetlen szakértelme miatt kerüljön át a szövetkezethez. A további hozzászólásokból azonban egyértelműen kiderült, hogy ezt a felvetést egyik fél sem tekin-

▾

16 MNL BKML X. 39. Az 1945. augusztus 10-ei pártközi értekezlet jegyzőkönyve.

17 Ugyanilyen kizárólagossággal fogalmazta meg a fennálló rendszerhez történő viszonyulási lehetőségeket Virág elvtárs az egyszerű gátőr, Pelikán József számára is Bacsó Péter *A tanú* című filmművészeti alkotásában, nevezetesen: „Aki mibennünk nem bízik, az a mi fényes jövőnkben sem bízik. És aki a mi boldog, fényes jövőnkben nem bízik, az áruló."

18 MNL BKML X. 39. Az 1945. augusztus 10-ei pártközi értekezlet jegyzőkönyve.

19 Uo.

tette tárgyalási alapnak: „Nem tudunk úgy látszik egységes véleményen lenni" – kezdte válaszát Safrankó elvtárs, majd így folytatta: „Ezen kár vitatkozni, erről úgyis a minisztertanács [fog] dönteni. Azonban szükséges lett volna a két párt egységes véleménye is."[20] Párttársa indítványára reflektálva Tóth László is jelezte, hogy ők nem Führer Izidor, hanem a város érdekei miatt nem támogatják a tulajdonosváltás kérdését. A két párt szögesen eltérő felfogását végül az MKP képviselője összegezte: „A Szociáldemokrata Párt leszögezte azt, hogy semmit ebben a kérdésben nem tesz. Szerintük a szeszgyár magántulajdon és meg kell úgy látszik elégednünk azzal, hogy a Szocdem Párt akadályt nem gördít elénk, de segítségükre sem lesz. Mi azonban leszögezzük azt, hogy a Kommunista Párt mindent megtesz, hogy ez nekünk sikerüljön is."[21]

Nem várt siker

A további események alapján úgy tűnt, az MKP valóban minden követ sikerrel mozgatott meg az üzem átjátszása érdekében, így vélhetően ennek volt köszönhető, hogy az Országos Földbirtokrendező Tanács augusztus 31-én kelt határozatában, indoklásával együtt jóváhagyta a Pestmegyei Földbirtokrendező Tanácsnak a kecskeméti szeszfőzdével kapcsolatos döntését.[22] A kecskeméti Községi Földigénylő Bizottság pedig már szeptember 5-én jelezte a város felé, hogy szeretne hozzákezdeni az üzem átadását előkészítő leltárhoz.[23]

Három nappal később azonban váratlan fordulat történt az ügyben. Szeptember 8-án távirat érkezett a belügyminisztertől a kecskeméti városvezetéshez, amelyben Erdei Ferenc röviden tájékoztatta az érintetteket az OFT szóban forgó határozatának felfüggesztéséről, egyben jelezte, kezdeményezni fogja az ügy újrafelvételét. Ez utóbbi a rendelkezésre álló források alapján végül – tudomásom szerint – nem valósult meg. Az eljárás során történt miniszteriális szintű hatásköri összeütközéseket a miniszterelnökség is érzékelte, amelynek feloldására tett kísérlet nem járt eredménnyel.[24]

Az üzenet kézhezvételét követően a város vélhetően fellélegzett, hiszen egy sokáig kilátástalannak tűnő küzdelem után végül megtarthatta jogos tulajdonát. Tóth László polgármester az ügy kapcsán tett későbbi nyilatkozatában szót ejtett a közel negyedéves eljárás legfontosabb mozzanatairól. A közgyűlés plénumán elmondott felszólalása lényegre törően foglalta össze a lezajlott ese-

20 MNL BKML X. 39. Az 1945. augusztus 10-ei pártközi értekezlet jegyzőkönyve.
21 Uo.
22 MNL BKML IV. 1910/c. 10 146/1948. alapszámnál letett 14 932/1945. iktatószámú irat.
23 MNL BKML IV. 1910/c. 10 146/1948. alapszámnál letett 15 164/1945. iktatószámú irat.
24 MNL BKML IV. 1901/b. 365/1945. Fk.; Szűcs 1997, 310.

ményeket, rámutatva az eset kapcsán is érzékelhető jogbizonytalanságra: „Bár a [ti. Führert a szeszfőzde élére kinevező] határozat – ismétlem – egyhangú volt és a fellebbezés jogával és lehetőségével senki nem élt, a kérdés nem jutott nyugvópontra, mert a Földigénylő Bizottság a várost ettől az üzemtől meg akarta fosztani. Fellebbezésünk eredménytelen maradt; a Megyei Tanács és az Országos Földrendező Tanács is hozzájárult az elvételhez minden törvényes alap nélkül. A város érdekeinek védelmében a legvégső határig mentem el. […] Álláspontunkat és érvelésünket a minisztériumok túlnyomó többsége, főként az akkori miniszterelnök, pénzügyminiszter és iparügyi miniszter osztotta, s az ő véleményük és hatékony közbenjárásuk után Erdei Ferenc belügyminiszter tudta biztosítani a szeszfőzde városi tulajdonban való meghagyását. Nehéz küzdelem volt, majdnem egyedül vívtam, s e város érdekeinek védelmében egyetlen fegyverem a törvény volt, olyan időkben, amikor az élet számtalan vonalán érthető okokból nem lehetett a törvénynek érvényt szerezni."[25]

Epilógus

A Führer Izidorral 1945-ben újból megkötött alkalmaztatási szerződést a belügyminiszter a továbbra is hatályban lévő átruházási tilalom miatt nem hagyta jóvá, így az meg is szűnt. A kontraktus kormányhatósági elismerésének mellőzését egyébként maga a polgármester is kérte. A háború végén a két fő cél az üzemmel kapcsolatban egyrészt az volt, hogy a szeszfőzde hasznosítást nyerjen, másrészről megtörténjen Führer kártalanítása. A város 1946-ban viszont már szeretett volna ebből a helyzetből szabadulni, ugyanakkor elegendő tőke és tapasztalat híján keresnie kellett egy másik üzemeltetőt.[26] Az üzem 1947 áprilisától az Állami Szeszegyedáruság kezelésében működött, de annak vezetéséért továbbra is Führer felelt. Egy év elteltével a Pénzügyminisztérium súlyos visszaéléseket tárt fel a szeszegyedáruságnál, ezzel összefüggésben került sor Führer Izidor azonnali hatályú felmentésére is. Az ügy hátteréről – az eljárás befejezetlenségére hivatkozva – szűkszavú tájékoztatást adó helyi újsághír szerint egy nagy összegű jövedéki csalás indokolta többek, így köztük a szeszfőzde vezetőjének menesztését is. Nagyban valószínűsíthető, hogy a szakmai hírnevet a pénznél többre tartó, és egész élete során az alkotásnak élő Führer egy koncepciós ügy áldozatává vált.[27] Egyéb források hiányában a kérdést egyértelműen eldönteni nem lehet, arra csupán a *Kecskeméti Hírek* erősen tendenciózus írásának záró soraiból következtethetünk:

▾

25 MNL BKML IV. 1903/a. 104/1947.

26 Uo.

27 MNL BKML IV. 1903/g. Az Ellenőrző Bizottság jelentése Kecskemét th. város gyümölcsértékesítő és szeszfőző vállalatának vizsgálatáról. 5. számú függelék.

„Az államosítást lehet megelőzni, sőt kijátszani is lehet, azonban a következményekért vállalni kell a felelősséget és a büntetést."[28] Führer Izidor kecskeméti tevékenysége ezzel másodjára is, ezúttal azonban végleg megszakadt.

Ami a szeszfőzde további sorsát illeti, az minden berendezésével, készáruival, göngyölegeivel, fűtőanyagával, valamint a barackpálinka jogaival együtt, több jogutódlást követően a Budapesti Likőripari Vállalathoz került. A Külső Szabadság úti szeszfőzdét a hatvanas években teljes egészében leszerelték, az épületeket sokáig csak raktározásra használták, később pedig, különböző szeszes áruk palackozását végezték itt.[29]

▸

Az 1944 végén hatalomra került politikai erők, köztük a domináns szerepet játszó Magyar Kommunista Párt meghirdetett elképzelései között kezdetben nem szerepelt a nemzetgazdaságban fennálló tulajdoni viszonyok széles körű és drasztikus átalakítása. A kecskeméti szeszfőzdeüzem fentiekben vázolt története ennek viszont ellentmond, és sokkal inkább erősíti azt az újabb szakirodalmi megállapítást, miszerint az MKP már 1948 előtt is törekedett a gazdasági szektor felett minél szélesebb körű ellenőrzést gyakorolni, akár a fennálló jogrend áthágása árán is. A jelenből visszanézve, a szocialista korszak történetének ismeretében mindez számunkra kevésbé meglepő, mint a kortársak számára lehetett, akiknek szembesülniük kellett az elvek és a megélt valóság különbözőségével. Ennek a felismerésnek adott hangot Tóth László kecskeméti polgármester is az Országos Földbirtokrendező Tanácshoz írt panaszában: „A nagybirtok megszüntetéséről szóló rendelet a magántulajdon elismerésén és meghagyásán épült fel és csak ott nyúl hozzá, ahol az összeség, a népi érdekek azt megkívánják. De ez esetekben is kártérítést nyújt az elvett javakért. Felteszem a kérdést, hogy nem-e (sic!) magasabb érdek az, hogy a szeszfőzde, illetve annak jövedelme megmaradjon annak a városnak a birtokában és használatában, amely földigénylők részére már 41 900 kat. hold területű ingatlant leadott és amely város több mint 1000 alkalmazottnak nyújt megélhetést, mint az, hogy annak haszna kisebb érdekeltség között kerüljön szétosztásra. Végül még csak azt adom elő, hogy a megyei tanács határozata a magánjog elvét és a nagybirtok megosztásról szóló rendelet szellemét erősen sérti és veszélyezteti, miért is annak megváltoztatása a jogbiztonság szempontjából is felette kívánatos."[30]

▾

28 Leváltották a Szeszegyedáruság vezetőit – felfüggesztették állásától Führer Izidort a Kecskeméti Szeszfőzde igazgatóját. Kecskeméti Hírek 1948. április 18. 3.

29 MNL BKML XXIII. 8/a. 17 474/1971.

30 MNL BKML IV. 1910/c. 10 146/1948. alapszámnál letett 1945. július 21-ei keltezésű panaszirat.

És ugyanez a keserű ráébredés fogalmazódott meg a történet főszereplőjének, Führer Izidornak a feljegyzéseiben is, aki három évvel később végleg elhagyta Magyarországot és az Egyesült Államokban telepedett le, további sorsáról azonban semmit nem tudunk: „De ki gondoskodik én rólam? Évtizedes munkám, vagyonom, szorgalmam, tudásom mind beleöltem. Ezt kikényszerített határozatokkal óhajtják elintézni? Önként vetődik fel a kérdés, megtörténhet ez a reklámozott demokratikus Magyarországon 1945-ben, egy (sic!) népellenes törvények nagy áldozatával ugyanaz, ami 1944-ben megtörténhetett, csupán azért, mert még a magántulajdon elve alapján áll, mely vezérelve a kormánynak és a demokratikus frontnak."[31]

Felhasznált források

Levéltári források

MNL BKVL = Magyar Nemzeti Levéltár Bács-Kiskun Vármegyei Levéltára
IV. 1901/b. Kecskemét Város Főispánjának iratai. Általános iratok
IV. 1903/a. Kecskemét Város Törvényhatósági Bizottságának iratai. Közgyűlési jegyzőkönyvek
IV. 1903/g. Kecskemét Város Törvényhatósági Bizottságának iratai. Az Ellenőrző Bizottság iratai
IV. 1910/c. Kecskemét Város Polgármesteri Hivatalának iratai. Közigazgatási iratok
X. 39. Az MKP Duna–Tisza közi Területi Bizottságának (Kecskemét) iratai
XVII. 46. A Kecskeméti Nemzeti Bizottság iratai
XXIII. 8/a. A Bács-Kiskun Megyei Tanács VB. Mezőgazdasági Osztályának iratai. Általános iratok

Felhasznált irodalom

Balogh Sándor–Izsák Lajos 1977: Pártok és pártprogramok Magyarországon (1944–1948). Budapest, Tankönyvkiadó.

Gyenesei József 2013: A Kecskeméti Központi Szeszfőző Vállalat 1936. évi belső ellenőrzése. In Gyenesei József (szerk.): Ingenia et studia: Tanulmányok a 80 esztendős Iványosi-Szabó Tibor tiszteletére. Kecskemét, Bács-Kiskun Megyei Levéltár 80–92.

Gyenesei József 2015: Kecskemét város törekvései a barackpálinka márkavédelme érdekében az 1930-as években. In Mayer László, Tilcsik György (szerk.): Szorosadtól Rijekáig: Tanulmányok Bősze Sándor emlékére. Budapest, Magyar Levéltárosok Egyesülete 275-279.

Gyenesei József 2020: Aki a kecskeméti barackpálinkát világhíressé tette. Vázlat Führer Izidor szakmai pályafutásáról Forrás, 2020/10. 96–110.

Karsai László 2004: A Magyarországi zsidótörvények és rendeletek (1920–1944). Századok, 2004/6. 1285–1304.

Ö. Kovács József 2017: Földindulás. A leplezett kommunista diktatúra társadalmi gyakorlata a vidéki Magyarországon 1945-ben. In Csikós Gábor, Kiss Réka, Ö. Kovács József (szerk.): Váltóállítás. Diktatúrák a vidéki Magyarországon 1945-ben Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Nemzeti Emlékezet Bizottsága 19–65.

31 MNL BKML IV. 1910/c. 10 146/1948. alapszámnál letett Pro memoriam elnevezésű dokumentum.

Ö. Kovács József 2019: A földosztástól a magyar paraszti társadalom felszámolásáig. In Galambos István, Horváth Gergely Krisztián (szerk.): Magyar Dúlás. Tanulmányok a kényszerkollektivizálásról Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Nemzeti Emlékezet Bizottsága 13–27.

Rigó Róbert 2014: Elitváltások évtizede Kecskeméten (1938–1948). Budapest–Pécs, ÁBTL Kronosz Kiadó.

Szűcs László 1997: Dálnoki Miklós Béla kormányának (Ideiglenes Nemzeti Kormány) Minisztertanácsi jegyzőkönyvei 1944. december 23–1945. november 15. B kötet. Magyar Országos Levéltár kiadványai, II. Forráskiadványok 28. Budapest.

Sinkovicz László

„Olyan kertet akarok, ahol megérthetem végre, ki vagyok én…”

Darvasi László: Neandervölgyiek

2010-ben a szigligeti JAK-táborban Szilasi László *MERJÜNK KICSIK LENNI! (Az asztal beszakítására alkalmas irodalmi mű létrehozására irányuló igyekezet történeti gyökerei a magyar irodalomban)* címmel A Nagy Magyar Műről tartott előadást „Mánia: elegem van a nagy mű magyar fajtájú akarásából. Ebből a folytonos, görcsös, izzadtságszagú igyekezettől. Szeretnék ügyes, okos, éles, büdös kis könyveket olvasni, általam meg nem ismerhető valóságdarabokról.”[1]

E tekintetben Darvasi László *Neandervölgyiek*[2] című regénye valóban nehéz, fajsúlyos, terhelő és terhelt alkotás: több mint 1700 oldal, 3 kötet, összesen körülbelül 2,1 kg – valóban beszakad alatta az asztal. A tömegét, a tömegvonzás erejét még inkább növeli, hogy a cselekmény 1908 és 1957 között, a magyar történelem egyik legsűrűbb évtizedeiben, több társadalmi réteg, több család, több generációjának szerepeltetésével játszódik.

Mindezek ellenére hiányzik a könyvből Spiró *Ikszek*jének fülszövegének szándéka: „olyan művet szerettem volna írni, amely alatt beszakad az asztal”. A *Neandervölgyiek* mintha nem akarná összeroppantani sem az asztalt, sem a koponyatetőt, ennél egészen biztosan légiesebb és könnyebb. Ennek ellenére Darvasi szándéka sem igazán valósul meg: „Soha nem szerettem volna, hogy beszakadjon alatta az asztal, inkább szálljon el vele, ha lehet ezt kívánni.”[3] Ez talán az elbeszélői nyelvből fakad. Ahogy a korábbi szövegeire, erre is jellemző a történetszerűség, a mesélés, a mitikusság. Korábban a ’90-es években, Darvasi írói pályájának kezdetekor, ezek kézenfekvő fogódzók voltak ahhoz, hogy elhelyezhessék a kritikusok a szövegközpontú irodalommal szemben. 30 évvel később már inkább úgy tűnik, a Darvasi-féle hagyomány ‘győzött’. A posztmodern háttérbe szorulásával, a történetiség, a történelmi és egyéni traumák, az emlékezet kérdései felé való fordulással és a prózanyelv megváltozásával már nem ellenpont, inkább valamiféle első fecske is lehetne, ha egyébként nem éppannyira külön-

▾

1 SZILASI László, „MERJÜNK KICSIK LENNI! (Az asztal beszakítására alkalmas irodalmi mű létrehozására irányuló igyekezet történeti gyökerei a magyar irodalomban)”, a szerző kéziratos közlése.

2 DARVASI László, „Neandervölgyiek”, *Magvető, Budapest, 2024*. A továbbiakban erre a kiadásra a főszövegben hivatkozom.

3 VIDA-SZŰCS Imre, „»A magyar ember beleáll a saját rabságába«: bemutatták Darvasi László Neandervölgyiek című regényét a könyvhéten”, Hozzáférés: 2024. 11. 14.: https://u-szeged.hu/sztehirek/2024-junius/magyar-ember-beleall-a-sajat-rabsagaba-darvasi-laszlo-neandervolgyiek?objectParentFolderId=19355

bözne Tompától, Viskytől, Krusovszkytól, mint Esterházytól, Krasznahorkaitól, Nádastól.

Darvasi – mint általában, létmódjából fakadóan minden irodalmi szöveg – kitáncol ezekből az irodalomtörténeti kategorizálásokból. A *Neandervölgyiek*et csak részben határozzák meg a fentiek (a történelem, a trauma, az emlékezet), poétikájának éppúgy része a szerzőtől már jól ismert mitikusság vagy mágikus realizmus. A regény szinte egészét át- és átjárják olyan elemek, amelyek a referencializálhatóság ellen hatnak, pontosabban a jól felismerhető valóságdarabokkal azonos fokon jelennek meg. Lackó Józsefet például az isonzói ütközetből épp az a szekér hozza haza, amely mintegy szellemként vagy *deus ex machinaként* a szöveg több pontján is feltűnik, a náci haláltáborban, a munkaszolgálatosoknál vagy az '56-os Budapesten. „A lába mellett leszakadt kar hevert. Aki verni kezdte a hátát, már nem is tudja, ki lehetett, őt éppen telibe kapták. Szétroncsolt arc esett az övé mellé, ki voltál. Őrjöng a világ. Ilyenkor ígérni szoktak, nem? Megjavulok, most még utoljára mentsd meg árva bűnös lelkemet, Uram. Amit kérsz, megteszem. Hát nem! Lófaszt az egészbe. Fölállt. […] Valaki megfogta a kezét, erővel megragadta. Olyanok voltak az idegen ujjak, mint a bilincs. Húzták. Haladt az illetővel sokáig, már nem az árokban voltak, feljutottak a partjára. […] Szekér várakozott a bombáktól csonkolt falu határán, arcába szállt a füst. Melege volt, izzadt. Belökdösték a ponyva alá." [NV. I. 246.]

Emiatt a szövegben ott lebeg valamiféle ismeret- és lételméleti bizonytalanság: nem eldönthető, hogy egyes részek a valóságosság mely fokán állnak. Putto Lacrima szobra csak az adott szereplő számára beszél-e, vagy a regényvilág valóságában ez mindenki számára egyértelmű és természetes. Így az sem dönthető el, melyik szereplő, mikor hal meg valójában. Bizonytalan, hogy Lackó valóban akként tér-e vissza a szekéren, ahogyan elhagyta az alföldi települést, Stein Fricit pedig bár látszólag többször is életben hagyja a szöveg, rendre szellemként, kísértetként hivatkozik rá. „Megpihentek a sötétben. Aztán kibeszélték Stein Fricit, sokra nem jutottak, a Stein Frici ilyen, egy szellem." [NV. II. 564.] „Oda kell menni, el kell mondania a grófnőnek, mi volt azzal a szarházival, aki eléje toppant a mozi bejáratánál, hol szép művésznők fotói függenek. Mint egy kísértet." [NV. II. 27.] „Szikla elvtárs egészen valószerűtlen mozdulatot tett, egyszerűen legyintett, mint aki unja, elege van. A lányhoz hajolt, vizsgálta a vérző arcot. Majd kellemetlen arckifejezést vágva, mint akit fontos ügyintézésben zavarnak meg, kilépdelt közöttük. Haragosan elment, akár egy érinthetetlen szellemlény, nem nézett vissza. Mintha utoljára még a Madame utánakiáltotta volna a nevét. – Stein Frici! Hallod? Stein Frici!" [NV. III. 295.]

E bizonytalan határoltság miatt is a *Neandervölgyiek* talán leginkább az (angol)-kert metaforájával írható le. Olyan (nyelvi) szerkezet, amely minél inkább az organikusságot igyekszik követni vagy utánozni: kusza, tekervényes és az egyes

részek határai nem pontosan kijelölhetők, ezeket át- meg átszövik más részek organizmusai. Ez a regény több rétegén is kimutatható.

A szöveget gyakran szövik át az elődök és kortársak művei: Rubin Szilárdé, Mészöly Miklósé, Závada Pálé, Esterházy Péteré. „[O]tt van Szekszárd (Mészöly Miklós) és Tótkomlós (Závada Pál) íze, Újlipótvárosára talán hatott Nádas Péter, s a híres 1953–1954-es törökszentmiklósi bűnesetnek, öt kamaszlány meggyilkolásának a regénybe fűzésében segítségére volt Rubin Szilárd."[4] Ezek mellett azonban ott vannak Darvasi korábbi szövegei is: a könnycsepp motívumos szekér és Szélkiálltó Borbála *A Könnymutatványosok legendájá*ból, a fűmuzsikus, Koszta Néró a *Virágzabálók*ból vagy Taligás a *Taligás*ból. De ezek a szövegek sem csak vendégszövegek, részben kronologikus nyomok, amik a *Neandervölgyiek* előtti idővonalat mutatják meg: a *A könnymutatványosok* a XVI.–XVII. századi, a *Taligás* a XVIII.-i, a *Virágzabálók a* XIX.-i, míg a *Neandervölgyiek* már a XX.-i Magyarországot utazza körbe. Így mintha ez a kötet egy újabb fejezete lenne valamiféle nemzet- vagy országtörténetnek, és amely immár minden korábbi fejezetet is tartalmaz, mint ahogy a korábbiak is minduntalan feltűntek egymás (regény)terében.

Darvasi kertje azonban mégsem olyan, mint Borgesé vagy Esterházyé, nem rizomatikusan szerveződik, már azért sem, mert alapvetően lineáris, és ezt a szigorú időrendet a beépülő, korábbi szövegek sem lazítják fel, hisz ezek is mind jelenidejűvé válnak. A Taligás például nem egy 1728-as emlékdarabként vagy pretextusként van jelen, hanem mint Gál Endre költő-tanár egyik szereplője, vagy az ő alteregója.[5] „Írt egyszer elbeszélést egy taligás emberről, nem közölte azt az írást a *Nyugat*." [NV. I. 592.] „Az 1941-es városi farsangon nagy meglepetésre Gál Endre középiskolai tanár is föllépett. Egy bizonyos Taligást játszott. Szakadt ruhába öltözött, madárijesztőnek nézett ki. Senki nem tudta, ki ez a Taligás. Miért járkál fel s alá a teremben kissé részegen, üres taligával. Az urak derültek. Igazuk is volt. Gál azt állította, hogy az üres taliga tele van versekkel, költeményekkel. Cipelem a verset, uraim!" [NV. II. 187.]

A szöveg tehát mindent a maga jelenidejébe emel, ezen belül pedig évről évre, az időrendet szigorúan betartva halad előre. S bár a határok és megismerhetőség bizonytalansága nem idegen tőle, a *Neandervölgyiek* nem egy több-bejáratú struktúra, a jelölők indaszerű egymásba fonódása (és a jelentés elhalasztódása) nem a nyelv és a poétika tudatos vagy tudattalan szerveződéséből származik. A szöveg(helyek)nek azért nincs egységes jelentése, mert az organikus, angolkertszerű szerveződésben bizonyos szálak a semmibe vezetnek, vagy egyszerűen nem tartanak össze, és még a jelentésszóródás 'jelentését' sem hozzák létre. Így például a *Könnymutatványosok*ból átemelt szekér néhol mintha a halálhoz kapcsolódna,

▾

4 RADNÓTI Sándor, „A történelem alatt: Darvasi László: *Neandervölgyiek I–III*", Hozzáférés: 2024. 12. 14.: https://revizoronline.com/darvasi-laszlo-neandervolgyiek-i-iii/

5 Ezzel persze Gál Endre meg a szerző alteregójává válik.

ennek valamilyen instrumentuma lenne, néha azonban mitikus eszköz, dramaturgiai elem, néha viszont mintha csak a regény különböző szereplőit kapcsolja össze, ám nem világos, mi alapján. Néha a belőle felharsanó nevetés, néha a belőle áradó szag tűnne fel nyomravezetőként, de nincs – legalábbis számomra semmiképp – valamilyen keret, amely összekapcsolná ezeket.

Ugyanígy nem világos az sem, mikor, miért és miért pont akkor vált a regény egészét narráló E/3 elbeszélőből E/1-be és egy-egy szereplő belső nézőpontjába a szöveg. Az első kötetbe – amelyben még hangsúlyosabb a mágia és a mitikusság jelenléte – még jól illeszkedik a kert és Putto Lacrima ilyen jellegű kiemelése. Egy olyan regényvilágban, ahol negligálódik a mágikus és referenciális különbsége, jól keretezhető értelmezési lehetőségeket nyit, ha fény derül, hogy a regény narrátora a grófi kastély egyébként is kalandos és fantazmagórikusságtól sem mentes történetű kertje, illetve az itt található egyik szobor. Hisz a előbbi így akár – a szöveg mellett – a nyelv metaforájaként is értelmezhető lenne, amire jól rímel Kollowitz gróf szerzői-építtetői intenciója is. „A gróf nem szokványos, nem mindennapi kertet kért. Mindenki tudatában volt ennek, emlékeztek a szóra, *elpusztíthatatlan.* Mindenki tisztában volt vele, hogy ilyen nincsen. Némelyek azt is gondolták, hogy ostobaság. Arany magabiztos volt és rendíthetetlen. A gróf arca rezzenéstelen, a többieké inkább várakozó. Arany Sámuel mutogatni kezdett. Ez a kert, ez a piros vonallal kerített terület titokzatos és veszélyes. Kinek való a gyönyör. A fák, a lugasok méregzölddel, a gyepek halványabb zölddel, a virágágyások pirossal és sárgával vannak jelölve. Látnak apró betűkkel kanyarított, de azért olvasható föliratokat, uraim. Itt, ezen a helyen, azon a szürke folton esik bűnbe az ember. Itt gyilkol először. Itt kezd háborúzni, itt üzletelni, itt hatalmaskodni. Itt eszik és iszik. *Ehető virágokra* is gondolt a kert mérnöke, föl lehet őket zabálni. Itt gondolkodással tölti az időt. Itt imádkozással. Itt találkozik Istennel, legalábbis azt hiszi. Itt paráználkodhat, ha kedve támad. Itt reményét veszti, öngyilkos lesz. Itt vásárol, mint a szatócsnál. Nagy nyikorgással, sóhajtozva érkezik hozzá egy *taligás ember,* könyveket vehet tőle, csodálatos üveghangú zeneszóban, táncosok kíséretében. Ez itt a sírja. Itt van a felejtés helye, holdsütötte tisztás." [NV. I. 74.] Így tehát a kert úgy válik elpusztíthatatlanná, hogy nyelvvel és végeredményben a regénnyel azonosul, mintha a kert tere egyben a regény tere is lenne a bűnbeesés, a gyilkosság, a háború a *Neandervölgyiek* egy-egy pontjára utalna, benne a korábbi regényekkel.

Ellenben később a Kert és Putto Lacrima mellett ugyanígy kiemelődik egy-egy szakasz erejéig például Sós Erna, Stein Frici vagy Bézsé Gerzson is. Stein monológja ráadásul az egyetlen hely a három kötetben, ahol a szöveg megnevezi a központi helyszínét, Törökszentmiklóst. Ezek a narrátorok ugyanakkor sem a mágikus-referenciális elmosódására, sem a kert-nyelv-regény analógiára nem illeszthetők, sőt mi több, egymással is csak annyiban kapcsolhatók össze,

amennyiben a regény tetszés szerint kiválasztott, bármely más központi figurája. Ez alapján viszont úgy tűnik, az organikus szerveződés néhol mintha semmibe futtatná a jelentést vagy a jelentésképzést.

Ezzel a problémával a szöveg is tisztában van. „Az elbeszélés lényege nem a realitásban, hanem annak értelmezésében van. Rémesen bonyolult. Mert a mese legnagyobb értelme mégis realitása. A meséknek más a valósága, mint amit a világ történéseiben gondolunk valóságosnak, és ha többet vagy kevesebbet számolna, az nem olyan lenne-e, mintha mesét mondana." [NV. I. 262.] Úgy látszik, a *Neandervölgyiek* esetében ezt a vitát minden bizonnyal inkább a mese sajátos logikája nyerte. A regényszöveg televényes szerveződése, a sajátos valóságkezelése inkább afelé mutat, hogy itt bizony a hangsúly inkább a mesén és a mesélésen, mintsem annak értelmezésén van, és az olvasó talán akkor jár (el) jobban, ha hagyja alávetni magát ennek a logikának. Hiszen lehet, hogy a kissé obskúrusnak ható észrevételeket épp a szöveg esztétikája és poeticitása halkítja le, amennyiben az organizmusszerű szerveződésnek szerves alkotóelemei a tökéletlenségek is.

(Történelmi) regényként úgy vezet végig a XX. századi Magyarország legterheltebb időszakán, hogy valóban panorámaképet ad erről. A szereplők sokszínűsége miatt pedig nemcsak erről, de a benne létező társadalomról, ennek mobilitásáról, konfliktusairól, örömeiről, szenvedéséről is árnyalt képet fest. Egyaránt látható a vidéki tánctanárrá lett, romániai, homoszexuális katona, aki mégis egy heteronormatív házasságban él, az időszakosan kommunistává váló grófnő, a náci megszállást befalazva átvészelő zsidó házaspár vagy a holokausztúlélőből az ÁVH által is alkalmazott orvos. Így a regény organikusságából nemcsak hibák, de előnyök is fakadnak: így tud valóban elevenné válni, és valóban élővé tenni a figuráit, a magukban hordozott ellentmondásokkal együtt.

S mintha a címadás is erre mutatna, amennyiben elfogadjuk, amit a regény állít: „Ármin azt magyarázta az anyjának, Hanna néninek meg a testvéreinek, képzeljék el, a neandervölgyi ember, az a vaskos, kifejezetten erős fizikumú ősember nem is tudott beszélni. Olyan volt az állkapcsa. *Alkalmatlan,* hogy azt mondja, igen vagy nem. – Értitek ezt? Az új ember pedig már képes volt beszélni, a Homo sapiens, a crô-magnoni. De akkor *hogyan* beszélt mégis a neandervölgyi? Hm? Éva ujjheggyel kopogtatta a homlokát, nem tudta. *A könnyeivel.*" [NV. II. 224]. E tekintetben tehát nem a verbalitás, a jelölők és jelentések állnak középpontban, hanem az effektív tartalom, amelyet csak a könnyek helyett szállítanak a szavak. Érdemes lehet az olvasói elvárásokat is ehhez mérten igazítani, így az is lehet *jobban megértheti, ki ő, ki tudja mondani, hogy…*

(Magvető, 2024)

Füzi László

Lengyel Andrásról – hetvenötödik születésnapján

Lengyel András rendkívül gazdag és terjedelmében is hatalmas életművet hozott létre. Nehéz felsorolni azokat a területeket, amelyeken meghatározó jelentőségű a munkálkodása. A szegedi világ külön univerzumot jelentett számára, szinte a máig elmenően aligha akad olyan jelentős személyiség, alkotó, akinek az életművét ilyen vagy olyan formában ne érintette volna. Szeged irodalom- és művelődéstörténete meghatározó módon foglalkoztatja, ideértve a legjelentősebb szegedi írók, így Tömörkény István, Juhász Gyula és Móra Ferenc életművével kapcsolatos filológiai kérdéseket éppen úgy, mint a munkásságuk egészének megítélésével összefüggő dilemmákat, ezen túlmenően pedig a sajtótörténet és a művelődéstörténet ezer irányba mutató elágazásait. Ha a *Szegedi Fiatalok* mozgalmát emelem ki, akkor természetszerűen tűnik fel nála Radnóti Miklós alakja, s mondjuk a szociofotós Müller Miklósé is, akiről máig ő mondta a legtöbbet, de például a *Szegedi Fiatalok* dudari falutanulmányozásáról is. Érdeklődése azonban jóval gazdagabb az eddig jelzettnél. A huszadik századi magyar irodalom egyik legjelentősebb, a forrásokig visszanyúló kutatója, ezen a színtéren ugyanúgy említenünk kell a sajtó- és művelődéstörténetet, mint a szegedin, s a gondolkodástörténetet is. József Attila életművének számos kérdését érintette, ha ezt az életművet veszem kutatásai kindulópontjának, nem biztos, hogy az, akkor is önálló ággá nőtt nála a Kosztolányi Dezső életművével való foglalkozás, mellette pedig számos kapcsolattörténeti tanulmány, a kapcsolattörténeti írások, a József Attila és Bartók Béla kapcsolatával, annak történeti és szellemi vonatkozásaival foglalkozó tanulmánya éppen mostani számunkban olvasható, aztán a *Szép Szó* történetével kapcsolatos foglalkozás, az innét elágazó szálak közül jó néhánynak a tisztázása, s így tovább. Ami fontos: magának a szellemi élet jelenségeinek, szerkezetének a kutatása is foglalkoztatja, az ellenkultúra működési módja. A hagyományos sajtótörténet mellett a dedikációknak – mint a kapcsolati háló jelzőinek a feltárása is leköti a figyelmét, az egyes művek motívumainak-motívumrendszerének az eredete is, s így tovább. Leginkább fontosnak azonban azt tartom, hogy a számos életműre kiterjedő elemzései mellett foglalkozik a „nagy egésszel", azzal a történeti-szellemi háttérrel, nevezzük modernitásnak, amelyben az általa tanulmányozott életművek létrejöttek. Ebben a vonatkozásban fontosnak tartom megemlíteni, hogy mind a modernitás „kibontakozásáról és töréseiről", a modernséget megalapozó közös tudás kialakulásáról, másképpen a habitus átalakulásáról, mind a kialakuló modernitás világáról és a modernitás gondolkodástörténetéről írott tanulmányainak többsége a *Forrás*ban jelent meg. Meggyőződésem, hogy életművének valódi

súlyát akkor érzékelhetjük majd igazán, ha majd egyszer valaki az írásait egy gondolkodói rendszer elemeinek tekinti, s ezt a rendszert az építőkockáiból az elágazásokat is figyelembe véve kirakja.

Tudósnak neveztem Lengyel András, érdekes, hogy ő magát kutatónak tekinti, ahogy ezt egyik telefonbeszélgetésünk során is mondta. Talán azért, mert a gyertyát a két végén égeti, azaz résztanulmányokat ír, kutatóként egy-egy jelenségnek a mélyére akar hatolni, s számos esetben a vizsgálódáshoz szükséges fogalmi hátteret is neki kell megteremtenie. Külön nehézséget jelenthet számára, hogy a legtöbb esetben szépírói-költői műveket vizsgál tudományosan meghatározott fogalmak rendszerével. Egyfajta lényeglátási törekvés vezérli, az újabb területek meghódításának, azoknak az önmaga által kialakított történeti-gondolkodástörténeti keretek közé illesztésének vágya. De hiába mondjuk, hogy nem monográfiát-monográfiákat ír, hanem tanulmányokat, amelyekben az egyes életművek kulcskérdéseit igyekszik tisztázni, a tanulmányok mégis rendszerré állnak össze. Modellszerűen jól példázza ezt az *Ignotus*-kötete, amely az Ignotus-monográfia szerepét is betölti.

Ugyanakkor Lengyel András életművének van egy eddig nem érintett területe is. Az, hogy mindazt, amit eddig létrehozott, az adott társadalmi közeggel való kapcsolatában hozta létre, írásaival hatni akart és akar arra világra, amelyikben benne élt-él. Elemzőhajlama önmaga élettörténetét is megíratta vele. A korai éveket, aztán a főiskolai éveket (ez nyilván összeolvasandó Romsics Ignác önéletírásának vonatkozó részével), aztán a szegedi egyetemi könyvtárban eltöltött pályaszakaszt. (Ezek az írások is a *Forrás*ban jelentek meg először.) S nyilván még mást is megírt, soha nem tudni, hogy mikor és honnét veszi elő újabb írásait. A hatni akarás mozzanata nyilvánvalóan ott volt múzeumi munkájában is. Muzeológusként el sem kerülhette a kiállítások rendezését, ennek kapcsán csak az általa rendezett nagy Bibó István-kiállításra utalok. Részese a szegedi kulturális hagyománnyal foglalkozók nem is kicsi csapatának, interjúkat készített Szegeden élő, odakerült és onnét elkerült irodalmárokkal, feltehetően a részvétel felerősítésének szándékával vállalta el erősen zűrzavaros időkben a *Tiszatáj* főszerkesztő-helyettesi posztját, igaz, azt csak rövid időszakban, 1987–88-ban töltötte be. De ha más nem, akkor az újonnan megjelent *A csapos közbeszól, Az értelem szétesése ellen* című kötete (Státus Kiadó, 2024) is törekvéseinek ezt a vonást erősíti fel az olvasók előtt. Máskor nem írt bevezető sorokat a kötetben szereplő tanulmányok elé, most megtette. Máskor talán oly mértékű kulcstanulmány sem szerepelt a köteteiben, mint amilyen most szerepel. A kulcstanulmány Tar Sándor utolsó, eredeti blogbejegyzéseknek íródott írásaiból összeállított kötetet elemzi, az írás címe: *Perspektíva a mélységből, Tar Sándor: Vén Ede* (Együtt Debrecenért Egyesület, 2018.). Az írás szerint a könyv az utóbbi időszak legjelentősebb rövidprózai kötete. „Szerzője gyarló ember és lecsúszott egzisztencia, pszichiátriák ismételt »ven-

dége«, olyan, mint hősei, de blogjai megírásával önmaga fölé emelkedik, és a számára adott magaslati pontról egy olyan, ismeretlen mélyvilágot képes megjeleníteni, amely közös sorsunk történeti szimbólumává válik e kimondással." A kötet címében és az írások elé illesztett rövid jegyzetben a csapost így határozza meg: „A kocsmai diskurzus a vendégek műfaja. A csapos a háttérben marad, végzi a dolgát, de odafigyel, mi történik körülötte. Olykor, alkalomadtán közbeszól, egy-egy pillanatra maga is részese a diskurzusnak. Nem okosabb ő, mint a vitázók, nem magasabb rendű, amit mond, de megszólalási pozíciója valamelyest más. Valahogy úgy, ahogy Tar Sándor Vén Edéé is." A tanulmánykötetben egymásra következően jönnek a régi és új, kötetben most először megjelenő írások egy régi *Tiszatáj*-számról, vele együtt Horváth István Károly Sallustius-esszéjéről, Bosnyák István theatrum mundijáról, Ilia Mihály pályájáról, a Tihanyi/Csanádi fedőnevű ügynök, azaz Annus József játszmáiról, Scheiber Sándorról, Vekerdi Lászlóról, Tasi Józsefről, Baka Istvánról, Lőrinczy Hubáról, Heller Ágnesről, Szuromi Pálról, Bari Károlyról, s ne felejtsük el a Tar Sándorral kapcsolatos írást, s az ötvenéves *Forrás*ról írtat sem. Különös érzékkel jelzi az egyénekre nehezedő, feloldhatatlan ellentmondásokat, a jó válaszok lehetetlenségét. Olyan szereplőkről beszél, akikről az értelmiségi közbeszéd szólhatna, de nem szól, ahogyan másokról sem szól, mert értelmiségi közbeszéd sem létezik. Ahogy a társadalmi élet, úgy a szellemi is végtelenül leegyszerűsödött, a csapos közbeszólása ezért akár figyelmeztetés is lehetne, ha lenne még kit figyelmeztetni. A régi közegét elvesztő, a „gesztenyekerti fogságban" élő, ágyhoz kötött ember írásai ezek, s noha elképzelni sem tudom, hogy milyen körülmények között, mennyi nehézséget leküzdve születtek meg, s születnek meg az újabb írásai-tanulmányai, szerkesztőként és olvasóként is megkerülhetetlennek tartom őket, mert minden lehetetlenség ellenére az egészséges szellemi közélet szükségessége iránti igény mutatkozik meg bennük.

A további munkádhoz sok erőt kívánok, András!

E számunkat nyomta és kötötte a Print 2000 Nyomda Kft.

print 2000

6000 Kecskemét, Nyomda u. 8. | telefon: +36 76 501 240 | e-mail: info@print2000.hu
www.print2000.hu